

भाषा-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः

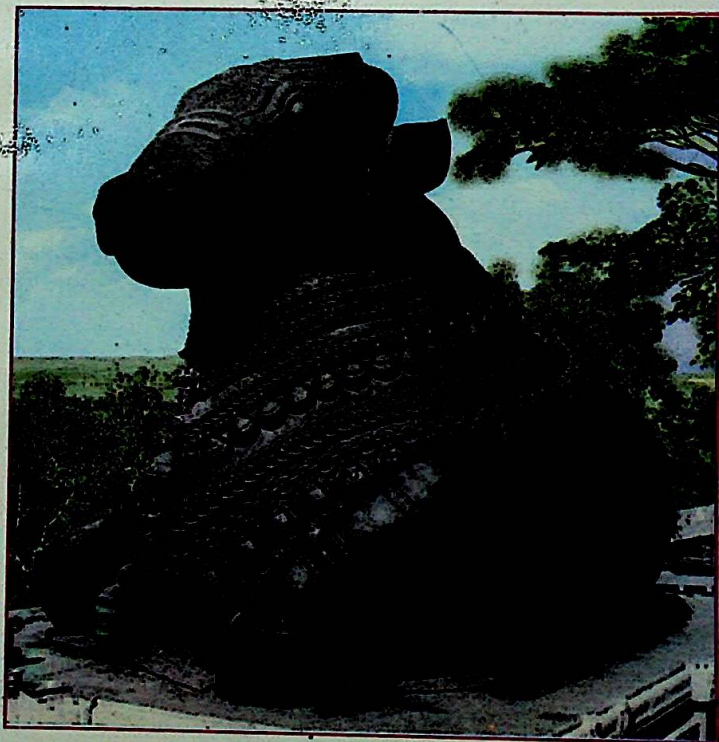
संविद्

भारतीयविद्याभवतः
संस्कृतत्रैमासिकोप

वर्षः ३३ अङ्कः ३

१-९७

मूल्यम्-२५ रूप्यकाणि

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

ओम्

नमो देव्यै महादेव्यै

शिवायै सततं नमः ।

नमः प्रकृत्यै भद्रायै

नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥

त्रिस्थायै नमः

With Best Wishes

**TRISTHA ENERGY
CONSULTANTS**

309, 10th MAIN ROAD, III BLOCK,
JAYANAGAR, BANGALORE - 560011.

PHONE : (080) 6630097

FAX : (080) 6633706

संविद्

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः ।
ऋग्वेदः-१.८९.१

प्रार्थना

देवीं वाचमजनयन्त देवा-
स्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।
सा नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना
धेनुर्वागस्मानुष सुष्टुतैतु ॥

ऋग्वेदः ८-१००-११

अ. १०. २१. ८१. ४९

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

पाठकानां प्रतिक्रिया

संविदः नवेम्बर-९६ सञ्चिकां पठित्वा प्रसन्नं मे मनः । 'अथर्ववेदे राष्ट्रियभावना' 'मीमांसापद्धतौ सम्यक्प्रमाणं' इति लेखद्वयमतीवाकर्षकम् । 'दाम्पत्यकलहम्' नूनं साम्प्रतिकीं समस्यामादाय तन्निवारणं दर्शयति । विषयाणां वैविध्यं रुचिकरम् ।

- राजेन्द्र जोषी, मुंबई

१५ नवेम्बर १९९६ - इत्यस्य संविदङ्के विचारविहारस्तम्भे श्रीरामकृष्णस्य अस्मदुत्तरदायित्वमिति प्रबोधकलेखः वस्तुतः आत्मनिरीक्षणार्थं प्रेरयति नः । लौकिकन्यायमालायां निरूप्यमाणः नवीनोऽयमुपक्रमः चित्ताकर्षकः । सर्वाङ्गपूर्णपत्रिकाप्रकाशनार्थं बहुशोऽभिनन्दनानि ।

- चारुलता नायक, पुरी

संविदः गतसञ्चिकायां (नवेम्बर १९९६) दाम्पत्यकलहं, कथापञ्चकं, परिहासविजल्पितञ्च पठित्वाऽऽनन्दानुभूतिः जाता । पुस्तकपरिचयेन नवीनग्रन्थास्वादः साधु लभ्यते । शिशुं प्रति-इति काव्यं सरलं सरसं हृद्यञ्च । पत्रिका नूतननूलाङ्गैरलं विराजते । शास्त्रीय-वैज्ञानिकग्रन्थानामास्वादा अपि संविदि प्रकाश्यन्ताम् ।

- संजीव शेटी, गुण्टूर

नवेम्बर-९६ मासस्य संविल्लब्धा । समकालीन-संस्कृतपत्रिकासमाजे संविदः पुनः प्रतिष्ठापनमधिकं प्रशंसार्हम् । समस्यापूरणस्पर्धार्थं विषयश्चेत्प्रकाश्यते साधुतरं भविष्यति । 'भयम्' पठित्वा संस्कृतरसिकाः निश्चयं निर्भीकाः भविष्यन्ति । एतत्सर्वं विजानीहि स्तम्भः ज्ञानविज्ञानार्थं साह्यं करोति । एको न्यग्रोधपादपः समसामयिकः ।

- प्रवीण शुक्लः, हलवद

(आगामिन्यङ्के समस्या-विषयः प्रकाशयिष्यते - संपादकः)

'संविद्' अस्माकं प्रियतमा पत्रिका । सञ्चिकायामेकस्यां एतादृशं विषयवैविध्यमपूर्वम् । लौकिकन्यायमाला सरसं सरलतया च न्यायान् बोधयति । तिलोत्तमा चित्रकथा मनोहरा । संस्कृतसमाचारस्तम्भार्थं किं वयं वृत्तादिकं प्रेषयितुं शक्नुमः? 'कथापञ्चकम्' साम्प्रतं समाजं सुचारु निरूपयति ।

- आशुतोष सेन, कलकत्ता

(संस्कृतसमाचारार्थं किमिदमपि प्रष्टव्यम्? संस्कृतेन चेत् प्रेष्यन्ते वृत्तादीनि वरमन्यथाऽपि प्रेष्यन्ताम् - संपादकः)

संविद्

भारतीयविद्याभवनस्य संस्कृतत्रैमासिकीपत्रिका

संस्थापकः	कन्हैयालाल मुन्शी	संपादकः	जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे
अध्यक्षः	सी. सुब्रह्मण्यम्	सहसंपादकाः	भाईशङ्कर पुरोहितः
प्रकाशकः	सु. रामकृष्णन्		सुरेश उपाध्यायः
कार्यालयः	भारतीयविद्याभवनम्		बा.श्री. रामकृष्ण रावः
	कुलपति मुन्शी मार्गः	उपसंपादकौ	गिरिश जानी
	मुम्बई-४०० ००७.		प्राची मोघे
दूरध्वनिः	३६३४४६२/३/४	वर्षः	३३ अङ्कः ३
फैक्स -	(०२२)+३६३००५८	१५ फरवरी १९९७	

विषयानुक्रमणिका

प्रार्थना	:	१
पाठकानां प्रतिक्रिया	:	२
विचारविहारः	: रामकृष्णः	७
संस्कृतमहिमा	: श्री श्री भारतीतीर्थ स्वामिनः	९
संस्कृतज्ञान् समुद्दिश्य	: क.मा. मुन्शी	१३
संस्कृतं राष्ट्रजीवने	: ज.ह. दवे	१९
दशमं मिलनं यावत्	: डॉ.बि.एस्.आर.के.राव्	२७
पण्डितप्रवरान् प्रति	: वि.एस्. रामचन्द्रशास्त्री	३१
संस्कृतं भवनं तथा	: रामरूप मिश्रः	३७

संस्कृतं लोकभाषासीत्	: नवल किशोर काङ्करः	४१
संस्कृत विश्व परिषत्	: भाई शङ्कर पुरोहितः	४९
संस्कृताध्ययनं कुतः	: डॉ. सुवालाल उपाध्यायः	५३
संज्ञाशब्दानां संस्कृते व्यवहारप्रकारः	: एन्. रङ्गनाथशर्मा	६१
दुर्बोध्यं किमु संस्कृतम्	: एन्.टि. श्रीनिवास अय्यङ्गार्यः	७३
संस्कृतं किमपेक्षितम्	: एच्.एस्. उर्सेकरः	७९
मुन्शीमहाभागानां संस्कृतानुरागः	: डॉ. रमा शङ्कर त्रिपाठी	८३
महाराष्ट्रराज्ये शैक्षणिकं संस्कृतम्	—	८५
न स्यात् स्वप्नः स्वप्नमात्रावशिष्टः	: जनार्दन हेगडे	९१
नूतनशिक्षानीतौ संस्कृतस्य स्थानम्	: श्री.धुं. कवीश्वरः	९७
विदेशीयानां संस्कृतानुरागः	: डॉ. प्रेमशङ्करशुक्लः	१०५
देशभक्तिः	: एस्. जगन्नाथः	१०७
अपभ्रंशानां वाचकत्वविचारविमर्शः	: व्यास प्रसाद पाण्डेयः	१०९
अतिथिः पाचकोऽथवा	: रामकृष्ण रावः	११३
सा...	: वि. शिवरामकृष्णन्	११९
प्राचीनभारते पदार्थविज्ञानशास्त्रम्	: एस्.बि. वेलणकरः	१२५
नानामाध्यमम् एतद्धि	: डि. उमामहेश्वरन्	१३१
संस्कृतगौरवगानम्	: वासुदेव द्विवेदी शास्त्री	१३५
संस्कृताभ्युदयगीतम्	: के.एस्. भाटकरभट्टः	१३७
श्री भारताम्बिका स्तुतिः	: डॉ. के.एस्. नागराजन्	१३९
रम्यकर्णाटदेशः	: एच्.वि. नारायणशास्त्री	१४१
संस्कृते गजलद्वयम्	: जानकी वल्लभ शास्त्री	१४५
पण्डितराजस्य परिदेवनो	: विश्वनाथ केशव छत्रे शास्त्री	१४७

संविदेका	: बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते	१४९
सावरकरीयं सिन्धुसूक्तम्	: डॉ. ग.बा. पळसुले	१५१
बोपदेवस्य चरितम्	: पडाल ब्रह्मारेड्डि:	१५५
वृक-अविपुत्रयोः कथा	: बालगोपालः	१५७
पञ्चैतानि विजानीहि	: पञ्चास्यः	१५९
लौकिकन्यायमाला	: तीर्थकाकः	१६१
शिशुगीतानि	: एच्.वि.नागराज राव्	१६३
अन्त्याक्षरीश्लोकसंग्रहः	: अन्तेवासी	१६५
कुत्र वा प्रस्थिता वयम्	: नारदः	१६८
हास्यमधुबिन्दवः	: द्विरेफः	१६९
अभिनव-साहित्य-दर्शनम्	: गिरिशः जानी	१७७
परिहासविजल्पितम्	: वैधेयः	१९३
संस्कृतसंस्कृतिसमाचाराः	: वार्ताहरः	१९५
बेङ्गलूरुनगरे संस्कृतम्	: रा. गणेशः	१९९

विशिष्टा सूचना

अस्यां पत्रिकायां प्रकाश्यमानानां लेखानां सर्वेऽपि अभिप्रायाः लेखकानामेव । अतः ते अभिप्रायाः भारतीय-विद्या-भवनस्यैवेति न कथमपि मन्तव्याः ।

ग्राहकशुल्कम्

वार्षिकशुल्कम् : ६० रूप्यकाणि । अस्याः सञ्चिकायाः कृते २५ रूप्यकाणि भास्ते ।

विदेशेभ्यः दश डालराणि प्रतिवर्षम् ।

‘संविदः’ स्वामित्वाद्यनुबंधि फेब्रुवारी-मासात्परं निर्देष्टव्यं विवरणम् ।

फार्म-४

(नियमः ८ मः)

१. प्रकाशनस्थलम् मुम्बई
२. प्रकाशनसमयः त्रैमासिकम्
३. मुद्रकनाम श्री अतुल गोरडिया
- राष्ट्रियता भारतीयः
- संकेतः सिद्धि प्रिंटर्स, खेतवाडी,
मुम्बई - ४०० ००४.
४. प्रकाशकस्य नाम सु. रामकृष्णन्
- राष्ट्रियता भारतीयः
- संकेतः भारतीय विद्या भवन, क.मा. मुन्शी मार्ग,
मुम्बई - ४०० ००७.
५. संपादकस्य नाम जयन्तकृष्ण ह. दवे
- राष्ट्रियता भारतीयः
- संकेतः भारतीय विद्या भवन, क. मा. मुन्शी मार्ग,
मुम्बई - ४०० ००७.
" " "
६. सामयिकस्वामित्वे तत्र
च प्रतिशतमेकधिकं भाग-
भागिनां नामानि संकेतश्च सोसायटी रजिस्ट्रेशन विधान २१
(१८६०) तथा मुंबई पब्लिक ट्रस्ट
विधान (१९५०) नं. एफ. ३५८
(मुंबई) अनुसारं पञ्जीकृतम्
- इमेरिटस अध्यक्षः सम्मान्यमंत्रिणः
- श्री गिरधारीलाल मेहता श्री जसवंतभाई मटुभाई
- अध्यक्षः श्री जे. एच. दोशी
- श्री सी. सुब्रमण्यम् श्री. आर. एस. भट्ट
- उपाध्यक्षौ
- श्री प्रवीणचन्द्र गांधी
- श्री नानी पालखीवाला
- अहं सु. रामकृष्णन् अनेन घोषयामि यदुपरि लिखितं सर्वं मदबुद्ध्यनुसारं
यथावद् भवति ।

सु. रामकृष्णन्
प्रकाशकस्य हस्ताक्षराणि

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

विचारविहारः

रामकृष्णः

ईषदात्मावलोकनम्

“प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः” इति वर्तते किल कश्चनोपदेशः । उपदेशाः अनुष्ठानार्थमपि भवन्ति इति कस्य नाविदितं भवेत्? यद्यपि प्रत्यहं न क्रियते आत्मनिरीक्षणं वर्षत्रये सकृत् अर्थात् अधुना विश्वसंस्कृत-सम्मेलनावसरे एकवारं क्रियते चेत् न खलु दोषाय । वयं संस्कृतज्ञाः संस्कृतानुरागिणः संस्कृतसेवानिरताश्च । अतः अद्यपर्यन्तं संस्कृतार्थम् अस्माभिः किं किं सुकृतं कृतमिति विचारणीयम् । अनन्तरम् अन्यैः किं कर्तव्यम् आसीत्, कथं कर्तव्यमासीत्, कियत् कर्तव्यमासीत्... इत्यादि वक्तुं श्रोतुं प्रष्टुम्, उत्तरयितुं वा अधिकारः अस्माकम् आपद्यते ।

१. संस्कृतार्थं सर्वप्रथमम् अस्माभिः संस्कृताध्ययनं कर्तव्यम् । पूर्वं केचन आंग्लमाध्यमेन संस्कृतम् अन्ये संस्कृतमाध्यमेनैव संस्कृतं पठन्ति स्म । माध्यमं किमपि वा भवतु परिश्रमेण तैः पाण्डित्यं प्राप्यते स्म । परम् अद्यत्वे अपवादरूपेण कांश्चन विहाय बहवः प्राप्त-पिएच् डी पदवीकाः अपि मूलरूपेण संस्कृतं पठितुम् अवगन्तुं वक्तुं लिखितुं वा न प्रभवन्ति इति वास्तविकी स्थितिः । ईदृशेन उपरिप्लवपाण्डित्येन प्राप्तेन अप्राप्तेन वा किं प्रयोजनमिति प्रमाणपत्रयुक्तपण्डिताः स्वयं विचारयन्तु ।

२. संस्कृतेनैव लब्धजीविकाः बहवः वर्तन्ते । निरुद्योगिभूयिष्ठेऽस्मिन् देशे लब्धोद्योगैः शास्त्ररक्षणार्थं वा, संस्कृतप्रचारप्रसारार्थं वा अनुसन्धानार्थं वा किं किं कृतं, निरुद्योगिनां विदुषाम् उद्योगकल्पनविषये च किं साह्यं प्रदत्तमिति विचारः अवश्यं कर्तव्यः ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

३. संस्कृतभाषासाहित्ययोः साम्प्रतिकत्वापादनं संस्कृतविदुषामेव कर्तव्यं विद्यते । आधुनिकविषयानाश्रित्य अस्माभिः किं पुस्तकं रचितम् अथवा पूर्वपठितं रटितं वा वस्तु विहाय अन्यत् किं पुस्तकमवलोकितम् इति प्रश्नो विधीयताम् ।

४. छिद्रान्वेषणचतुराः पुरोभागिनः बहवः अद्यापि वर्तन्त एव संस्कृतज्ञाः सर्वत्र । एतैः कृशानुसदृशैः तेजस्विभिः संस्कृतक्षेत्रे विद्यमानाः न्यूनताः दूरीकर्तुं ग्रामाणिकः प्रयत्नः कियान् विहितः? अप्रकटितानां तालपत्राणां भूर्जपत्राणां श्रेष्ठग्रन्थानां प्रकाशनार्थं प्रचारार्थं च कुतो न श्रमः स्वीकृतः एतैः ।

५. अद्यापि महता त्यागेन श्रमेण धनव्ययेन च बहवः संस्कृतप्रेमिणः संस्कृतपत्रिकोद्यमे दत्तचित्ताः सन्ति । तासां पत्रिकाणां ग्राहकत्वं पाठकत्वं लेखकत्वं वा कियद्भिः विद्वद्भिः कृतम्? निःशुल्कतया प्रेषितानां पत्रिकाणाम् अध्ययनं कियद्भिः विहितम्?

६. केवलं दोषारोपणं सर्वेषां सुकरमेव । तदा तदा समायोज्यमानेषु सम्मेलनेषु कः भागः कियान् भागः, कीदृशो भागः अस्माभिः गृहीत इति सर्वैः सदा चिन्तनीयम् । एवमेव यदस्माभिः विहितं तत् साधु वा, वरं वा, अलं वा इत्यपि स्वतो विचारणीयम् ।

अग्रिमसम्मेलनात् प्राक् एकैकोऽपि विद्वान् एतावत् संस्कृतकार्यं सम्पादयिष्यामि इति निश्चित्य कार्यप्रवृत्तो भवतु । आगामिनि सम्मेलने प्रकाशयतु च यन्मया एतावत् साधितमिति । अन्यथा सम्मेलनेषु आसनपूरणमात्रं कर्तुं संस्कृतज्ञानामेव आवश्यकता नास्ति । तदर्थमेव सम्मेलनस्य आयोजनमपि अपेक्षितं नास्ति इति अलं पल्लवितेन, तत्रापि विशिष्य पुरोभागिनां पुरतः ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतमहिमा

श्रीश्रीभारतीतीर्थ स्वामिचरणाः

वरमभयमुदारं पुस्तकं चाक्षहारं
मणिवलयमनोज्ञैः पाणिपद्मैर्दधाना ।
सितवसनललामा कुन्दमुक्ताभिरामा
वसतु शशिनिभास्या वाचि वाग्देवता नः ॥

सर्वेऽपि लोकाः संस्कृतभाषायाः महत्त्वं सम्यग् जानन्त्येव । इयं भाषा अस्मिन् लोके बहोः कालात् सम्भाष्यमाणा सर्वेषां लोकानां विशिष्टस्य आदरस्य पात्रं वर्तते । अस्यां भाषायां यावान् ग्रन्थराशिः अस्माभिः समुपलभ्यते न तावान् ग्रन्थराशिः अन्यत्र कुत्रापि अस्माभिः समुपलब्धुं शक्यते । इदमेव अस्याः भाषायाः वैशिष्ट्यस्य द्योतकं विद्यते । यदि हि तादृशं वैशिष्ट्यं अस्याः भाषायाः नाभविष्यत् तर्हि इयान् ग्रन्थराशिः अस्यां भाषायां न समुदेष्यत् । तस्मादेव इयम् अस्माभिः सर्वैरपि महता आदरेण परया श्रद्धया च सम्माननीया । भाषायाः सम्माननं नाम तस्याः अभ्यासः, तथा व्यवहारश्च । तदैव तस्याः भाषायाः सम्माननं—अस्माभिः कृतं भवति । तया भाषया यदि अस्माभिः न व्यवहियते यदि वा सा भाषा अस्माभिः न अभ्यस्यते किं वा अस्माभिः तस्याः कृते सम्माननं कृतं स्यात्? सर्वेऽपि लोकाः इदम्—सर्वदा मनसि आकलयेयुः यत् सतीष्वपि अन्यासु भाषासु सत्यपि भूयसि प्रचारे अन्यासां भाषाणां न काचित् अपि भाषा संस्कृतं अतिशेतुं पारयति ।

उक्तं हि केनचन कविना “चामरी वामरी भाषा तत्र तत्र गृहान्तरे । इयं तु पामरी भाषा सूकरीव गृहे गृहे ।” अस्ति कश्चन प्रश्नः केषाञ्चित् लोकानां यद् भवद्भिः संस्कृतभाषाविषये इयती प्रशंसा

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

क्रियते, परन्तु अनया भाषया कति लोकाः व्यवहरन्ति । पश्यन्तु अन्याः भाषाः । ताभिः; परोलक्षं जनाः व्यवहरन्ति । भाषायाः प्राधान्यं वैशिष्ट्यं वा तद् भाषाभाषिणां लोकानां संख्यया अनुमातव्यम् । प्रष्टुः अयं अभिप्रायः । तथा च भाषान्तरभाषिणां संख्या महती संस्कृतभाषिणां च संख्या स्तोका । अतो वयम् अनुमिमीमहे यद् इयं भाषा इतराभ्यः भाषाभ्यः न्यूना इति । तस्येदं प्रतिवचनं, न केवलं तत्तद्भाषाभाषिणां संख्या भाषायाः उत्कर्षनिर्णये निदानं भवितुम् अर्हति । तेनोक्तं किञ्चित् उदाहरणम् । चामरी वामरी भाषा तत्र तत्र गृहान्तरे । अरण्ये सन्ति बहवो मृगाः येषु चामरीमृगस्य महद् वैशिष्ट्यं विद्यते । चामरी मृगस्य वालः बहुभिः आकांक्ष्यते परन्तु स चामरीमृगः साधारणतया न लभ्यते । अरण्येषु, तत्रापि अरण्यानीषु क्वचित् एव सः उपलभ्यते । अरण्यानीषु क्वचित् एव उपलभ्यते इति कृत्वा चमरीमृगस्य वैशिष्ट्यम् किं अपगतम् । अथवा ग्रामेषु सर्वत्रापि परिदृश्यमानाः सूकराः इति कृत्वा तेषां वैशिष्ट्यम् समागतम्? अमराणां भाषा अमरी, सा तु चमरीवत् क्वचित् एव तिष्ठति । तावता तस्याः मनागपि अपकर्षो नास्ति । इत्येवं अस्याः भाषायाः न्यूनतां आपादयतां केषाञ्चित् वराकाणां मुखं तेन कवितल्लजेन पिहितं वर्तते ।

तदेवं अस्माभिः बहु चिन्तितेऽपि अस्याः भाषायाः उत्कर्ष एव प्रतिपदं अनुभूयते । यत् किमपि वा काव्यं अस्यां भाषायां यः कोऽपि वा दर्शनग्रन्थः अस्यां भाषायां, परिदृश्यतां तत्र अस्माभिः अलौकिकः आनन्दः सम्यग् अनुभूयते एव । तत्तादृशं महत्त्वम् आवहन्त्याः अस्याः भाषायाः जनिभूमौ अस्यां भारत-भूमावेव यद्यस्माभिः अनादरः प्रदर्श्यते, तदपेक्षया अपराधः अन्यः कः स्यात्? तादृशः अपराधः अस्माभिः न कदाचित् अपि क्रियेत । यद्यज्ञानेन अनवधानेन वा अस्माभिः अयम्

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अपराधः कृतः तर्हि सः अधुना विवेकेन अस्माभिः संमार्जनीयः अतो हेतोः यः कोऽपि वा पूततमेऽस्मिन् भारते लब्धजनिः सः इमां भाषाम् अवश्यं अधीयीत । यतो हि इयं भाषा महता प्रयत्नेन अस्माकम् ऋषिभिः मन्त्रद्रष्टृभिः अधिगता तथा च आह आम्नायः “यामृषयोः मन्त्रकृतो मनीषिणः । अन्वैच्छन् देवास्तपसा श्रमेण । ताम् देवीं वाचं हविषा यजामहे । सा नो दधातु सुकृतस्य लोके ।” मन्त्रकृतः मनीषिणः श्रमेण तपसा च याम् अन्वैच्छन् तां देवीं वाचं यजामहे । अयमस्याः भाषायाः महिमा । अन्यथा ईदृशी महिमा श्रुतौ कथमस्याः भाषायाः विषये उपगीतः स्यात् । नेदृशं महिमानं भाषान्तरस्य श्रुतौ वा स्मृतिषु वा वयमुपलभामहे । अतो हेतोः अस्माभिः अत्रात्यन्तमवहितैः दत्तचित्तैः बद्धश्रद्धैः भाव्यम् । ये खलु महान्तः शङ्करभगवत्पादाचार्यप्रभृतयः तात्त्विकप्रेष्ठाः, ये च कालिदास प्रभृतयः कवितल्लजाः ये च गङ्गेशादि-प्रभृतयः उदयनवाचस्पति प्रभृतयः दार्शनिक प्रवराः, ते सर्वेऽपि अनयैव भाषया स्वीयां लेखनीं व्यापारयामासुः । कति वा उदाहरणानि अस्याः उत्कर्षस्य कृते अस्माभिः वक्तव्यानि? सन्ति तु परश्शतमुदाहरणानि यानि अस्याः भाषायाः उत्कर्षं प्रतिपदं सङ्गिरन्ते । किं बहुना, यदि इयं भाषा अस्माभिः तिरस्कृता स्यात् अस्माभिः आत्मैव तिरस्कृतो भवेत् । अतः सज्जनाः, कदापि भवतां मनसि अस्याः भाषायाः विषये अनादरो मा भूत् । भवतां मनस्सु अस्याः भाषायाः विषये सर्वदा श्रद्धा समुज्जृम्भताम् ।

यद्यपि सर्वे अस्यां भाषायां पाण्डित्यं सम्पादयितुं न पारयन्ति इति तु निश्चप्रचं तथापि यावच्छक्यमस्यां भाषायां परिचयः समासादनीयः । यावति परिचये आसादिते सरलतमस्य रामायणश्लोकस्य अर्थावबोधः अस्माकं भवेत्, यावति परिचये आसादिते कविकुलगुरोः कालिदासस्य

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

गीः वागर्थविव सम्पृक्तौ इत्यादिः अस्माभिः अवगता स्यात्, तावान् अपि परिचयः अस्माभिः समासादनीयः । इतीदं सर्वैरप्यवश्यं मनसि कर्तव्यम् । तदर्थं च सर्वैरपि प्रयत्नः आस्थेयः । अस्माकं पूर्वजाः, यान् वयं महत्या श्रद्धया महता गौरवेण स्मरामः, ते सर्वेऽपि इमां भाषामतितरामाद्रियन्त । ते सर्वेऽपि अस्याः भाषायाः विषये महतीं श्रद्धां प्रादर्शयन् । यथाशक्ति अनया भाषया व्यवहर्तुं प्रायतन्त । तेषामेव परम्परायां समागता वयं तस्याः भाषायाः विषये अवश्यं श्रद्धां प्रदर्शयेम ।

अस्माकं परमेष्विगुरवः शरदां शतात् प्राक् शृङ्गगिरौ पाठशालां प्रारभन्त । अस्माकं परमगुरवः कालट्यां वेदान्तपाठशालां समारभन्त । संस्कृतभाषा-प्रचाराय सुरसरस्वती सभा नाम्नी काचन सभा अस्मद् गुरुवर्यैः प्रतिष्ठापिता या सभा प्रति वत्सरं वारद्वयं सरलसंस्कृतपरीक्षाः प्रवर्तयति, यासु परीक्षासु अधुना प्रवर्तितायां परीक्षायां दशसहस्रं विद्यार्थिनः प्राविशन् । अतः तेषामेव मार्गदर्शने प्रवृत्तैः अस्माभिः अस्याः भाषायाः प्रचाराय यथाशक्ति प्रयत्यते । तदर्थमेवास्याः भाषायाः प्रचाराय प्रसाराय दक्षिणाम्नाय शृङ्गगिरि शारदापीठं विशिष्टान् प्रयत्नान् विदधाति ।

सौजन्यम्-तत्त्वदर्शनप्रकाशनम् शृङ्गेरि

संवित्-संस्कृतग्रन्थमाला

अभिनवसंस्कृतसाहित्यं भवद्भिः विखितमस्ति चेत् विनाद्रव्यं मुद्रणार्थं संवित्कार्यालये सम्पर्कः साधनीयः । प्रकाशनविषये सम्पादकसमितेः निर्णयः अन्तिमः भवति । मुद्रितग्रन्थानां पञ्चविंशतिः प्रतिकृतयः लेखकेभ्यः प्रदास्यन्ते ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतज्ञान् समुद्दिश्य

- कुलपतिः क. मा. मुन्शी

(२२ जान्युआरी १९६६ तमे दिने प्रयागक्षेत्रे संपन्ने विश्वपरिषदन्तर्गते
संस्कृतसम्मेलने प्रदत्तम् उद्घाटनभाषणम्)

परिषदः अस्याः आयोजकेभ्यः कृतज्ञो भवामि यत् ते अधिवेशनस्यास्य उद्घाटनाय माम् आमन्त्र्य सत्कृतवन्त इति ।

ये अस्माकं भाषाणां, संस्कृतेः अध्यात्मविद्यायाश्च विकासे संस्कृतकृतानुपकारान् जानन्ति ते शिक्षणालयेषु प्रवर्तनाय निश्चितात् त्रिभाषासूत्रात् नूनं बिभ्यति । यतो हि व्यवस्थेयं संस्कृतस्य मृत्युमेव जनयेत् । त्रिभाषासूत्री इयं मातृभाषा-आंगली-हिन्दी इतिभाषात्रयमङ्गीकरोति । एतेन किञ्चित्कालानन्तरं सम्भविष्यन्तो भारतीयाः संस्कृत-विषये तद्वायविषये चाबोधोपहता भविष्यन्ति । संस्कृतपृष्ठभूमिमन्तरा प्रादेशिकभाषाभिर्दीयमानं शिक्षणं अस्माकं संघभावं शिथिलयेत्, संस्कृतनिष्ठानादर्शान् विस्मरयेत् भारतस्यात्मानमेव च मर्दयेदिति वस्तुस्थितिः ।

अत एव एतत्किल परमावश्यकं यत् अस्माकं शासनानि, प्रजा-संस्थाः, पुरुषविशेषाश्च संस्कृतजीविनाम् अस्माकं संस्कृतिं परिपालयितुं, शिक्षासंस्थासु माध्यमिकशालासु च संस्कृतं भाषात्रयातिरिक्तत्वेन तदन्यतमत्वेन वा पाठ्यविषयतां प्रापयेयुः इति ।

अस्माकं शिक्षणसंस्थासु संस्कृतमविगणयन्तः तया भाषया अस्मज्जीवने क्रियमाणानुपकारान् न जानन्ति खलु ।

संस्कृतभाषया तद्वाङ्मयेन च अस्माकं परम्परा अक्षुण्णा वर्तते यां

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

ऐतिहासिकमाश्रयं प्रत्यपादयत् श्री के. एम्. पणिक्करमहाशयः । पाणिनि-कात्यायन-पतंजलीति मुनित्रयी भारतराष्ट्रस्यादभुतं विचारवाहनं दत्तवती यत् विकृतिं गच्छन्तीष्वपीतरभाषासु अविकलमेकरूपेण समग्रमपि राष्ट्रं सुसेवते । व्याकरणनियमनिगडितमपि संस्कृतं यथाकालपरिस्थिति नूतान् शब्दान् वाक्यभेदांश्च स्रष्टुं क्षमते । अथ विशेषेण संस्कृतं एकवंश्यान् विचारान् आचारान् भावनाः विद्याश्चाविकलं वंशान्तराणि संक्रामयति । सर्वत्र च भारते समानादर्शान् राष्ट्ररिक्त्वं च प्रसारयदितं सहस्राणि वर्षाणां यावत् मानवमनांसि स्फूर्तिमन्ति विदधाति ।

क्रिस्तापूर्वं त्रिशतो वर्षेभ्यः समस्तं राष्ट्रं साहित्यसिद्धान्तान् जीवनादर्शाश्च संस्कृतमुखेन अवाप । मनुस्मृत्या गृह्यसूत्रैश्च निर्दिष्टा सामाजिकी व्यवस्था न केवलं भारते अपितु सिंहलद्वीपे, ब्रह्मदेशे, क्रांभोजराष्ट्रे च सम्मानिता आसीत् । रामायणं चारित्रादर्शानवेदयत् । महाभारतञ्च शौर्यपरम्परां प्राचालयत्, नीतिनियमान् अध्यात्मविद्याश्चोपादिशत्, साम्राज्यभावनया च भारतस्यैक्यबुद्धिं असृजत् ।

मध्ययुगे प्रतिप्रदेशं प्रतिशताब्दं च भाषाभेदः अवर्तत । किन्तु संस्कृतमूला एकता अस्पन्दत । संस्कृतं न केवलं प्रदेशभाषाभ्यः अपितु जनतायै अपि बलम् आददाति स्म । ज्ञानेश्वर-चंडीदास-विद्यापति-नरसी-मेहता कबीर-सूरदास-तुलसीदास-पुरन्दरदास-बसवेश्वर-कनकदासाः-एते पुरुषप्रेष्ठा एवात्र प्रमाणम् । एते किल विधर्मिशासनावसन्ना अपि संस्कृतवाङ्मयप्रेरणया भारतीयां चेतनामजीवयन् ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

आंग्लशासनेन स्थापितेषु नवीनेषु विश्वविद्यालयेषु संस्कृतं द्वितीयभाषापदमवाप । नवीनशिक्षितानाञ्च स्फूर्तिबीजमभवत् । एतेन संस्कृतसंस्कृतेर्नवावतारः अजायत । पाश्चात्यसंस्कृतिसंगमेन च भारतस्य नवजागृतिः कृतपदाऽभवत् ।

अद्य किल प्रायः सर्वेषु भारतीयविश्वविद्यालयेषु शिक्षासंस्थासु च संस्कृतम् अधीयते । दशसहस्रदेश्यासु पाठशालासु च तज्जीवद्भाषात्वेन व्यवहियते । पञ्चशतसहस्रादप्यधिकाः जनाः तया मातृभाषयेव व्यवहरन्ति । सहस्रशः पौरोहित्यकारिणः संस्कृतमाध्यमेन जनानामीश्वरसम्बन्धं स्थापयन्ति । त्रिंशत्कोटयो जनाः आजन्म आ-मरणं विविधसंस्कारसमये संस्कृतमयान् पवित्रघोषान् सश्रद्धं शृण्वन्ति ।

रामायणमहाभारतयोः भागवतादिषु पुराणेषु च निरूपितानि चारित्राणि, घटनाः, कल्पनाः, उक्तिभेदाश्च अस्माकं जीवनं आवृण्वन्ति । पञ्चत्रिंशत्कोटिसंख्याकाः जनाश्च संस्कृतसमृद्धाः भाषाः भाषन्ते ।

बहुसंख्याकाः अस्माकं राष्ट्रप्रभावकाः नेतारः संस्कृतजाह्नव्याः पयः आपीय आत्मवन्तः अभूवन् । अद्यापि च भवन्ति । अचिरनिवृत्ते समये पराधीना अपि अस्माकं संस्कृतप्रेरणां प्राप्तवन्तो विद्वांसः राष्ट्रगरिमाणं अवर्धयन् ।

जगति संस्कृतेषु प्रायः सर्वदेशेषु विश्वविद्यालयाः संस्कृतमध्यापयन्ति । संस्कृतं तत्प्रभाविता पाली च भारतं दक्षिणपूर्वएशियाखण्डेन चीनजपानाभ्यां च संस्कारसूत्रेण संबन्धीतः ।

पेन्सिल्वेनियाविश्वविद्यालयस्य विख्यातः संस्कृतविशेषज्ञः नियामकः प्रा. नोर्मन ब्राउन अभणन् मां १९५० क्रिस्ताब्दे यत् दक्षिण-

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

पूर्वेशियादेशान् गच्छन्तो जनाः संस्कृताध्ययनं बहुलाभं मन्यन्ते तद्द्वारा
तत्रत्यलोकानां मनःस्थितिबोधश्च सुखेन जायते इति च कलयन्ति-इति ।

उपनिषत्प्रतिपादितानां अध्यात्मतत्त्वानां, महाभारतस्य भव्यतायाः,
रामायणरामणीयकस्य, कालिदाससौन्दर्यस्य, भागवतस्य भक्तिभावस्य,
गीताधम्मपदयोः स्फूर्तेश्च यथावदवगमं विना न वयं संपन्नं जीवनं
निर्मातुं शक्यामः ।

एवं संस्कृतस्य शास्त्रीयपठनप्रणाली नूनं सुदीर्घकालव्यापिनी
भवति । संस्कृतमाध्यमेन च अस्माकं संस्कृतेः सा सातत्यं रक्षितवती ।
भारतीयविश्वविचारनिधेः संवर्धनकार्यञ्चेमामेव प्रणालीमाश्रित्य भवति ।
अतः भारतस्य बौद्धिक्याः आध्यात्मिक्याश्च उन्नतेः कृते प्रणालीयं
सुसेव्या भवति । अस्या उत्तमानाम् अंशानां परित्यागो नाम अस्माकं
बहुमूल्यस्य रिक्त्यस्य प्रच्युतिरेव । शालामहाशालासु अनुसृता
आधुनिकी शिक्षापद्धतिः सर् विलियम् जोन्सप्रभृतिभिः पाश्चात्यपण्डितैः
तदनुयायिभिर्भारतीयैश्च प्रसारिता अभूत् । ते किल महात्कार्यमकुर्वन् ।
अथापि अस्मद्विश्वविद्यालयेषु शोधसंस्थासु चानुस्रियमाणा पद्धतिरियं
पाश्चात्यविश्वविद्यालयेषु प्रचलन्ती पौरस्त्यविद्यापरिशीलनपद्धतिं
अनुकुरुते अतः सा भारतस्य आत्मानं नाविष्करोति ।

अद्य शालामहाशालासु अनुस्रियमाणा समालोचनात्मिका
आधुनिकी संस्कृतशिक्षापद्धतिः शवशोधप्रक्रियामनुकरोति न प्राणवतीं
सर्जनशक्तिम् उद्बोधयति ।

इमौ संस्कृताध्ययनस्य पृथक्प्रवाहौ अनेकाः समस्याः असृजताम्।
एनेन शास्त्रीयप्रणाल्या कृतविद्यानां अर्वाचीनजीवने उपकारक्षमता
प्रतिरुध्यते; तादृशशिक्षावतां संख्या च प्रतिदिनं कृष्णपक्षचन्द्रं अनुकुरुते।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

प्राचीनां संस्कृतशिक्षाप्रणाली पुण्यन्ती अर्थव्यवस्था स्वातन्त्र्यमनु
नामशेषतां गता । केन्द्रप्रदेशशासनानि च नाद्य यावत् पर्याप्तं साह्यं कर्तुं
उपायानवलम्बन्ते, अतो शास्त्रीयरीत्या प्रशिक्षिताः हतोत्साहाः भवन्ति ।
इयं च दुरवस्था खेदावहा भवति । अखिलं जीवनं संस्कृतसेवायां
यापयन् पारदृश्या शास्त्रपण्डितः बहुशः विश्वविद्यालयपदवीकादूनः
परिगण्यते । आंग्लविश्वविद्यालयस्य मुद्राभावः एवात्र हेतुः ।

पुण्यश्लोकानां राजेन्द्रप्रसादानां आध्यक्ष्ये प्रवर्तिता
संस्कृतविश्वपरिषद् दशाधिकेभ्यो वर्षेभ्यः संस्कृतस्य शास्त्रीयां पद्धतिं
पुनः प्रतिष्ठापयितुं प्रयतते । केचिद्विश्वविद्यालयाः पञ्चतन्त्रमपि
मूलरूपेण पठितुमक्षमान् प्राचीनभारतीयसंस्कृतेः प्राध्यापकान् वृण्वते ।
किमितोऽपि दुःखकरं भवेत् ।

निश्चितमेतत् अद्यापि पूर्ववदेवोपयोगिनो भारतीयरिक्त्यस्य
संरक्षणाय प्राचीना संस्कृतशिक्षाप्रणालिः नैव त्यागमर्हति । नवीनाः
संस्कृतविद्वांसः आलोचनशक्त्या ऐतिहासिकदृष्ट्या मण्डिता अपि सन्तो
न भूमेरस्याः प्रतिभां यथावद् अधिगच्छन्ति नापि तदीयां चेतनाम् ।

संस्कृतशिक्षायाः द्वाविमौ प्रवाहौ परस्परस्योत्तमान्-
अंशानात्मसात्कुर्वन्तौ एव आत्मस्थितिं लभेताम् ।

तच्च यथा -

प्रथमं तावत्-संस्कृतस्य प्रारम्भिकं शिक्षणं समग्रे देशे एकरूपं
भवेत् । तत्र च प्राचीनप्रणाल्याः केचनांशाः अन्तर्गताः स्युः ।

द्वितीयञ्च उच्चशिक्षायां संस्कृताश्रयिणः भाषाशास्त्रतुलनाशास्त्रयोः
इव शास्त्रीयसंस्कृतप्रणाल्यामपि कृतपाटवा वर्तेरन् ।

यद्येतद् द्वयं अनुष्ठीयते प्राचीनार्वाचीनप्रणालिगतः पृथग्भावः

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

नश्येत् । यतः उभयविधा अपि विद्वांसः अन्योन्यस्य विशिष्टांशैः परिचिताः स्युः ।

एतत्पुनः भारतवर्षे एव कर्तुं सुकरम् । यतोऽत्र प्राचीनशास्त्रीयपद्धतिः अद्यापि उच्छ्वसिति । नवीना च बद्धमूला वर्तते । परस्परशुभनिष्ठा उभयसङ्गतिं सुसाधयेत् ।

सर्वतः प्रथमं एतदर्थं प्राचीनशास्त्रीयपद्धतिशिक्षायां नवीनानां केषांचन विषयाणां प्रवेशः उच्चकक्षासु च विमर्शपद्धतेः ऐतिहासिकदृष्टेश्चोन्मेषः आवश्यकौ विद्येते । एतेन नवीना इव प्राचीना अपि विविधक्षेत्रेषु कार्यक्षमा भवेयुः ।

पूर्वे पालकाः गताः । केन्द्रशासनं च दूरे भवति । अतः प्रदेशशासनैरेव भारतीयस्यास्य रिव्यस्य रक्षणभारः वहनीयो भवति । सर्वाधिकं च जनतायाः इदं कर्तव्यं यत् शास्त्रीयशिक्षाप्रसूतायाः स्फूर्तेः संस्कृतिगङ्गायाश्च रक्षणेन अस्माकं संस्कारसंपत्तिः सुरक्षिता प्रवहेदिति ।

एतावता विरमामि । पुनरपि कृतज्ञोऽस्मि भवताम् ।

अनु. भाईशंकर पुरोहितः ।

जिज्ञासाधिकरणम्

अध्ययन-अध्यापन-अनुसन्धानादिषु सन्दर्भेषु, निजजीवनस्य आचार-विचार-व्यवहाराणां विषयेषु च तदा तदा बहुप्रकारकाः जिज्ञासाः भवन्ति । न खलु सर्वासां समाधानं सुलभलभ्यम् । तादृशाः प्रश्नाः यदि प्रेष्यन्ते समुचितं समाधानं सूचयितुं प्रयत्नोऽत्र विधास्यते । प्रश्नाः लघुमात्रकाः भवन्तु ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतं राष्ट्रजीवने

श्री जयन्तकृष्ण ह. दवे

“अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां चिकितुषी ।

प्रथमा यज्ञियानाम्” ॥ (ऋग्वेद, वागम्भृणी)

अहं संस्कृतवाक् अखिलराष्ट्रस्य वाणी, राष्ट्रं समर्धयितुं प्रभवामि,
विद्याशेवधिरहम् अभ्यर्हणीयेषु प्रथमा भवामि ।

“स्मर्तव्यं यज्जीवितश्वास एषा

वाणी दैवी संस्कृता संस्कृतेर्नः ।

स्वारूप्यं यद्भारतीयं तदाप्तौ

संकल्पानां शुद्धिरस्याः प्रसादात् । (स्वोपज्ञम्)

संस्कृतज्ञानस्यावश्यकता बहुधा प्रतीयते । संस्कृतवाक् प्रायः
सर्वासां प्रादेशिकभाषाणां जननी पोषयित्री वा वर्तते । प्रादेशिकभाषाणां
शब्दाः तत्समाः तद्भवाः वा भवन्ति । यदि प्रादेशिकभाषाः
शिक्षणमाध्यमत्वेन स्वीकर्तव्याः तर्हि प्राचीनार्वाचीनविषयेषु नूतनशब्दानां
निर्माणमावश्यकम् । ते शब्दाः राष्ट्रे सर्वत्र समरूपाः स्युरतस्ते संस्कृतत
एव निर्मातव्या इति आदेशः अस्माकं संविधाने वर्तते । राष्ट्रस्य
भावात्मकैक्यसाधने तत्पोषणे च संस्कृतज्ञानमतीवमहत्त्वमावहति ।
साङ्गोपाङ्गा भारतीयसंस्कृतिः संस्कृतक्रोड एव वर्धिता पोषिता च ।
महात्मगान्धिनामिदं सुदृढं मतमासीद्यथा सर्वैर्भारतीयैः गीताऽध्येतव्या,
तदर्थञ्च संस्कृतमध्येतव्यम् । प्रतिवादिना केनचिदुक्तं यद्वीताऽध्ययनं
प्रादेशिकभाषानुवादसाहाय्येनापि संभवति, तदा महात्मनोक्तं
यन्मूलध्वनिः अनुवादे न कदापि लभ्यते । “कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भक्तः प्रणश्यति” इत्यादि प्रतिज्ञावचनानि भगवता तत्र दत्तानि, वचनपत्रं (Promissory note) च विधिदृष्ट्या मूले एव मूल्यवद्भवति नानुवादे । संस्कृतमस्माकं धर्मदर्शनसंस्कृतिभाषा वर्तते, संस्कृतज्ञानविरहे तेषां शुद्धज्ञानेन वयं वञ्चिता भविष्यामः । संस्कृतं संस्कृतिश्च राष्ट्रजीवने तन्तुप्रतितन्तुरूपेण सर्वत्र ग्रथिते विद्येते । साहित्यसंगीतकलावाङ्मयमपि संस्कृत एवोपनिबद्धं वर्तते । विज्ञानस्य तत्त्वज्ञानस्य बौद्धिकविषयाणाञ्च मीमांसा संस्कृते विहिता । सुदीर्घकालं सा शिष्टानां व्यवहारभाषाऽप्यासीत् । प्रादेशिकभाषापोषणं साऽद्यापि करोतीति विदित्वाऽपि मृतभाषेति तस्या अवधीरणा महते मौख्याय कल्पते । अखिलभारतं सा नवशब्दप्रवाहैः सन्तर्पयिष्यतीति संविधानमेवास्माकं विदधाति ।

ईशपुत्रस्य १९४७ वर्षतः पूर्वं शिक्षणक्षेत्रे संस्कृतस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमासीत् । अष्टमतः एकादशकक्षापर्यन्तं प्रशिष्टभाषात्वेन तस्याः अध्ययनमावश्यकमासीत् । महाशालास्वपि (Colleges) कलावर्गेषु प्रारंभिकवर्षद्वये आवश्यकविषयत्वेन पाठ्यते स्म । किन्तु तदनु स्थितिः परिवर्तिता । भाषात्रिसूत्रवाद उदभवत् । अध्ययनमाध्यमत्वेन मातृभाषा, राष्ट्रभाषात्वेन हिन्दी, विश्वभाषात्वेन चांग्लभाषेति भाषात्रयाध्ययनमावश्यकं विधाय, तुरीया संस्कृतभाषा छात्रेभ्यः भाररूपा स्यादिति तस्याः निष्कासनं साधितम् । किन्तु संस्कृतं, मातृभाषा, हिन्दीति वस्तुतः सर्वथा भिन्नं भाषात्रयं नास्ति संस्कृतेन संलग्नत्वात् तत् $1 + 1/2 + 1/2 = 2$ इत्येवं भाषाद्वयमेवास्ति इति प्रेक्षावतां मतम् । अपि च भारतस्य भावात्मकैक्यसाधने कश्चित्प्रयत्नः अर्हत्वेनादरणीयः । इङ्ग्लैण्डदेशे द्विसहस्रसंवत्सरप्रत्ना हिब्रूभाषा राष्ट्रभाषात्वेन स्वीकृता । चीनदेशे च चित्रलिपेः द्विसहस्राक्षरप्रतीकानि प्रजायाः

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अध्ययनार्थमावश्यकत्वेन स्थापितानि-यद्यपि तदध्ययने वर्षत्रयं व्येति तथापि तेन देशस्य भावमूलकमैक्यं साधितं भवतीति तैः व्यवस्थैषा आदृता ।

भारतसर्वकारेण १९५६ तमे वर्षे संस्कृत-आयोगः नियुक्तः । तत्सभ्यत्वेनास्माभिरखिले भारते भ्रमणं विधाय बहूनां विदुषामभिप्रायाः संकलिताः । तदानीमेकेन पण्डितेन दृष्टान्तोऽयमुपस्थापितः । एकस्मिन्वर्गे पञ्चविंशतिछात्राणामेकस्य चाध्यापकस्य समावेशावकाश आसीत् । तत्र सहसा नवतिछात्राः प्रविष्टाः, स्थातुमप्यवकाशो नावशिष्टोऽतः स्वयमध्यापकेनैव बहिर्गन्तव्यमापतितम् । तथैव एस्.एस्.सी. इत्यत्र पूर्वं स्वल्पा विषयाः आसन् । इदानीमनेके वैकल्पिका विषयाः समावेशिताः । परिणामे चाध्यापकस्थानीयं संस्कृतं निष्कासितम् । आवश्यकविषयतः स्थानभ्रंशः समापतितः ।

भाषात्रयसूत्रमास्तां तावत् । तस्यार्थ एवमपि संगच्छते यदेककाल एव भाषात्रयतः अधिकभाषाः न पाठयितव्याः । संस्कृतं, मातृभाषा, हिन्दी आंग्लभाषेति भाषाचतुष्कात् पर्यायेण एकस्मिन्काले भाषात्रयमध्यापयितव्यम् ।

संस्कृत आयोगस्य प्रतिवेदनं (Report) प्रकाशितं, भारतसर्वकारेण तस्य कतिपयसूचनाः स्वीकृता अपि । तत्रत्या एका सूचना - “माध्यमिकशालानामभ्यासक्रमे वर्षचतुष्कं संस्कृतविषयाध्ययनं निवेशयितव्यम्, अथवा हिन्दीसंस्कृतयोः पञ्चाशत् पञ्चाशदङ्कानां सम्मिलितं पत्रमेकमुभयविषययोः उत्तीर्णतामनिवार्यं विधाय निवेशयितव्यम्, व्यवस्थेयं सर्वराज्येषु स्थापयितव्या । कलाविभागे एकादशद्वादशकक्षयोः संस्कृताध्ययनमनिवार्यं कल्पयितव्यम्” इति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

केवलगुर्जरभाषया सह स्नातकानुस्नातकपरीक्षोत्तीर्णानां छात्राणां संस्कृताध्ययनावसर एव नोदेति । अतः मातृभाषायाः स्नातकानुस्नातकाभ्यासक्रमे संस्कृतस्यैकं पत्रं आवश्यकत्वेन समावेशयितव्यम् । अनेन मातृभाषाध्ययनं पूर्णं पुष्टञ्च भविष्यति ।

आइ.ए.एस्. परीक्षायां, आई.एफ्.एस्. वैदेशिकसेवापरीक्षायां, अन्याखिलभारतीयसेवापरीक्षासु च संस्कृतज्ञानमावश्यकं स्याद्येन ते यथार्थतया भारतीयसंस्कृतिं जानीयुः, विदेशेषु च तस्याः प्रामाणिकं परिचयं दातुं प्रभवेयुः।

अन्येऽवश्यकरणीया विषयाः - पाठशालानामभ्यासक्रमाणां, उपाधिसंज्ञानाञ्चैकरूपता, संस्कृताध्यापकानां पण्डितानां वेतनस्य शालामहाशालाऽध्यापकानां वेतनेन तुल्यता, पाठशालाऽभ्यासक्रमेऽर्वाचीनविषयाणां समावेशः, पाठशालीया विद्यार्थ्यकरी स्यादेतदर्थं सर्वसामाजिकसेवासु तत्सम्मानः, पाठशालाभ्योऽपि महाशालानामिव पर्याप्ताऽर्थसहायता इति ।

संस्कृत-आयोगेन संस्कृतमाध्यमिकशालाविषयेऽपि उपयुक्ता सूचना प्रदत्ता । प्रवर्तमानासु माध्यमिकशालासु काश्चित् संस्कृतमाध्यमिकशालाविभागं प्रारब्धुं शक्नुयुः । प्रतिसप्ताहमध्याप्यमानेषु वर्गेषु पञ्चाशत्प्रतिशतवर्गाः संस्कृतस्योच्चाध्ययनाय नियताः स्युः, शेषेषु वर्गेषु चार्वाचीनविषयशिक्षणं प्रचलेत्, अभ्यासक्रमोऽयं एस्.एस्. सी. बोर्डद्वारा प्रमाणीक्रियेत, तत्रोत्तीर्णछात्रेभ्यः, प्रमाणपत्रं, डिप्लोमा उपाधिर्वा दीयेत, ते च छात्राः महाशालासु कलाविभागे प्रवेशं लब्ध्वा स्नातकाद्युपाधीः प्राप्नुयुः ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

प्रतिविश्वविद्यालयमेकं संस्कृतप्राध्यापकस्थानमावश्यकं स्यात् ।
वेदाभ्यासप्रवेगसिद्ध्यर्थं तदभ्यासिनां प्रोत्साहनं नानाविधाभिः साध्येत ।

केन्द्रराज्यसर्वकारैः संस्कृतप्रसाराय विविधोपायाः क्रियन्त एव,
तैश्च कश्चित्प्रवेग आसादितोऽपि तदर्थं ते धन्यवादार्हा, किन्तु यावन्
माध्यमिक-महा-शालासु संस्कृतं योग्यस्थानं न लभते तावदेते उपाया
अपेक्षितप्रभावोत्पादनाय न प्रभविष्यन्ति ।

केन्द्रसर्वकारेण केषुचित्प्रदेशेषु संस्कृतविद्यापीठानि स्थापितानि ।
प्रतिराज्यं तत्स्थापनायाः सर्वकारस्य संकल्पः । गुर्जरप्रदेशेऽपि
तत्स्थापना यथासंभवं शीघ्रं स्यादिति विज्ञप्तिः ।

केन्द्रसर्वकारेण चिन्तितायामादर्शपाठशालायोजनायां
संवत्सरादस्मादेव क्वचित्तत्स्थापना भविता । ९५ प्रतिशतं व्ययः
सर्वकारेण दास्यते । तदनुबन्धिनियमाः केचित्स्वीकार्याः भवन्ति ।
सुरतनगरेऽपि तादृशी पाठशाला स्थापनीयेति प्रार्थनाऽस्माकम् ।
सुरतनगरं “लघुकाशी” ति नाम्ना व्यवहियते स्म । प्रत्ना
संस्कृताध्ययनपरम्पराऽद्यापि धरते ।

संस्कृतप्रचारदृष्ट्या वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन भवनेन,
बृहद्गजरातसंस्कृतपरिषदा च सरलाः, उच्चतराश्च परीक्षाः प्रचाल्यन्ते,
तत्र छात्राः प्रौढाश्च समेधमानसंख्यायामुपविशेयुरित्यस्माद्धेतोः
प्रचीयमानो यत्नः आवश्यकः । एतासां परीक्षाणां “पत्राचार”
(Correspondence Course) प्रणाल्याऽपि ग्रहणं लाभाय
कल्पिष्यते ।

माध्यमिकशालासु पाठ्यमानमातृभाषापुस्तकेषु प्रतिपाठस्यान्ते

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

सुबोधः एकः संस्कृतश्लोकः सानुवादः मुद्रणीयः, नियमतश्च पाठयितव्यः । अनेन “आम्नाश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ताः” इति न्यायेन छात्राणां भारतीयसंस्कृतेः नीतेश्च ज्ञानं संस्कृतभाषाज्ञानेन सहैव वर्धिष्यते । माध्यमिकशालाऽभ्यासावसाने छात्राणां द्विशतकल्पश्लोकैः अल्पश्रमेण परिचयो भविष्यति, येनायत्यां ते रामायणमहाभारतगीतेत्यादिग्रन्थानां मूलश्लोकास्वादानाय प्रभविष्यन्ति । प्रवयसो बहवो जनाः संस्कृतं नाधीतमित्यनुतप्यन्ते, तस्मादिमे छात्राः मोक्ष्यन्ते ।

प्रादेशिकसर्वकारैः व्यवहारोपयुक्तसंस्कृतशब्दानां चयनरूपः मौलिकसंस्कृतशब्दकोषः निर्माप्य प्रकाशयितव्यः ।

काश्चन संस्थाः स्वायोजितेषु ग्रीष्मवर्गेषु शिबिरेषु च संस्कृतमध्यापयेयुः ।

संस्कृतविश्वपरिषदो विज्ञापनानुगुणं व्यासवाल्मीकि-कालिदासादीनां जयन्तीः तत्तद्दिनेषु अखिले भारते समायोजयितव्याः । तदर्थमायोजितासु सभासु विदुषां प्रवचनानि, वक्तृत्वकवित्वसंस्कृतश्लोकगानस्पर्धाः, अन्ये च संस्कृतानुबन्धिकार्यक्रमाः आयोजयितव्याः । केन्द्रसर्वकारेण संस्कृतदिवसस्यायोजनं सर्वत्र राष्ट्रे स्यादिति सूचना प्रदत्ता, सोत्साहमेणा मानयितव्या ।

संस्कृत-आयोगेन सूचितं यत्संस्कृताध्ययनस्यैकरूपताऽऽपादनार्थं प्रोत्साहनार्थञ्च संस्कृतविषयः राज्यसूचीतः संयुक्तसूच्यां स्थापनीयः । प्रधानमंत्रिभिः सर्वराज्यानामभिप्रायः संगृह्यते । इदानीं ४२ तम संविधानसंशोधनहेतुना विषयोऽयं संयुक्तसूच्यामेव वर्तते । किन्तु तस्य खंडनानन्तरमपि संस्कृतं संयुक्तसूच्यामेव तिष्ठेदिति प्रयत्नः कर्तव्यः ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

पाठशालानां, माध्यमिकशालानां च छात्रेभ्यः
संस्कृताध्ययनप्ररोचनार्थं केन्द्रराज्यसर्वकारैः शिष्यवृत्तयः प्रदेया
इत्यभिलषितं नः ।

केषाञ्चिद् विशिष्टानां संस्कृतग्रन्थानां पुस्तकालयः
सर्वपाठशालासु, माध्यमिकोच्चशालादिशिक्षणकेन्द्रेषु स्यात् । तदर्थं
प्रयत्नो विधेयः ।

वटपत्तनसम्मेलने चतुर्विंशतिप्रस्तावाः पारिताः । तद्वत्सूचनाः
नाद्यापि व्यवहारे स्थापिताः दृश्यन्ते । ते पुनरपि पारयितव्याः
योग्याधिकारिसमक्षञ्चोपस्थापयितव्याः ।

“देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयताम् ।
देवानां रातिरभि नो निवर्तताम्” ॥

(विंशतिवर्षेभ्यः प्राक् गुर्जराज्य संस्कृत सम्मेलने प्रदत्तम्
अध्यक्षीयं प्रवचनम् ।)

* * *

या देववाण्यभिहिता सकलार्थदात्री
यद्वल्लकीस्वर विमोहितमेव विश्वम् ।
सा भारती रसमयी वदनेऽखिलानां
ब्राह्मी सदा विलसतां हृदये जनानाम् ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

With Best Wishes From

PURE VEG. DISHES

&

JAIN DISHES

We also undertake catering services.

**RADHOMAL BHAGAT
TARACHAND**

**61/63, Zaveri Bazaar,
Mumbai - 400 002.**

संविद्

फरवरी १९९७

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

दशमं मिलनं यावत्...

- डॉ. बि. एस्. आर्. के. राव्

दशमं विश्वसंस्कृतसम्मेलनम् आगामिनः १९९७ तमस्य ख्रिस्तवर्षस्य जनवरिमासस्य तृतीयदिनात् आरभ्य नवमदिनपर्यन्तं कर्णाटकस्य राजधान्यां कल्याणनगरीति प्रसिद्धायाम् उद्याननगर्यां बेङ्गलूरु नगर्यां सम्पत्स्यते इति सर्वे विदन्ति । तरळबाळुकेन्द्रस्य डॉ. शिवमूर्तिस्वामिनाम् आश्रये अन्ताराष्ट्रियसंस्कृताध्ययन-सङ्घस्य तत्त्वावधाने जागतिकस्तरीयं महत्कार्यमिदं भविष्यति । यद्यपि इदं दशमं विश्वमिलनम् इतः प्रायः पञ्चाशद् वर्षेभ्यः पूर्वमेव अस्य मूलमन्वेष्टव्यं द्रष्टव्यं चेति चेतो मे मन्यते । अतः पञ्चाशद्वर्षेभ्यः दिशायामस्यां किं किं समभूदिति विहगावलोकनं विधास्यामः ।

स्वातन्त्र्यप्राप्तेः समनन्तरमेव अर्थात् १२-११-१९४७ तमे दिवसे सरदार वल्लभभाई पटेलमहोदयाः इतिहासप्रसिद्धस्य सोमनाथमन्दिरस्य पुनरुद्धारं प्रतिज्ञातवन्तः । तदनु सौराष्ट्रप्रशासनं 'सोमनाथ ट्रस्ट' नाम्नीं विश्वस्तसंस्थाम् अस्थापयत् । भारतीय- संस्कृतेः संस्कृतस्य इतिहासस्य कलादीनाम् अध्ययन-अनुसन्धान-प्रचार-प्रसारादीनि संस्थायाः उद्देश्यानि अभूवन् ।

भारतीयविद्याभवनस्य संस्थापकाः डॉ. कन्हैयालाल माणिकलाल मुनशी महोदयाः सोमनाथ-विश्वस्त-संस्थायाः सहकारेण ११-५-१९५१ तमे दिने प्रभासपत्तने राष्ट्रपतेः डॉ. राजेन्द्रप्रसादस्य अमृतहस्तेन कृते ज्योतिर्लिङ्गस्य पुनः प्रतिष्ठापनमहोत्सवावसरे संस्कृत-विदुषाम् अनुरागिणां च एकं सम्मेलनं समायोजयन् यत्र च संस्कृतस्य सर्वतोमुखाभिवृद्ध्यर्थं "संस्कृत विश्वपरिषत्" स्थापिता ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

ततः संस्कृतविश्वपरिषत् १९५२ तमे वर्षे काशीक्षेत्रे, १९५४ तमे वर्षे नागपुरे, १९५५ तमे तिरुपतिक्षेत्रे, १९५७ तमे वत्सरे कुरुक्षेत्रे, १९५९ तमे संवत्सरे जगन्नाथपुर्याम्, १९६१ तमेऽब्दे मुम्बईनगरे तथा १९६६ तमे ख्रिस्तहायने बेङ्गलूरुनगरे इति क्रमशः अष्टौ अधिवेशनानि समायोजयत् । संस्कृतविश्वपरिषदः प्रेरणयैव भारतीय विद्याभवनं सरलसंस्कृतपरीक्षाः, गीतापरीक्षाः इत्यादिकाः समारभत याः अद्यापि प्रचलन्ति ।

संस्कृतविश्वपरिषदः कार्यक्रमाणां परिणामतः एव आकाशवाण्यां संस्कृत-वार्ताप्रसारः, संस्कृतदिवस समाचरणमित्यादिकमप्यभूत् । एवमेव केन्द्र-संस्कृतमण्डली ततश्च संस्कृत-आयोगः विरचितौ अभूताम् । १९५६ तमे वत्सरे संस्कृतायोगस्य प्रणिगदनं प्रशासनाय समर्पितम् । तदनु केन्द्रप्रशासनं संस्कृतोन्नत्यर्थं कांश्चन उपक्रमान् अकरोत् केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठानां संस्थापनमपि यत्र अन्तर्भवति ।

१९७१ तमवर्षे 'राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्' स्वायत्त संस्थारूपेण केन्द्रप्रशासनेन समारब्धं यस्य च निर्देशकपदं परमसमान्यैः (इदानीं दशम विश्व संस्कृतसम्मेलनस्य आध्यक्ष्यम् अलङ्कुर्वाणैः) डॉ. रामकरण शर्ममहोदयैः अलङ्कृतम् ।

१९७२ तमे संवत्सरे राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान द्वारा भारतस्य केन्द्रप्रशासनं देहल्याम् अन्ताराष्ट्रियस्तरीयं संस्कृत-सम्मेलनमेकम् आयोजयत् । अस्मिंश्च प्रथमे जागतिकमिलने संस्कृतसम्बद्धाः सर्वसमस्याः चर्चिताः अभूवन् । संस्कृत-अध्ययन-अनुसन्धानयोः कृते विश्वस्तरे कोऽपि समवायः आरचनीय इत्यपि निर्णीतोऽभूत् । ततश्च १९७३ तमवर्षे प्यारिसनगरे समायोजिते प्राच्यविद्यापारङ्गतानाम् अन्ताराष्ट्रियमिलने (International Congress of Orientalists)

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतस्य कृते एकः नूतनः सङ्घः समारब्धः अन्ताराष्ट्रिय-संस्कृताध्ययन-सङ्घः (International Association of Sanskrit Studies) इति नाम्ना यस्य च अध्यक्षः डॉ. वि. राघवन् तथा प्रधान कार्यसचिवाः डॉ. लुड्विक् स्टर्नबाक् च अभवन् । अस्य केन्द्रकार्यालयः इटलीदेशस्य टोरिनो नगरे स्थापितः ।

वर्षत्रये सकृदिति मनीषया, देहलीनगरे १९७२ तमवर्षे आयोजितं सम्मेलनं प्रथममिति परिगण्य च, तदनन्तरं सोऽयं समवायः १९७५ तमेऽब्दे टोरिनो नगरे द्वितीयं विश्वसंस्कृतसम्मेलनं समायोजयत् । ततः क्रमेण १९७७ तमे प्यारिसनगरे, १९७८ तमे जर्मनीदेशस्य वैमार् नगरे, १९८१ तमे वाराणस्यां, १९८४ तमे अमेरिकायाः फिलेडेल्फिया नगरे, १९८७ तमे वर्षे नेदरल्याण्डदेशस्य लैडन् नगरे, १९९० तमे आस्ट्रिया देशस्य वियेन्ना नगरे, १९९३ तमे वर्षे आस्ट्रेलिया देशस्य मेलबोर्न नगरे इति नव अधिवेशनानि आयोजितानि ।

दशममिदानीं विश्वसंस्कृतसम्मेलनं भारतदेशे तृतीयवारं, कर्णाटकस्य राजधान्यां बेङ्गलूरुनगर्यां प्रथमवारं, १९९७ तम वर्षस्य जनवरिमासस्य तृतीयतः नवमदिनाङ्कपर्यन्तम् आयोजितमस्ति । प्रथम-विश्वसम्मेलनस्य प्रधान सूत्रधाराः डॉ. रामकरण शर्ममहोदया एव अधुना अध्यक्षस्थानं वहन्तीति सन्तोषस्य स्थानम् । भारतस्य स्वातन्त्र्यप्राप्तेः पञ्चाशत्तमे वर्षे, अन्ताराष्ट्रिय-संस्कृताध्ययन-सङ्घस्य रजतोत्सवावसरे च दशममिदं विश्वमिलनं बेङ्गलूरुनगरे भविष्यति । तदर्थं राष्ट्रपति-प्रधानमन्त्रिप्रभृतयः गण्यातिगण्याः भागग्रहणानुग्रहस्य भाग्यं प्रयच्छन्तीति अहोभाग्यमस्माकम् । चतुःशतपर्यन्तं वैदेशिकाः विद्वांसः सार्धैकसहस्रं यावत् भारतीय विद्वांसश्च सम्मेलनेऽस्मिन्

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भागभागिनो भवन्तीति सन्तोषस्य स्थानमेव । सप्ताहावधिकेऽस्मिन्
ज्ञानसत्रे संस्कृतनवनीतम् अपेक्षित-प्रमाणेन मथितं भविष्यतीति दृढमहं
विश्वसिमि ।

देशभाषा तु भूषावदेकदेशविलासिनी ।
वस्त्रवद् देवभाषा तु सर्वदेशविहारिणी ॥

॥ जीयात् गीर्वाणभारती ॥

गीर्वाणवाणी-वैशिष्ट्यम्

कल्याणी कालिदासप्रभृतिकविमणि श्रेणिनीराजिताङ्घ्रिः
स्वर्णाभूषाधिकश्रीवचन विरचना पूर्णकाव्यार्णवश्रीः ।
वीणावाणीव सर्वश्रुतिमधुरतरा विश्वसाहित्यगर्भा
भूयाद्रीर्वाणवाणी भुवनजनमनो हारिणी तारिणी वः ॥

के. एस्. भास्करभट्टः

एतत् गुरुणां वचः

सम्पाल्यं सदपत्यवत्

परकरात् रक्ष्यं च सुक्षेत्रवत्

संशोध्यं व्रणिनोऽङ्गवत्

प्रतिदिनं वीक्ष्यं च सन्मित्रवत् ।

बध्यं बन्धवदशलथं च हि

न विस्मर्यं हरेः नामवत्

नैवं सीदति पुस्तकं किल

कदाप्येतत् गुरुणां वचः ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

पण्डितप्रवरान् प्रति...

पण्डितराज वी.एस्. रामचन्द्रशास्त्रिणः

तत्त्वमुद्रालसत्याणिज्ञानचन्द्रकलाधरः ।

भगवान् दक्षिणामूर्तिर्नः प्रेरयतु शेमुषीम् ॥

प्रभवे तनीयानपि गाङ्गः प्रवाहः क्रमेण यमुनासरख्यादिसंगमेन महीयान् सहस्रधा सागरं प्रविशति । तथा श्रुतिप्रभवोऽविच्छिन्नो विविधप्रमेयानधिकृत्य विचारप्रवाहः नैकदर्शनसंगमेन प्रकामविस्तीर्णः दर्शनमहासागरमनुप्रविशति । परस्सहस्रेभ्यो वत्सरेभ्यः सार्वपथीनः विकासो दर्शनानां समुज्जजृम्भे । न्याये प्रतिबन्धपरिष्काराः हेत्वाभाससामान्यविशेषलक्षणविमर्शः, तं तं विषयमवलम्ब्यानल्पकल्पनाजालजटिलानि क्रोडपत्राणि, शाब्दप्रक्रियाश्च प्रसिद्धा एव । व्याकरणे नव्यन्यायप्रक्रियासमावेशेन परिष्कृतिपरिपाटी सुविदिता । अद्वैतदर्शने सिद्धान्तान्तरानुसारिभिः समुद्भावितानां दूषणानां परिहारार्था अद्वैतसिद्धि-ब्रह्मानन्दीयतत्त्वण्डनमण्डनपराः प्रबन्धाः प्रसिद्धाः । द्वैतविशिष्टा- द्वैतादि-दर्शनेष्वपि परोक्तदूषणनिरासस्वसिद्धान्तस्थापनपराः बहवः ग्रन्था प्रथन्ते । किं बहुना । अलङ्कारशास्त्रेऽपि नव्यन्यायप्रक्रिया अतिदिश्योपमादिलक्षणविवेचनार्था अलंकारकौस्तुभप्रभृतयो निबन्धाः प्राणायिषत । प्रत्येकं विषयास्तथा व्यचार्यन्त यथा सुसूक्ष्मप्रतिभावतामप्यसुलभावगाहाः । एकस्मिन् दर्शनेऽपि सर्वेषां ग्रन्थानां परिशीलनं दुष्करं समजनि । सोऽयं प्रवाहः संप्रति क्रशिमानमनुभवति । अधुनातनानां प्रज्ञाप्रकर्षो वा, विचारचातुरी वा, ग्रन्थप्रणयनोत्साहो वा प्राचामिवेत्यत्र न कापि संशीतिः । प्राचां साधनसंपत्त्यपेक्षया आधुनिकानां सा प्रभूतेति व्यक्तम् । एवं सत्यपि

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

नूतनकल्पनाप्रचुराः ग्रन्था न विरच्यन्ते सर्वजनादृताः । केषाञ्चित्
भाषान्तरीकरणेन पर्यवस्यति बहूनां श्रमः । प्रज्ञाविकासकाः
प्राचीनग्रन्थसमाना ग्रन्थाः पण्डितैर्विरच्य इति विज्ञापयामि यतो दर्शनानां
रक्षणं परिवृद्धिश्च भवत्स्वेवायतते ।

पण्डितानां शिरस्यन्यो भारः सांप्रतमुपनिपतितः ।
श्रीमद्रामायणमहाभारतादि ग्रन्था वाल्मीकिव्यासोपज्ञा वृत्तवस्तु-शंसिनः,
न कादंबर्यादिवत्कल्पितेतिवृत्तपरा इति प्राचां समेषां भारतीयानामाचार्याणां
सिद्धान्तः । ते स्मृतित्वेन परमप्रमाणत्वेन च परिगण्यन्ते ।
पारायणादिभिरभीप्सितफलदायिन इति निर्धार्य सश्रद्धं सनियमं
पारायणाद्यनुतिष्ठन्ति आसेतोरा च हिमाचलात् आस्तिकाः ।
विवेचकमन्याः कतिपये भारतीयाः रामायणमहाभारतादीनां
कल्पितेतिवृत्ततां समर्थयितुं प्रयतन्ते । तेषां
वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयो यावन्न समूलमुन्मूल्यन्ते तावद्युवसु
मध्यमवयस्केषु च रक्तगता श्रद्धा कलुषीक्रियेत । कालातिपाते
नास्तिक्यवृद्ध्या भारतीया संस्कृतिर्नामावशेषतां प्राप्नुयात् । अतः
रामायणमहाभारतादिप्रामाणिकग्रन्थानां प्रामाण्यसाधनं
परोक्तदूषणपराकरणद्वारा विदुषामास्तिकानां कर्तव्यमस्ति ।

भारतीयेषु बहुषु विश्वविद्यालयेषु दर्शनानामध्ययनमध्यापनं
संशोधनं च प्रचलति । तत्र भारतीयप्राचीनसरण्या
दर्शनानामध्यापयितारोऽध्येतारश्च केचनैव । वैदेशिक्या भाषयाध्यापका
अधिगन्तारश्च बहुलाः । अस्मद्दर्शनीय पाश्चात्यदर्शनान्यपि
वैदेशिकभाषयाध्याप्यन्ते । शोधनग्रन्थाश्च वैदेशिकभाषयैव रच्यन्ते ।
प्राचीनपद्धत्या समधिगतदर्शनानां पण्डितानां नियमनं तत्र क्वाचित्कम्
विचारगोष्ठीषु वैदेशिकभाषया व्यवहारेण तत्र पण्डिता नाहूयन्ते ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

वैदेशिकदर्शनानभिज्ञतापि निमित्तमनाह्वाने । अतो विश्वविद्यालयीयदार्शनिकानां पण्डितानां महदन्तरं संवृते । आंग्लभाषाविदो दार्शनिकान्विज्ञापयामो यद्वैदेशिकदार्शनिकाभिप्रायाः सरलया गैर्वाण्या निरूप्यन्तां येन पण्डिता अपि पाश्चात्यदार्शनिकविचारपरिपाटीं जानीयुः । विचारगोष्ठीषु वैदेशिकभाषया व्यवहारं परित्यज्य भारतीयभाषया व्यवहियतां येन पण्डिता अपि विचारगोष्ठीषु व्यवहरेयुः । पण्डिता वैदेशिकदर्शनमधिगन्तुं समर्था एवेति तु निश्चप्रचम् । इत्थं पाश्चात्यदर्शनविदां भारतीयदार्शनिकानां च पण्डितानां विद्यमानं महदन्तरं दूरीभवेत् ।

अयमपरो गण्डस्योपरि पिटकः संवृत्तः । श्रुतिस्मृत्याचारप्राप्तानां कर्मणां अन्धश्रद्धामूलकतामवैचारिकतां च रारटन्तो निखिलमपि भारतजीवातुं धार्मिकवाङ्मयमाकुलंयन्ति । जनतायामाजन्मनः बद्धमूलां श्रद्धामुन्मूलयन्ति । भारतीयतानिदानं गर्भतः प्राप्तमास्तिक्यं शूत्कुर्वाणाः न स्वयं पतन्ति परानपि पातयन्ति । हंहो धर्मशिक्षागन्धेनापि विकला शिक्षणप्रणाली क्वास्मद्वूनो नेष्यतीति न विद्वः । भारतीयसंस्कृतेः सर्वोत्कृष्टाया रक्षणमपि पण्डिताधीनम् ।

अनादिनिधनायाः भारतीयप्राकृतभाषाणां बहूनां तथा वैदेशिकभाषाणां मातुः दैव्या वाचः अध्ययनमत्यन्तश्रमसाध्यं, श्रमानुगुणं फलमपि न प्रसूति इति काचन महती विभीषिका तामधिजिगांसूनां पुरस्तादुपस्थापिता, यया भीता न गैर्वाणीमध्येतुमिच्छन्ति । भारतीयसंस्कृतिविध्वंसनाय समाश्रितोऽयमपर उपायः । वास्तविकी स्थितिस्तु अन्यथास्ते । संस्कृतभाषाध्ययनम् आंग्लादिभाषाध्ययनापेक्षया सुकरम् । आप्रथमकक्षयातः आ च स्नातकोत्तरशोधप्रबन्धरचनायाः प्रत्यहं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

होरापंचकं एवं बहून् हायनानधीत्याध्याप्यापि आंग्लभाषायां न व्यवहर्तुं लिखितुं वा ग्रन्थानीशते यथांग्लाः सम्मन्येरन् । सुविदितेऽत्र न साक्ष्यपेक्षा । परिष्कृतपरिनिष्ठितव्याकरणाया नियमितोच्चारणाया देववाण्या द्वित्रवत्सराध्ययनमात्रेण सम्यग्व्यवहर्तुं प्रभवेत् मध्यमप्रज्ञोपि । सति विषयावबोधे सर्वसम्मान्यान् प्रबन्धानपि रचयेत् । निर्दिष्टाया विभीषिकाया समुच्चाटनं पण्डितानवलम्बते ।

संस्कृतविद्वेषिभिरन्यो विघ्नयन्त्रः जनानामग्र उल्लिखितः । इयं ब्राह्मणभाषा । अस्या आदरे ब्राह्मणाः पुनरुत्तिष्ठेयुः । जात्यादिवादकालकूटं पुनः प्रसर्पयेयुः । ततश्च भारतस्य नामापि नावशिष्येत । अतः भारतहितेषुभिरियं भाषा नादर्थव्या वाङ्मात्रेणापीति । द्वेषतिमिरोपहतचक्षुषामेषां सन्निहितमपि याथार्थ्यं कथं प्रतिभायात् । किं न प्रसिद्धाः बौद्धानां जैनानां च प्रबन्धाः सुरभारतीतिलकायिताः ? पाश्चात्यैर्नीतितत्त्वविद्भरपि सशिरःकम्पं श्लाघिता मनुसंहिता सर्ववर्णादृता किं क्षत्रियेण न प्रणीता ? किं न जगौ गीतां भगवान् क्षत्रियशिरोमणिः ? देववाणी न भारतीयानामेव किंतु सर्वेषां जनानां अक्षय्यं निधानमिति मन्ये । एतादृशविघ्नयन्त्रविघट्टनमपि पण्डिताः कुर्युरित्यभिप्रैमि ।

वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तॄणां बहवः सिद्धान्ताः जैनैः विशेषतश्च बौद्धैर्निराक्रियन्त । बौद्धादीनां वादाः गौतमपाराशर्यादिसूत्रकृद्भिः कुमारिलोद्योतकरप्रभृतिभिश्च सविस्तरं प्रादूष्यन्त । परन्तु वेदप्रामाण्यादि-स्वसिद्धान्तसमर्थनाय कुमारिलाद्युक्तयुक्तिदूषणपराः रत्नकीर्तिप्रभृतिशैवमतानां निबन्धाः सांप्रतं मुद्रणेन प्रकाशिताः । आस्तिकैः प्रतिभाशालिभिः रत्नकीर्त्याद्युल्लिखितयुक्तिनिचयाभासीकरणेन प्राचीनास्तिकसिद्धान्तसमर्थनपरग्रन्थनिबन्धनं प्राप्तावसरमिति मन्ये ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

बौद्धादीनां सिद्धान्ताः तेषां दूषणाय पूर्वपक्षत्वेनास्तिकग्रन्थेभ्य एवावगम्यन्ते स्म । संप्रति बौद्धादिसिद्धान्तग्रन्थानां प्रकाशिततया तत एव तत्सिद्धान्तावगमः सुलभः । अतोऽस्मदीयदर्शनाध्ययनप्रणाल्यां बौद्धादिसिद्धान्तग्रन्थानां केचिदावश्यक भागाः घटनीया इत्याशये ।

मनुष्यस्य दौर्बल्यं द्विधा प्रकाशते-

(१) यदा वक्तव्यं तदा मौनभावेन

(२) यदा न वक्तव्यं तदा प्रवचनेन ।

रामकृष्ण-डालमिया-श्रीवाणीन्यासः

“चतुर्थं रामकृष्ण-डालमिया-श्रीवाणी-अलङ्करणम्-१९९७”
हेतोः विचारार्थं लेखकेभ्यः तेषां संस्कृतभाषया प्रकाशितानां सर्वविषयक-ग्रन्थानां पञ्च-पञ्च-प्रतिकृतयः १५ मार्च १९९७ पर्यन्तम् आमन्त्र्यन्ते । एतदलङ्करणस्य अधिकारिणः जीविताः भारतीयप्रजा एव । पुरस्कारस्य राशिः लक्षद्वयरूप्यकमितः वर्तते । विशेषविवरणार्थं सङ्केतः एवमस्ति ।

DR. SATYADEV CHOUDHARY
DIRECTOR

Ramkrishna Dalmia Shreevani Nyas

4, Scindia House,
NEW DELHI - 110001.
Phone : 3310597

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

Navajeevan Blind Relief Centre

(Free Home For The Blind And Aged)

Saptagiri Ashram, P.O. Tiruchanur, Tirupati - 517 503.

Blessed Donors!

"OM NAMO NARAYANAYA"

Navajeevan Blind Relief Centre, Tirupati is a charitable Social Service Organisation, blessed by H.H.Mahaswamijee of Sri Kanchi and recognised by Government of India, serving the needy, especially for the Blind and Aged since 1979. It is located at the abode of Lord Sri Balaji Ventateswara, Tirupati.

Seeking support-please do help by contributing liberally for conducting the following services - NARAYANA SEVA.

(1) **ANNADAN ENDOWMENT SCHEME** : Yearly one day-poor feeding will be arranged to the children of God on Donor's birthday or Marriage day or any other important day chosen by donor. Intimation with prasadam will be sent by post every day. Request Rs. 7,000/- one time donation.

(2) **ASHRAYADAN** : Providing permanent shelter to the Blind, Aged and Orphan at Tirupati, Bhadrachalam and Varanasi. Yearly one day Annadanam will be arranged on behalf of donor Solicit Rs. 7,000/- one time donation.

(3) **NETRADAN** : Request for liberal contribution for proposed Free Eye Hospital - SRI VENKATESWARA NETRALAYA - at Tirupati (cost for 1st phase Rs. 72 lakhs).

CONTRIBUTIONS ABOVE Rs. 5,000/- TO NAVAJEEVAN BLIND RELIEF CENTRE, TIRUPATI FOR THE ABOVE SCHEMES ARE ELIGIBLE FOR 100% TAX RELIEF UNDER SECTION 35AC OF INCOME TAX ACT.

Donation may be sent by crossed cheque/DD drawn in favour of "NAVAJEEVAN BLIND RELIEF CENTRE", Tirupati, payable at any Bank at Tirupati.

Tirupati **"OM NAMO SRI VENKATESHAYA"**

Mr. S.S. Mani

K. Sridhar Acharya

Co-ordinator

Founder/President

Fund Raising Committee,

Bombay

Tel No. 4095105

"श्रेयो भूयात् सकलजनानाम्"

संविद्

फरवरी १९९७

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भवनं संस्कृतं तथा

- प्राचार्यः राम रूप मिश्रः

१९३९ तमख्रिस्तवर्षस्य अप्रैलमासस्य विंशतितमे दिने पञ्जीकृतमपि भारतीयविद्याभवनं ततोऽपि प्राक् अर्थात् १९९५ तम शक संवत्सरस्य कार्तिकशुद्धपूर्णिमायाम् अथवा १९३८ तम ख्रिस्तवर्षस्य नोवेम्बरमासस्य सप्तमे दिने (७-११-३८) आत्मनः शुभारम्भम् अकरोत् । विद्याभवनस्य संस्थापकाः स्वनामधन्याः कुलपतयः डा. कन्हैयालाल माणिकलाल मुनशीमहोदयाः आसन् । मुनशीमहोदयानां संस्कृतानुरागः अद्वितीयः अपरिमितः अनितरसाधारणश्च आसीत् । भारतीयसंस्कृतेः प्रचार-प्रसार- संरक्षणानुसन्धानादीनां कृते आरब्धेऽपि भवने अत्र सर्वप्रधानं स्थानं संस्कृतस्यार्थं संरक्षितमभूत् । अत एव अद्यापि विद्याभवनस्य विविधेषु उपक्रमेषु उद्यमेषु कार्यक्रमेषु प्रकटनेषु प्रचारकर्मस्वपि संस्कृतं साक्षाद्वा परम्परया वा सम्बद्धमेव भवति । पूर्वं लघुप्रमाणेन आरब्धमिदं भवनं इदानीं देशविदेशेषु संस्कृतस्य भारतीयविद्यायाश्च प्रधानसंस्थारूपेण परिगणितं प्रमाणीकृतं प्रवर्धमानञ्चेति वर्तते ।

विद्याभवनेन सर्वप्रथमं संस्कृतपाठशाला समारब्धा या इदानीं मुम्बादेवी-आदर्श-संस्कृत-महाविद्यालयत्वेन परिणता प्रतिष्ठापिता प्रसिद्धिं गता च वर्तते । केन्द्रीयप्रशासनेन प्राप्तमान्यतया इत्यतः प्रतिशतं पञ्चनवतिप्रमाणेन अनुदानधनराशिरपि लभ्यते । प्राचीनपरम्परया शास्त्रि-आचार्येत्यादिपरीक्षाणां कृते पाठप्रवचनादिकमत्र प्रचलति नियतरूपेण ।

शास्त्रीयपरीक्षाणां प्रचालनार्थं पृथग्रूपेण शास्त्रीयपरीक्षाविभागः कार्यरतं वर्तते । प्रतिवर्षं उपसहस्रसंख्यया छात्राः विविधशास्त्रेषु परीक्षां प्रदाय प्रमाणपत्राणि प्राप्नुवन्ति अनेन उपक्रमेण । सरलसंस्कृतपरीक्षाविभागः देशविदेशेषु संस्कृतप्रसारार्थं प्रतिवर्षं द्विवारं सरलपरीक्षाः नियतरूपेण सञ्चालयति । यत्र लक्षाधिकाः छात्राः प्रतिवर्षं प्राप्तसंस्कृतशिक्षणाः भवन्ति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

मुंगालाल गोयेङ्का स्नातकोत्तराध्ययन-अनुसन्धानविभागः अपि भवनस्य संस्कृतपाठशालया सहैव समारब्धः । संस्कृत-प्राचीनेतिहास-भारतीयविद्यासु प्रगताध्ययन-अनुसन्धानयोः अत्र व्यवस्था कृता अस्ति । देशविदेशेभ्यः जिज्ञासवः अत्र समायान्ति । अनेन विभागेन 'भारतीयविद्या' नाम्नी अनुसन्धानपत्रिका, 'संविद्' नाम्नी संस्कृत त्रैमासिकी पत्रिका अपि प्रकाश्येते नियतरूपेण । भारतीयविद्याग्रन्थमाला, संवित्संस्कृतग्रन्थमाला, सिंघीजैनग्रन्थमाला इति तिसृभिः मालाभिः बहूनि उपयुक्तानि पुस्तकानि प्रकाशितानि विभागेनानेन ।

भगवद्गीतायाः प्रचारार्थमेव आरब्धः अन्यः विभागः अस्ति गीताविद्यालय इति । चतुर्षु स्तरेषु पूर्णगीतायाः परिचयं नानापरीक्षासञ्चालनेन विभागोऽयं कुर्वन्नास्ते । केवलं आंग्ल-हिन्दी भाषयोरैव प्रकाशिताः गीतापरिचयग्रन्थाः इदानीमितरासु प्रादेशिकीषु भाषास्वपि प्रकाश्यमानाः सन्तीति ज्ञायते । एवमेव रामायणमहाभारतयोः कृतेऽपि परीक्षासञ्चालनं विचाराधीनमस्ति इति विज्ञायते ।

देशविदेशेषु विद्यमानानां सनातनधर्मस्य संस्कृतस्य च जिज्ञासूनामुपकारार्थं संस्कृत-गीत-सङ्गीतव्रतोत्सवादीनां ध्वनिमुद्रिकाः अपि आंग्लसूचन—व्याख्यानादिभिः सह 'अमरवाणीमाला' नाम्ना प्रकाशिताः सन्ति विद्याभवनेन । इदानीं प्रादेशिकभाषाभिरपि तासां पुनः प्रकाशनं प्रचलति ।

आधारशिक्षणविभागः संस्कृतविशारदः, भारतीयविद्याविशारदः, वेदान्तविशारदः, गीताविशारदः, चेत्यादिरूपेण पत्राचारद्वारा शिक्षणं प्रददाति । गान्धी विज्ञान-मानवमूल्य-संस्था, प्राचीनदृष्टयः आधुनिक-आविष्काराः इति च विभागः विज्ञान - संस्कृतयोः सहाध्ययन - अनुसन्धानकर्मणि व्यापृतौ स्तः । मनुस्मृतेः उपनिषदां च प्रकटनस्य विशिष्टयोजना भवनेन सम्पादिता ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

तदा तदा वेदसम्मेलनानि संस्कृतोत्सवाः, विचारगोष्ठयः, व्याख्यानानि, नाटकानि, संगीत-कार्यक्रमाः, प्रतियोगिताः, पुस्तकप्रकाशनानि, विद्वन्मिलनानि च आयोज्यन्ते संस्कृतसेवार्थम् । भवनस्य नियतकालिकीषु पत्रिकासु भवन्स् जर्नल् - नवनीत - नवनीतसमर्पणेषु संस्कृतविद्यायाः ज्ञानप्रसारार्थं बहवो लेखाः प्रत्यङ्कं प्रकाश्यन्ते ।

भवनस्य सर्वासु शाखासु, सर्वेषु विद्यालयेषु च संस्कृतप्रचारः शिक्षणञ्चेति प्राथम्यं भजेते । मुन्शीमहोदयैरेव प्रारब्धा 'संस्कृतविश्वपरिषत्' तेषां जीवितावधौ बहुकार्यं कृतवती । अस्याः विषये अन्यत्र लेखविशेष एव वर्तत इति अत्र अधिकं न व्याख्यायते ।

बेङ्गलूरुनगरे प्रचाल्यमानस्य दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलनस्य अवसरे संवित्पत्रिकायाः भवन्स् जर्नल् पत्रिकायाः विशेषाङ्कौ प्रकाश्येते । तत्र भागग्रहणार्थं विद्याभवनं बहून् विदुषः प्रेषयद्वर्तते इत्यपि प्रमोदस्थानम् ।

एवं भारतीयविद्याभवनं संस्कृतस्य कृते बहुविधं प्रयत्नं विदधदस्ति । अस्य सदुपयोगः सर्वैः स्वीकार्यः इति मे मतिः ।

न पण्डिताः साहसिकाः भवन्ति
श्रुत्वाऽपि ते सन्तुलयन्ति तत्त्वम् ।
तत्त्वं समादाय समाचरन्ति
स्वार्थं प्रकुर्वन्ति परस्य चार्थम् ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

**M/s. N. Dilipkumar
Manae & Co.**

33/1, New Timber Yard,
Mysore Road Cross
BANGALORE - 560 026.
Phone : 66 23 300

संविद्

फरवरी १९९७

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतं लोकभाषासीत्

- आचार्य नवलकिशोर काङ्करः

सौवर्णीं सौपवर्णीयं वाणीं विजयतेतराम् ।

प्राणान्ति यत्प्रसादेन संसारे सकला गिरः ॥

नास्त्यत्र अणोरणीयानपि संशीतिलेशो. यन्निःशेष-
विश्वस्पन्दनानामाद्या शक्तिरिव इयं भगवती सुरभारती
समस्तवाङ्मयस्य आधारधरा विराजते । निश्चयेनेयं हि यावत्प्रचलित-
भाषमाणसु समस्तासु भाषासु प्रशस्ततमा, महनीयमहिमा,
माधुर्यपरमसीमा, स्वर-वर्ण-संस्कृति-संस्कृता, ललितललिता,
विश्वजनीना जननीव सर्वभाषाजननी वर्तते । अत एवैषा संस्कृतभाषा
प्राचीनेऽनेहसि चिरकालं यावल्लोकभाषासनं समासीना आसीत् ।
आदिकालिकभाषानुसन्धानावसरे भाषाशास्त्रिणां दृष्टिः सर्वप्रथमं वैदिकीं
भाषामेव स्पृशति । इयं च वैदिकी ब्राह्मीभाषा यदा लोकव्यवहारेण
संस्कृता सती जनसाधारण-व्यवहार-मुपागता तदा अस्या नाम
संस्कृतत्वात् 'संस्कृतम्' इत्येव लोकेषु प्रसिद्धं जातम् । तदत्र कविना
दण्डिना यदुक्तं न तदनध्यक्षं शास्त्रप्रसारजुषां केषाम् अपि विदुषाम् -

“संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः” इति ।

यास्कः

महर्षेर्यास्कस्य समयो विक्रमात् ७०० वर्षपूर्वं मन्यते । असौ हि
स्वलिखिते निरुक्तग्रन्थे संस्कृतभाषां लोकभाषामसाधयत् । पूर्वं विभिनेषु
ग्रन्थेषु सांस्कृताः शब्दा विभिन्नैः प्रकारैर्व्यवहियन्ते स्मेति
स्पष्टमुद्घटितवानसावाचार्यः यथा:- “शवतिर्गीतिकर्मा कम्बोजेष्वेव

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भाष्यते... विकारमस्य आर्येषु भाषन्ते शव इति ॥” (निरुक्तम्, नैगमकाण्डम् २/२)

“दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु” (निरुक्तम्, २/२)

अर्थात् गत्यर्थकोऽयं धातुः काबुलादिम्लेच्छप्रदेशेषु एव प्रकृत्या प्रयुज्यते शवति गच्छतीत्यर्थः परन्त्वार्येषु कुरुक्षेत्रादिप्रदेशेष्वस्यैव शवतेर्विकारं लोकाः ‘शव’ इति वदन्ति । एवमेव दातिर्धातुराख्यातस्थो लवनार्थे छेदनार्थे प्रयुज्यते यथा-तण्डुलान् दाति, यवान् दातीत्यादि । किन्तु अयमेव नामीभूतो धातुरुदीच्येषु हरद्वार-देहरादूनादिषु ‘दात्रम्’ इति प्रयुज्यते ।

एतदतिरिक्तं यास्काचार्येण लोकव्यवहारे प्रचलिता वागेव ‘भाषा’ शब्देन व्यवहृता । यथा “भाषायामन्वध्यायच” इति । एतेन सुनिरूपितं भवति यद् यास्ककाले संस्कृतभाषा व्यावहारिकी भाषा अवर्तत ।

पाणिनिः

विक्रमात् पञ्चशतवर्षपूर्वं वर्तमानस्य मुनेः पाणिनेः समयेऽपि संस्कृतभाषा सर्वत्र लोकभाषापदमध्यारूढा अविद्यत । यतः पाणिनिरपि यास्क इव शब्दानां तानि रूपान्तराणि प्रादर्शयत्, यानि विभिन्नप्रान्तीया जना विभिन्नप्रकारेण व्यवहरन्ति स्म; अथवा विभिन्ने समाजे विभिन्नेन प्रकारेण लोका उच्चारयन्ति स्म ।

सहैव पाणिनिरयं संस्कृतभाषाया ईदृग्विधान् आभाणकादीन् अपि प्रादर्शयत्, येषां भाषायां प्रयोगः केवलं संस्कृतभाषायाः सर्वसाधारण-व्यवहारभाषासत्त्वे एव कर्तुं शक्यते स्म । यथा:-जहिस्तम्बोऽयम् (वह वह पुरुष है जो कह रहा है कि ताज की पुलियों को काटो) हस्ताहस्ति (हाथापाई,) दण्डादण्डि (डण्डेबाजी), केशाकेशि (नोचानोची), उदरपूरं

भुङ्क्ते (पेट भर खाता है) इत्यादि ।

न केवलमेतावन्मात्रमेव, अपितु पाणिनिस्तु 'दूराद्धूते च' इत्यादिसूत्रैः कस्यचन दूराह्वाने, अभिवादनोत्तरं वाऽऽशीर्वादप्रदाने प्रश्नप्रतिवचने चेत्यादिस्वर-सन्धानविषयेष्वपि प्लुतत्वादि-विधानमभिधाय प्रचलितव्यवहारजातमुल्लिलेख । इमे नियमा ईदृशाः सन्ति ये देवगिरः दैनिकव्यवहारभाषामेव प्रमाणयन्ति ।

कात्यायन-पतञ्जलि

वार्तिककारः कात्यायनो विक्रमाच्चतुःशतवर्षपूर्वकालिकः कथ्यते, महाभाष्यभाषकः पतञ्जलिश्च विक्रमात् शतद्वयवर्षपूर्वसामयिकः समभिधीयते । कात्यायनकालेऽपि देवभाषा जनभाषा आसीत् । अत एव सः पाणिनेः पश्चाद् ये ये नूतनाः शब्दा आभाणकादयश्च व्यवहारे प्राचलंस्तेषां सर्वेषां कृते स वार्तिकं लेखंलेखं तद्व्यवस्थामकार्षीत् । यथा पाणिनेः समये 'अरण्यानी' इत्यस्य प्रयोगं लोकाः स्त्रीलिङ्गकल्पनायामेव कुर्वन्ति स्म किन्तु कात्यायन-काले सोऽयं शब्दः महद् 'अरण्य'-स्यार्थेऽपि प्रचलितो जातः । एवमेव सर्वे लोकाः पाणिनेरनेहसि 'यवनानी' शब्दं यवनस्त्रियाः कृत एव प्रयुञ्जते स्म, परन्तु कात्यायनस्य कालेऽसौ शब्दः 'लिपेः' अर्थे व्यवहारमागच्छत् ।

महर्षिः पतञ्जलिरपि संस्कृतशब्दानां तानि रूपाणि प्रादर्शयद् यानि प्रान्तीय-रूपान्तरेषु व्यवहृतानि भवन्ति स्म । पाणिनेः सूत्रस्य (२/४/५६) पातञ्जलमहाभाष्ये नन्वेकस्य वैयाकरणस्य रथवाहकस्य च सुन्दरं कथोपकथनं प्राप्यते, येन स्पष्टं भवति यत्तस्मिन्नपि समये संस्कृतभाषा व्यावहारिकी भाषाऽऽसीत् । यां भाषां खलु सारथि-सदृक्षा अपि साधारणजना व्यवहरेयुस्तस्याः प्रकारविशेषमपि चावबोधयेयुः,

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

कथं न तया तदा जनसाधारणभाषया अभूयतेति स्वस्थहृदिर्भविद्विद्भिः
स्वयमेव चिन्तनीयम् ।

महाराजो विक्रमः

यथा श्लाघ्यपराक्रमस्य महाराजविक्रमस्य राज्यकालात् पूर्वं
गैर्वाणी वाणी जनवाणी समवर्तत, तथैवामुष्य राज्यकालेऽपि सर्वत्रैषा
व्यवहारे प्रचलिताऽऽसीत् । सुधीशेखरः श्रीराजशेखरः काव्यमीमांसायां
लिखितवान्, यदुज्जयिनीस्वामिनो विक्रमादित्यस्यान्तःपुरे संस्कृतभाषा
व्यवहियते स्मेति कुतुकिभिर्जिज्ञासुभिर्विलोकनीयम्: 'उज्जयिन्यां
साहसाङ्को नाम राजा; तेन च संस्कृतभाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं
पूर्वेण' । (काव्यमीमांसा अ.१०) इति ।

बौद्धानां समयः

कीथेनालिख्यत यज्जैनसुधीः सिद्धिर्विः "उपमिति-भव-
प्रपञ्चकथायां" मानवजीवनस्य रूपकात्मकवर्णनाय
संस्कृतवाचमेवाभिनन्दति स्म, तेनेदमप्यकथ्यत यत्तदानीं शिष्टाः पुरुषाः
संस्कृतेतरभाषायै द्रुहन्ति स्म । अतएव कथासु श्रूयते, यत् स्वयं
बौद्धभिक्षवो भगवन्तं भदन्तं प्रार्थयन्त यत्ते आत्मोपदेशं
व्यवहारप्रचलितायाः संस्कृताया भाषाया माध्यमेनैव भणेरुरिति ।

उत्तरभारतीयास्तु बौद्धग्रन्थाः प्रायः संस्कृतभाषा-लिखिता एव
लभ्यन्ते ।

ख्रिष्टीये द्वितीये शतके लब्धजनुर्बौद्ध-
महाकविर्विश्रुतयशोघोषस्त्वश्वघोषस्तदानीं बौद्धधर्ममुपदेष्टुं तं प्रचुरं
प्रचारयितुं च सर्वत्र 'बुद्धचरितं' 'सौन्दरनन्दं' च काव्यं प्राञ्जलतमायां

संस्कृतभाषायामेव व्यरिचत् ।

चैनो यात्री 'ह्यनसाँगः' स्वभारतयात्रावर्णने स्पष्टमुल्लिलेख यत् ख्रिष्टीये सप्तमशतके बौद्धा बुधाः संस्कृतायामेव गवि मौखिकीं शास्त्रचर्चां कुर्वन्ति स्मेत्यपि नाध्यक्षं विपश्चिदपश्चिमानां पण्डितपुङ्गवानाम् ।

एतेन सर्वथा सिद्धं भवति यद् बौद्धानां समयेऽपि संस्कृतभाषा व्यवहार-हीना भाषा नासीत् । सर्व एवैतां व्यवहरन्ति स्मावगच्छन्ति स्म चेति ।

शिलालेखाः

शिलालेखेषु प्रायः सैव भाषा प्रयुज्यते या जनसाधारण-व्यवहारे रात्रिन्दिवं प्रयुक्ता भवति याञ्च वाचयित्वा लोकाः सहसा तदर्थं सम्यगवगच्छन्ति, अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तिः शिरसि समापतति । ख्रिष्टीयद्वितीयशतकादर्वाचीनेऽनेहसि यावन्तः शिलालेखा उद्भूङ्किताः प्राप्यन्ते तेषामधिकांशतो लेखाः संस्कृत एव लिखिताः सन्ति । 'पाली' भाषामाध्यमेनोत्कीर्णास्तु स्वल्पतरा एव । ख्रिष्टीय-षष्ठ-शतकादवरसमये समुत्कीर्णास्तु सर्व एव सांस्कृता वर्तन्ते । जैनैः लिखिताः कतिपये त्ववश्यमेव संस्कृतोद्भूङ्किता न सन्ति, किन्त्वपवादमात्रमेतत् ।

महाराजभोजस्य समयः

राज्ञो भोजस्य समयस्त्वेकादशशतकीयः स्मर्यते । अस्यापि राज्यकाले संस्कृतभाषैव लोकभाषारूपेण प्रतिष्ठिता प्रतीयते । यतस्तत्कालिका अनेककथानकाः कथनमिदमेव समर्थयन्ते । तस्मिन् समये कश्चनैकस्तन्तुवायः संस्कृतपद्येन स्वकीयं परिचयमेवमदात् :-

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

“काव्यं करोमि नहि चारुतरं करोमि
यत्नात् करोमि यदि चारुतरं करोमि ।
भूपाल-मौलि-मणि-मण्डित-पादपीठ !
हे साहसाङ्क ! कवयामि वयामि यामि ॥”

यदि कश्चिदेवं कथयेद्यत्तन्तुवायोऽसौ संस्कृतभाषाध्ययनं विशेषरूपेणाकार्षीत्, तेनैवास्येदृशं वैदुष्यमासीत्तर्हि पाठकैरन्यदेकमुदाहरणं निभालनीयम् । एकदा महाराजो भोजो निजकुटुम्बभरणाय शिरसि काष्ठभारं धृत्वा गच्छन्तमेकं दीनमानसं मानुषं विलोक्य तमप्राक्षीत् :- “किञ्चित् भारो न बाधति?” इति । श्रुत्वेदमुक्तवान् स:- “महाराज ! भारोऽयं मां तथा न पीडयति यथा भवता प्रयुक्तो ‘बाधते’ इत्यस्य स्थाने व्याकरणदृष्ट्या अशुद्धोऽयं ‘बाधति’ इति प्रयोगो मां व्यथयति” इति ।

अतः स्वयमेव चतुराश्चेतस्विनो विचारयन्तु यद्यस्मिन् काले यस्या देवभाषाया माध्यमेन जनसाधारण-परम्परायामीदृशः शुद्धस्वरूपो वागव्यवहारो बोधवीति स्मेत्यवश्यं हि सा सुरभाषा तस्मिन् काले लोकभाषा आसीत् । एतदतिरिक्तं महाकविना बिल्हणेनापि (१०६० ई) प्रतिपादितं यत्तज्जन्मभूमौ काश्मीरे स्त्रियोऽपि संस्कृतमवगच्छन्ति स्म । अतो निःशङ्कं वक्तुं शक्यते यत्तदानीं नूनं सुरभाषाया अबाधप्रचार आसीदिति ।

नाटकेषु संस्कृतभाषाव्यवहारः

अथ च संस्कृतभाषा-लिखितानि प्राचीनानि प्रायो निखिलान्येव नाटकानि विभिन्नेषूत्सवावसरेषु राज्यसभासु च रंगमञ्चेषु सम्यगभिनीयन्ते स्म । जनताभिः साग्रहमनुरुद्धा नेतारः संस्कृतनाटकानामभिनयं कुर्वन्ति

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

स्मेति तत्तन्नाटकानां प्रस्तावना-पाठकानां नाप्रत्यक्षम् । संस्कृतभाषायां लिखितानां नाटकानामर्थावबोधाभावे तदानन्दानुभूति-शून्यतायाञ्च न कदापि कश्चन तानि द्रष्टुमुत्कण्ठतः स्यात् । संस्कृतनाटकेषु प्राकृतभाषा-प्रयोगस्तु तेषां परम्परानुसारं पात्राणां सामाजिकीं स्थितिमनुरुध्यैव क्रियते स्म । निम्नस्तरीयाः पुरुषाः पात्रविशेषाः साधारणस्त्रियश्च प्राकृतभाषां समुपायुञ्जत । एतदतिरिक्तं सर्व एवाभिनयकर्तारो नेतारो दैवीं वाचं संस्कृतगिरमेव व्यवहरन्ति स्म । स्वमर्यादानुसारं प्राकृतभाषाभाषिणोऽपि नाटकाङ्गिनो जनाः संस्कृतभाषां सम्यगवगच्छन्ति स्मेत्यपि न विस्मर्तव्यम् । अन्यथा तदुत्तरप्रदानापत्तिः प्रसज्येत । अतः नाटकेषु संस्कृतभाषाव्यवहारत्वेनापि पूर्वस्मिन् समये संस्कृतभाषायाः सार्वजनिकभाषात्वं निश्चितमेव ।

पाश्चात्यानां मतानुसारं संस्कृतभाषाया लोकभाषात्वम्

विपश्चिदपश्चिमाः पाश्चात्या अपि संस्कृतभाषां लोकभाषाममन्यन्तेति मन्यामहे । ग्रियर्सन-कीथप्रभृतयः सुधियः पर्याप्तरूपेण स्थाने स्थाने विषयेऽस्मिन्नलेखिषुरित्यपि न तिरोहितं तद्विदाम् । डा. राप्सनमहोदयस्य कथनमस्ति यद् “अस्माकमाङ्गलानाम् ‘अंग्रजीभाषा’ इव भारते तत्रत्यानां संस्कृतभाषा लोकभाषाऽऽसीत् ।.... प्रारम्भे पश्चिमोत्तरदेशेषु समुत्पन्नानां हिन्दूनामेषा भाषाऽवर्तत । हिन्दुधर्मस्य प्रसारेण सहास्या अपि प्रसारो जातः । जैन-बौद्धधर्मयोः प्रसरणसमये स्वल्पं कालमस्याः प्रसारो रुद्ध इवाभूत् । किन्तूक्तधर्मयोः संह्रासेन साकमेव भूयोऽस्याः समुत्थानमभवत्, शनैः शनैश्चैषा सौपवर्णी वाणी समस्तेऽपि भारते लोकभाषापदमगृह्णात् । ... समयस्य प्रभावाद् विशालभारतस्य राष्ट्रभाषा सत्यप्येषा यावने शासने पुनः स्वस्थानाच्च्युता जाता” इति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

किमन्यत्, लोकभाषात्वकारणादेवैषा भाषा सिंहल-चम्पा-जावा-
सुमात्रा-बोर्नियो-फिलिपाइन्स-चीन-तिब्बत जापानप्रभृति-देशेष्वपि गता
लोकानां गतागतकारणात् । यत्राद्यापि अस्याः प्रभावस्तत्तद्भाषायां
संस्कृतौ चोपलभ्यते ।

इत्येवमादिभिरनल्पैः प्रमाणैरनेकाभिर्युक्तिभिश्चेदमेव सिध्यति
यद्विशालभारते पूर्वं चिरकालं यावत् संस्कृतभाषा
लोकभाषाऽऽसनमासीनाऽवर्तत । साम्प्रतमप्यस्यां ते ते सर्व एव गुणा
वेविद्यन्ते ये ये लोकभाषात्वकृते समपेक्षिताः सन्तीति शम् ।

भाषासु मुख्या मधुरा
दिव्या गीर्वाणभारती

MILAN TUBE TOOLS CORPORATION

116 Nagdevi Street, MUMBAI - 400 003.

Authorised Dealers of :

Dunlop India Limited

Champion Jointings Pvt. Ltd.

SLM-Maneklal Industries Ltd.

Fax : 343 88 73

Tel : 344 60 30

344 79 24

Grams : MILANTUBE

Telex : 1176094 - IN

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृत-विश्व-परिषद्

- आचार्य भाई शङ्कर पुरोहितः

संस्कृतस्य भारतीयसंस्कृतेश्च संरक्षणाय संवर्धनाय च लब्धात्म भारतीयविद्याभवनं बह्विभिः विधाभिः संस्कृतसेवां विदधत् वर्तते । भवन - संस्थापकानां पुण्यश्लोकानां श्री मुन्शीमहाभागानाम् अयं द्रढीयान् आसीद् अभ्युपगमः यत् विना संस्कृतं भौतिकमभ्युदयं लभमानमपि भारतं न वस्तुतो भारतं भविष्यति । भारतं भास्वद्रूपं न स्यात् ।

स्वातन्त्र्यलाभात्परं पुरा यवनैर्भूमिसात्कृतः पश्चिमसागरोपकण्ठे सोमनाथ-देवालयो नवीनतया निर्मापितः । तत्र च शिवलिङ्गप्रतिष्ठापनम् अत्युत्साहेन विभवेन चाकार्यत । तदानीन्तना भारतराष्ट्रपतयः पुण्यश्लोका श्री राजेन्द्रप्रसाद महाभागाः शिवलिङ्गप्रतिष्ठापनविधिम् अन्वतिष्ठन् । भव्यातिभव्ये तस्मिन् प्रसङ्गे भारतस्य नैके वरिष्ठा जना निमन्त्रिता अभूवन् ।

प्रसङ्गेऽस्मिन् संस्कृतसंरक्षणाय संस्था काचित् स्थापनीयेति विचार्य श्रीकन्हैयालाल मुनशी महाभागैः संस्कृतविश्वपरिषदः स्थापना प्रकल्पिता । तत्र च त्रावणकोरराजं प्रमुखीकृत्य सभैका कारिता यत्र संस्कृतं नाम भारतीयजीवनस्य प्राणा इति प्रतिपाद्य तद्रक्षायै 'संस्कृत-विश्व-परिषद्' नाम्नी संस्था निर्मिता । राष्ट्रपतयः श्रीराजेन्द्रप्रसादमहाभागाः तस्याः संस्थायाः अध्यक्षस्थाने, श्रीमुन्शीमहाभागाः कार्याध्यक्षपदे, श्री जयन्तकृष्ण दवे महाभागाः मानार्हमन्त्रिपदे, आचार्य वेङ्कटेश्वर दीक्षिताः उपमानार्हमन्त्रिपदे, श्री रामकृष्णन् महाभागाश्च वित्तरक्षकपदे निर्वाचिता अभूवन् । भारतीयविद्याभवनं च कार्यालयस्थानं प्रकल्पितमासीत् ।

अथ वाराणस्यां द्वितीयमधिवेशनम् आयोज्यत यत्र तदात्वे

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

क्वीन्स् कालेज् नाम्ना प्रसिद्धः संस्कृत-महाविद्यालयः विश्वविद्यालये भवत्विति निरधार्यत । तदानीन्तना उत्तरप्रदेशप्रधानमन्त्रिणः श्री सम्पूर्णानन्दाः च तत्कर्म अत्युत्साहेन सम्पादयितुमङ्गीचक्रुः । विश्वविद्यालयश्च विना विलम्बमात्मानमलभत ।

ततः वाराणस्यां, नागपुरे, तिरुपतिनगरे, कुरुक्षेत्रे, पुर्यां, मुम्बय्यां, बेङ्गलूरुपुरे च अधिवेशनानि अभूवन् । यत्र समग्रदेशात् प्राचीनपद्धत्या अर्वाचीनरीत्या च कृतविद्याः प्रथितयशसो विद्वांसः अत्युत्साहेन भागभागिनो अभूवन् । परमविद्वांसः तदात्वे च भारतोपराष्ट्रपतयः पुण्यश्लोकाः श्रीराधाकृष्णमहाभागाः मुम्बापुरी-अधिवेशने आध्यक्ष्यभाषणमकुर्वन् ।

अथ च भारतोच्चतमन्यायालयस्य उच्चतमप्राड्विवाकानां श्री पतञ्जलिशास्त्रिणाम् आध्यक्ष्ये आयोगस्यैकस्य रचना कृता । तत्र पण्डित रामचन्द्र-शास्त्रिणः प्रा. श्री दाण्डेकर महाभागाः, भाषाविदुत्तमाः श्री सुनीतिकुमार चटर्जीमहाभागाः, श्री जयन्तकृष्ण दवे महाभागाः अन्येऽपि च प्रथिता विद्वदुत्तमाः सदस्या अभूवन् । आयोगसभ्या इमे तदानीन्तना प्रधानमन्त्रिणः श्री जवाहरलाल नेहरूमहाभागान् साक्षत्कृत्य संस्कृतरक्षायै उपायानादर्तुं न्यवेदयन् ।

ततश्च भारतशासनेन 'संस्कृतसमितिः' इत्यस्य निर्मितिः कृता यद् द्वारा संस्कृताभ्युदयावश्यक उपाया गृह्येरन् ।

तानि तानि प्रदेशशासनान्यपि संस्कृत विश्वपरिषदः व्ययभारं वोढुम् अर्थसाह्यं व्यतरन् । संस्कृत-विश्वपरिषदा एका मासिकी वृत्तपत्रिका संस्कृतभाषानिबद्धा प्रकाश्यते स्म । श्री भाईशङ्कर पुरोहितः पत्रिकाया अस्याः सम्पादनम् अकरोत् ।

अथ च परिषदो निर्णयमनुरुध्य भारतीयविद्याभवनं संस्कृतस्य प्रचारप्रसारमनुलक्ष्य सरलसंस्कृतपरीक्षाः शास्त्राध्ययनप्रोत्साहनाय च शास्त्रीय-संस्कृतपरीक्षा उपाक्रमत । परीक्षा इमा अद्यापि शतशः केन्द्रेषु प्रवर्तन्ते । न केवले देशे अपि तु विदेशेष्वपि अमूनां परीक्षाणां केन्द्राणि वर्तन्ते ।

संविद् नाम्नी संस्कृतपत्रिकापि परिषदोऽस्याः प्रेरणया भारतीय विद्या भवनं त्रयस्त्रिंशद्वर्षैः प्रकाशयति । एवं संस्कृतविश्वपरिषद् बहुभिरुपायैः संस्कृतसेवां व्यदधात् । अद्यापि च यथाशक्ति सेवां कुर्वाणी वर्तते ।

पङ्क्तु-अन्ध-मूक-बधिराः

- अन्धः - पङ्क्तो वन्द्यः त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थी परेषाम्
 पङ्क्तुः - धन्योऽन्धस्त्वं धनमदवतां नेक्षसे यन्मुखानि ।
 बधिरः - श्लाघ्यो मूक त्वमसि कृपणं स्तौषि नार्थाशया यः
 मूकः - स्तोतव्यस्त्वं बधिर न वचो यः खलानां शृणोषि ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

With Best Compliments from

BHOLA'S CLASSES

THE BEST FOR SCHOLARS

STD:- X, XI, XII

MATHS, PHYSICS, CHEMISTRY, BIOLOGY

Outstanding results with high Percentage

CHOWPATTY : Lane Opp. Bhartiya Vidya
Bhavan, L.N.H.O. Compound,
7, K.M. Munshi Marg,
Tel.: 367 88 79

DADAR : 201, Hind Rajasthan Bldg,
Near Dadar CR. Station,
Tel.: 411 27 01

VILE PARLE : Namdar Building, Opp. Rly,
Station (W), Tel.: 614 38 83

MALAD : 1st Floor, Kedia Chambers,
Opp. New Era Talkies,
S.V. Road, Malad (W.),
Tel.: 889 05 43

FULLY AIR CONDITIONED

संविद्

फरवरी १९९७

संस्कृताध्ययनं कुतः ?

- डा. सुवालाल उपाध्यायः, 'शुकरतन्त्रम्'

अर्थ-संघर्ष-सन्देह-स्वार्थ-विज्ञान-सङ्कुले ।

संस्कृताध्ययनं देशे किमर्थं वै निरूप्यते ॥

इतिहासस्य महदाश्चर्यं हि संस्कृतं नाम । संस्कृतं देशस्य शक्तिस्त्रोतः, जन-भावनाया उदात्तीकरणस्य गङ्गा, राष्ट्रैक्यस्य सनातनसूत्रम्, सुसंस्कृतानामार्याणां जीवन-सर्वस्वं च वरीवर्ति । भारतवर्षस्य यत्किमपि वैशिष्ट्यम्, श्रेष्ठम्, सर्वोत्तमम्, रक्षणीयम् च तन्निखिलमेव अस्यां महाभाषायां सञ्चितं विद्यते । संस्कृताध्ययनस्य तात्पर्यम्, तासां सर्वासां मान्यतानां स्वीकरणम्, याः मनुष्येभ्यः पूर्णतमं न्यायसिद्धं जीवनं च प्रयच्छन्ति । यदि वयं मनुष्यमवगन्तुं वाञ्छामः, यन्न केवलं दर्शनशास्त्रस्य, प्रत्युत ज्ञानमात्रस्योद्देश्यम्, तर्हि संस्कृत-साहित्यस्याध्ययनं कर्तव्यमेव ।

संस्कृत-साहित्ये मानव-जीवनस्य तेषां स्थायितत्त्वानां विवेचनं विद्यते, यानि आधारीकृत्य सभ्यता, संस्कृतिश्च निर्मीयेते, मानवजातेरितिहासस्य परम्पराश्च संस्थाप्यन्ते । मनुष्यत्वस्य पूर्णतायै संस्कृताध्ययनं तथावश्यकम्, यथाद्यत्वे आधुनिक-विषयाणामवगमनाय वैदेशिक-भाषाणां परिज्ञानम् । संस्कृते तादृशाः कवयो लेखका विचारकाः साधकाश्चाभूवन्, यैर्न केवलं भारतवर्षं प्रत्युत निखिलमेव जगत् धन्यमात्मानं मन्यते ।

संस्कृतं न केवलं भारतस्य, अपि तु निखिलस्यापि विश्वस्य प्राचीनतमा परिष्कृता च भाषा, या मानवसंस्कृतेः सभ्यतायाश्च सृष्टौ सर्वाधिकं सहयोगं प्रायच्छत् । इयमेवैका अद्भुततमा भाषा, या भूतले

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

मानवस्य प्रादुर्भावादारम्य अद्ययावदपि सुरक्षिता समागच्छति । मनुष्यजीवनस्यादिमध्यावसानेषु सदा समपेक्षितेयं वाणी मानव-जातेरितिहासस्य मानसिक-विकासस्य क्रमाणां चाध्येतृभिः सर्वदा पठनीया वाञ्छनीया च । संस्कृत-साहित्ये निहितविचारधाराभिः संसारस्य असंख्यपुरुषाः प्रेरिताः प्रभाविताश्च । तेषां कल्पनाः समान्दोलिताः, जीवनस्य अर्थानां रहस्यानां नवीनाः पक्षाः समुद्घाटिताः ।

सा याथार्थ्येन विश्व-व्यापिनी । इदमेव तत् साहित्यम्, यस्मात् अद्ययावदपि परिदृश्यमाना महापुरुषा उत्साहं साहसं चालभन्त परिपूर्णतां चाध्यगच्छन् । परतन्त्रेऽपि देशेस्माभिर्नष्टा प्रतिष्ठा तेषामेव नेतृणां प्रयत्नेन प्राप्ता, येषां दृष्टिः संस्कृतज्ञानेन समृद्धा आसीत् । देशसंस्कृतेरुत्थानपतनयोः इतिहासोऽपि अस्मिन्नेव साहित्ये निलीनो वर्तते । अस्यैव ग्रन्थेषु विगतपरःसहस्रवर्षाणामनुभवः सञ्चितो विद्यते, येषु मानव-जीवनं सहस्रशो व्याख्यातम्, यदधीत्य विश्वस्यापि विश्वस्य चेतश्चमत्कृतिं लभते । अद्यापि भारतवासिनां समूहचेतना संस्कृत-सभ्यतयैव प्रभाविता ।

सञ्चारिणी दीपशिखेव भारतीयमस्तिष्कस्य सर्वोत्कृष्टं प्रकाशयन्ती-अतुलनीयेयं भाषा । अस्याः सम्यगाश्रयं विना भारतवर्षस्यात्मा कदापि तृप्तिं न गच्छेत् । भारतस्य तु समग्र-प्रकृतौ अद्यापि अस्या एव एकच्छत्रं साम्राज्यम् । अस्माकं वैयक्तिकानां सामाजिकानां चाचारविचारादिकानामधिष्ठानभूमिरियमेव भाषा । अस्माकं जीवने यत्किमपि सारभूतम्, यैरादर्शगुणैश्च भारतीयं जीवनं प्रगुणितं, ते सर्वे संस्कृतभाषायामेव प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यन्ते ।

‘संस्कृतं विना हिन्दू-जीवनं त्वसंस्कृतमेव’ । अद्यापि वयं संसारे संस्कृत-कारणादेव जीवामो जीविष्यामश्च ।’ ‘संस्कृतं भव्यम् उदात्तं च

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

नः पितृधनम्, यावच्चेदं तिष्ठेत्, जन-जीवनं च प्रभावयेत्, तावदेव हि भारतस्य भारतत्वम्' इति गान्धी-राजेन्द्र-नेहरूप्रभृति राष्ट्रनेतारः अवोचन्। भारते संस्कृतस्यैव सभ्यता प्रचरति । वेदोपनिषदः मनु-वाल्मीकि-व्यासप्रभृतयोऽद्यापि अस्माकं जीवनं शासति । संस्कृते भारतं वैदिककालादेव चिन्तयदास्ते, हिन्दां तु चिन्तनस्य अधुना प्रारम्भ एव । भारतस्य एकैकोऽपि नागरिकः संस्कृतेन संबद्धः । प्रायस्त्रिंशत्कोटिभारतीयानां 'जन्म-विवाह-प्रार्थना शुभावसरेषु च संस्कृत-मन्त्रा एव श्रूयन्ते । अतः संस्कृतमजानन् कोऽपि कथं 'भारतीयः' इति वक्तुं पार्येत । सूर्यालोक इव चन्द्रस्य चन्द्रिकेव भारतीयजीवने व्याप्तं संस्कृतमद्यापि भारतीय-जीवनदर्शनस्य जीवितं सत्यम्, अस्माकं महत्तायाश्च अदभुतं रहस्यम् ।

मृतानामपि सञ्जीविन्याः संस्कृत-भागीरथ्या अखण्ड-प्रवाहः पालि-प्राकृत-अपभ्रंश भाषासु वहन् अद्ययावदपि सर्वासु भारतीयभाषासु प्रवहति। 'सूत्रे मणिगणा इव' संस्कृतेऽनुस्यूताः समस्तभारतीयभाषाः संस्कृतसौरभेणैव सुरभिताः । संस्कृतपरतन्त्रैव हिन्दी भारत-राष्ट्रभाषा विद्यते । राजभाषात्वोपयुक्तं हिन्दाः निर्माणं संस्कृतशब्दाधीनम् । संस्कृतशब्दावलिं विहाय हिन्दाः राष्ट्रियसंवेदनापि समाप्तिमेव गमिष्यति। संस्कृतभाषायाः शब्दाः येन केन प्रकारेण प्रायः सर्वासु भाषासु उपलभ्यन्ते । हिमालयान्निर्गच्छन्ती गङ्गेव संस्कृत-शब्दावलिः सर्वत्रापि प्रोक्षणकर्म कुर्वाणा राजते । अद्यापि भारतीयभाषाणां विकासः संस्कृत-परतन्त्र एवास्ति ।

आसां भाषाणां शब्दकोशः, साहित्यस्वरूपम् कल्पनाः, पारिभाषिकवाक्यानि, अलङ्कारशास्त्रञ्च सर्वं संस्कृताश्रितमेव । संस्कृतप्राणाः सर्वा इमाः संस्कृतं विना अन्धाः, बधिराः, पङ्गव्यश्च

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भविष्यन्ति । अस्मादेव कारणात् संस्कृतसाहाय्येन कश्चिदप्युत्तरभारतीयः तमिल-तेलगू-कन्नड-मलयालम-उड़िया-आसामीत्यादि भाषाभिज्ञो भवितुमर्हति, एवमेव दक्षिणपूर्वोत्तरभारतीयो हिन्दादिभाषाभिज्ञः । समस्तोऽपि देशे हिन्दी अपि स्वस्यां दृश्यमानैः सार्वदेशिकैः संस्कृतांशैरेवावगन्तुं शक्येत । किन्नाम तत् साहित्यम्, येन साहित्यशब्दव्यञ्जितानां समेषामर्थानामाश्रयभूतस्य संस्कृत-वाङ्मयस्य उपमोत्प्रेक्षाव्यञ्जनाभिः सूक्तिभिश्च आत्मा न सज्जीकृतः । संस्कृत-मेघमालाया वृष्टिं विना भारतीयभाषासु साहित्यशस्योत्पत्तिरेव सुदुर्लभा स्यात् ।

संस्कृतस्य शाश्वतीं जीवन-धारां च परिहाय भारतस्य काचिदापि भाषा भारतं भारतरूपेण स्थैर्यमपि प्रदातुं न शक्नोति । संसारस्येदं महदाश्चर्यम् यद् वेदानां भाषा अद्ययावदपि अपरिवर्तिता विद्यते । अयं प्रश्नो न केवलं भाषयैव सह सम्बध्येत, प्रत्युत अस्य सम्बन्धः अस्माकं सम्पूर्ण भारतीय-संस्कृत्या, जीवन-प्रणाल्या, राष्ट्रियस्वाभिमानेन च सह वरीवर्ति । संस्कृत-भाषा तादृश्याः राष्ट्रिय-चेतनायाः, राष्ट्रियस्वाभिमानस्य च जन्मदात्री, यत् कैश्चित् स्वार्थपूर्णैस्तत्त्वैः वैदेशिकभाषायाः कठोरलौहपाशे निगडितम् ।

संस्कृतं हि नाम भारतीय-संस्कृतेरविभाज्यमङ्गम्, इति नात्र प्रमाणापेक्षा । अनेकसहस्रवर्षेभ्यो भारतीय आत्मा अस्यामेव भाषायां परिस्फुरति, समभिव्यज्यते च । परःसहस्रवर्षेभ्यो दिव्येयं वाक् महतो भूभागस्य आध्यात्मिक-सांस्कृतिक-सामाजिक-संवेदनानां वाहनं वर्तते । न केवलं दार्शनिकैः कविभिर्महर्षिभिः प्रत्युत वैज्ञानिकैः चिकित्सकैर्गणितज्ञैश्चापि संस्कृतभाषायामेव स्वीया विचाराः समुपनिबद्धाः । संस्कृत-भाषायाः परिचयेन विना भारतस्य व्यक्तित्वं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

हृदयं वा अवलोकयितुमशक्यम् ।

संस्कृत-साहित्याद् वयं भारतीयधर्मस्य दर्शनस्य च धारान्तर्धारणाम्, बौद्धिकान्तर्द्वन्द्वानाम् आध्यात्मिकोद्वेगानां च मध्ये सततं प्रवाहिताया भारतीय-संस्कृते-रविच्छिन्नतां, भारतीयमनीषायाः समाहारशक्तिं च ज्ञातुं शक्नुमः । यैर्विचारैः भारतीय-संस्कृतेर्महनीयता विश्वस्मिन् प्रतिष्ठापिता, संस्कृतसाहित्यं तस्या एव कलेवरम् । संस्कृतं विना भारतीय-संस्कृतिरनाथैव । संस्कृतभाषायां भारतराष्ट्रस्य तपश्चर्या, सत्यदर्शनम्, गौरवं चाभिव्यक्तिमभजन्त । अस्माकं सर्वाणि वस्तूनि, सर्वश्रेष्ठविचाराः, भावनाः कविताश्च संस्कृतभाषयैव वेष्टिताः । भारतीय-संस्कृतेस्तानि तत्त्वानि निर्गच्छेयुर्येषां जन्म संस्कृताद् जातम्, तर्हि भारतीय-संस्कृतिनाम्ना किमपि वस्तु नावशिष्येत ।

उद्देश्यस्य एकरूपताया अभावे राष्ट्रियताया विकासोऽसम्भव एव । बाह्यदृष्ट्या ऐक्यं प्रदर्शयदपि राष्ट्रं संकटसमये बहुधा विभज्य स्वाधीनभावं स्वातन्त्र्यं च नाशयति । संस्कृत-भाषा विभिन्नविचाराणां विश्वासानां च मध्ये समन्वयात्मिकां परिस्थितिं समुत्पादयन्ती देशस्य समाजस्य च अन्तः संवेदनशीलतां संस्थापयति येन कार्यविचाराणां वैभिन्न्येऽपि नागरिकचेतः सुभावनात्मकमैक्यं सुस्थिरं भवति यद् विना देशे विघटनं प्रोत्साहितं जायते ।

अस्माकं जन्मकालादारभ्य मरणपर्यन्तं संस्कारेषु संस्कृतस्य प्रयोग आवश्यकः । अस्माकमादर्शवाक्यानि संस्कृतमयानि । निखिलमपि भारतम् आकैलाशादा च कुमारीभ्यः आसिन्धु आब्रह्मपुत्रं चैकदेशभावनया वर्णितं संस्कृत-साहित्ये । वयं भारतीयाः सहस्र किलोमीटरदूरे निवसामः, पृथक् रीति-विचार-परम्पराश्च, तथापि संस्कृतसूत्रेण मणिमाला इव निबद्धाः । एवं हि संस्कृतं प्रतिपलं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

निजशक्त्या राष्ट्रजीवनं पुष्पाति । अंग्रेज-मुसल्मानयोः सुदीर्घं शासनकालेऽपि संस्कृतप्रभावात् सुदृढं सुरक्षितं चैक्यमधुना विघटितं प्रतीयते । अतः केवलं भाषारूपेणैव तस्याः पोषणं नावश्यकम्, प्रत्युत राष्ट्रस्यास्तित्वसिद्धये परमावश्यकं भवति तस्याः संरक्षणम् ।

नवविश्वनिर्माणाय घृणा-स्वार्थ-भ्रष्टाचार-असहिष्णुता-धर्मान्धताभ्यो मुक्तयेऽपि संस्कृताध्ययनमावश्यकं भवति । समाज-जीवने यदपि भव्यं दृश्यते, यदप्युदात्तं सङ्घटते, यदपि दिव्यं स्फुरति, यदपि ललितं गीयते, तत्सर्वमनया भाषया प्रीतिपुरस्सरं संवर्धितम् । संस्कृत-साहित्य-दर्शनयोरध्ययनं मानवाय गभीरमानन्दं सूक्ष्म-विचार-शक्तिं च प्रयच्छति । संस्कृताध्ययनात् मृदुता-प्रियवादिता-कृतज्ञता-अनसूयता प्रभृतयः आत्मगुणा विकसन्ति, राष्ट्रचारित्र्यं वर्धते, उदारचरितमुपचीयते, मस्तिष्कं परिष्क्रियते, उत्कृष्टनागरिकता प्राप्यते, सर्वत्रापि मनुष्यता च व्यवहारं व्याप्नोति । मनुष्योन्नतये संस्कृते वर्तमाना सामग्री अन्यत्र दुर्लभा ।

जीवने नैतिक-सामाजिकगुणानां संवर्धनायापि संस्कृतं भृशमुपकरोति । संस्कृतसाहित्येन प्रदत्तानां सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रह-भक्ति-ज्ञान-शब्दानां मनुष्यजीवनस्य परिष्कारकत्वेन महत्त्वं को वा न स्वीकुर्यात्, जडविज्ञानेन मुग्धं द्रोहसङ्कुलं च जगत् संस्कृताध्ययनेन तस्य भद्रभावेन उज्ज्वलोपदेशेन मौलिक-चिन्तनेन च स्वजीवनमार्गं जानीयात् । 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' 'यावद् भ्रियेत् जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् । अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति' इत्यादयः समाजवादस्य साम्यवादस्य च दुर्लभा आदर्शा अपि संस्कृत-साहित्ये विद्यन्ते, ये हिंसा-संघर्षस्वार्थपूर्णाधुनिकसमाजवादानुयायिनां कृते राजपथं प्रदर्श्य

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

समस्तेऽपि संसारे सुख-शान्ति-निदर्शकं क्रान्तिकारिपरिवर्तनं कर्तुं शक्नुवन्ति । तस्येमे मानवीय-सिद्धान्ता जगति संयुक्तराष्ट्रसङ्घस्य सिद्धान्तानां प्रसारणेऽपि महदुपकरिष्यन्ति । संस्कृतसूक्तयः पद्यानि च सांसारिक-संवेदनाभिरशान्तचित्ते शान्तेराशयाश्च सञ्चारं कुर्वन्ति । भारतीय-कृषकस्य जीवनमपि संस्कृतप्रभावेण पवित्रं सन्तुलितं न्यायपूर्णं च तिष्ठति । न केवलं भारतवर्षे प्रत्युत समस्तेऽपि संसारे विद्यमानानामाध्यात्मिक-विचाराणाम् अधिष्ठानं संस्कृतमेव विद्यते ।

संस्कृतस्य वैज्ञानिकी वर्णमाला अद्यापि सर्वाः भाषा अतिशेते । संसारे तौलनिकभाषाशास्त्रस्य, पुराणशास्त्रस्य, साहित्य-शास्त्रस्य चाध्ययने संस्कृत-साहित्येन महदुपक्रियते वैदिकपरिभाषाभ्यः प्राकृतिकरहस्यवर्णनेभ्यः, सूर्य-चन्द्र-हरीतक्यादि-शतशः शब्दानां पर्यायविशेषेभ्यश्च वैज्ञानिकैरपि स्वानुसन्धाने किमप्यलभ्यं वस्तु प्राप्यते । एवं हि संस्कृते नास्ति जीवनस्य तादृशं किमपि क्षेत्रम् यत्र किमप्यपूर्वं प्रदातुं न शक्नोति । निखिलस्यापि विश्वस्य मनीषिणः संस्कृतसदृशीं भाषां प्राप्य प्रमुदिता आश्चर्यचकिताश्चाभूवन् । इदं तैर्लिखितेभ्योऽगणितग्रन्थेभ्यः प्रतीयते ।

अपि च कस्यापि राष्ट्रस्य किमप्यनन्यसाधारणं वैशिष्ट्यं भवत्येवावश्यकम्, अन्यथा तस्य स्वातन्त्र्यमेव व्यर्थं स्यात् । सर्वस्यापि वैशिष्ट्यस्य स्रोतः संस्कृतमेवास्ति । संस्कृते संस्कृताध्ययने एव भारतस्य स्वातन्त्र्यं निहितम् । एवं हि सर्वैः संस्कृतं समुपास्यतां गच्छति । अतः संस्कृतं तिरस्कुर्वाणो जनःशासनं वा भारतस्य मनुष्यजातेर्वा प्राणान् एव तिरस्करोति, तादृशं महासूर्यं च विस्मरति, यः प्रतिपलमस्माकं जीवनं व्यवस्थापयति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

विलियम् थियोडोरोऽकथयत् - “पुरातत्त्वानुसन्धानकार्यं संस्कृताध्ययनं विना जगतो जातिदेशकाल-भूगोलेतिहासा अपूर्णा एव । वैज्ञानिक साधनैर्जगत ऐक्यं वर्धतेऽवश्यम्, परमिदं संस्कृतज्ञानं विना चिरन्न स्थातुं शक्नोति । भारतस्य विश्वस्य च समुद्धारः परिरक्षणं स्थापनं च संस्कृतज्ञानाधीनम् ।” संस्कृतभाषायाः सौन्दर्यं, शैली, शब्द-सम्पत्तिः, गतिशीलता, प्रतिपादित-विचाराः श्रेष्ठा चाध्यात्मिका विद्या यदा मनश्चक्षुषां पुरस्तादागच्छन्ति, तदा को न भवति विस्मयविमुग्धः । अतः राष्ट्रस्य शैक्षणिके सामाजिके च जीवने संस्कृतभाषायाः स्वीकरणं परमावश्यकम् ।

यद्यप्यद्यत्वे आर्थिक-औद्योगिकरक्षाप्रयासाश्च प्राथम्यमर्हन्ति, तथापि भारतीयतायाः भारतीय-संस्कृतेश्च संरक्षणाय, आर्यभाषाणां संवर्धनाय, राष्ट्रभाषायाः पोषणाय, राष्ट्रैक्यसिद्धये, विश्व-साहित्यस्य मार्गदर्शनाय, जीवनरहस्यानामवगमनाय सदाचारशिक्षणाय, किंकर्तव्यविमूढमानसेभ्यः सत्यदर्शनाय, सद्भावानां प्रसाराय, राष्ट्रसंस्कारस्य सच्चारित्र्यस्य च समभिवृद्धये, विश्वशान्त्यै, नवविश्वनिर्माणाय, विश्वप्रेमवृद्धये च संस्कृताध्ययनस्य महान् प्रचारः आवश्यकः । विदेशिनामातङ्कमरुस्थले क्षीणः संस्कृतप्रवाहोऽधुना पोषणीयः । सौष्ठवेन, सारल्येन, माधुर्येण च दिव्या, भव्या हृद्या चेत्यममरवाणी रक्षणीया, शिक्षणीया, पोषणीया, प्रसारणीया च ।

अधिवेशनं नाम तादृशाणां महत्त्वपूर्णमहापुरुषाणां सभा ये एकाकिनः सन्तः न किमपि कर्तुं पारयन्ति किन्तु समवेत्य निर्णयममुं कर्तुं प्रभवन्ति यन्न किमपि कर्तुं शक्यते ।

-फ्रेड एलन

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संज्ञाशब्दानां संस्कृते व्यवहारप्रकारः

विद्वान् एन्. रङ्गनाथ शर्मा

भारतदेशे संस्कृतभाषा तावत् जनानां दैनन्दिनलोकव्यवहारेषु उपयुक्ता बभूव इति निश्चप्रचम् । तत्र विपुलानि गमकानि पाणिनीयव्याकरणे विभिन्नकाव्यनाटकादिषु च समुपलभ्यन्ते । तेषाम् इह गवेषणं न प्रस्तुतम् । क्रमेण सा लोकव्यवहारपथात् लुप्ता, ग्रन्थमात्रेषु पण्डितगोष्ठीषु च अवशिष्टा विलोक्यत इति न अविदितं सुमनसाम् । तस्याः क्रमिकलोपे च विद्यमानाः अपि हेतवः न इह गणयितुम् उद्दिष्टाः । संस्कृतस्य न्याय्यं भूतपूर्वं स्वकीयस्थानं प्रापयितुम् उपायचिन्तनं साम्प्रतम् । प्रथितं च बेङ्गलूरुगनरस्थस्य हिन्दुसेवाप्रतिष्ठानस्य संस्कृतविभागो दिवानिशम् अस्मिन् पुण्ये महति कर्मणि आत्मानं नियोजयन् विविधेषु कार्यप्रसरेषु परिश्राम्यति इति ।

क्लेशद्वयं व्यवहारे

एवं संस्कृतभाषायाः प्रसरे काम्यमाने कार्यकर्तृणां पुरः क्लेशद्वयं मूर्तीभवत् तिष्ठति । इदानीम् उपलभ्यमानानां परं व्यवहारेषु अपरिहार्याणां शब्दानां कात्स्न्येन प्रदर्शनं, विद्यमानानाम् अपि संज्ञाशब्दानां व्याकरणशास्त्रानुल्लङ्घनेन विभक्तियोजनाप्रकारं प्रदर्श्य संस्कारकरणं च इति । तत्र प्रथमकक्षाप्रविष्टाः अनुपलब्धाः शब्दाः यत्नेन अन्वेषणीयाः । ते च प्रायेण सङ्गीतनाट्यशास्त्रेषु, कौटिल्यादीनां नीतिशास्त्रेषु, शिल्पशास्त्रे, वैद्यकज्योतिषयोः, पूर्वमीमांसाग्रन्थेषु, अलङ्कारशास्त्रे, प्राचीनकाव्यनाटकादिषु, पाकशास्त्रे च प्रयुक्ताः सन्ति । व्याकरणशास्त्रे तेषां गवेषणं सुलभम् । पाणिनीयधातुपाठे दर्शिताः अपि केचित् धातवः संस्कृते न प्रयुज्यन्ते, भाषान्तरेषु तु प्रयुज्यन्ते इति चित्रम्

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

एतत् । दैनन्दिनव्यवहारेषु केवलम् आवश्यकाः इमे धातवः व्यवहारपथात् च्यवमाने संस्कृते नष्टप्रायाः बभूवुः इति अनुमीयते । प्राचीनकाले अपि येन अर्थेन विना व्यवहारो न प्रकल्पेत, तदर्थबोधकः, शब्दः तु नास्ति इति वचनम् अयुक्तम् । सूर्यवत् अर्थे प्रकाशमाने तद्वाचकेन शब्देन अवश्यं भाव्यम् । शब्दार्थयोः नित्यसम्बन्धाभ्युपगमात् । ये तु पदार्थाः पूर्वं न बभूवुः अधुनातनकाले नूतनसंयोजनेन आविष्करणेन वा निर्मिताः नूतननामकरणेन प्रकाश्यन्ते, तेषाम् अपि पदार्थानां संस्कृतशब्दैः एव नूतनं नामकरणं शक्यं विधातुम् । यथा - दूरवाणी, दूरदर्शनं, तन्त्रीवार्ता, पत्रप्रेषणालयः, रक्षाबन्धः (Book binding) इत्येवम् । नूतनतया संयोज्यमानाः शब्दाः किञ्चिदिव वैचित्र्यम् आवहेयुः श्रोतॄणाम् आदौ, न च संतृप्तिम् आदद्युः तथापि कालेन रूढिम् आरूढाः सामञ्जस्यपदम् अञ्चन्ति ।

यदुक्तं पाणिनीयधातुपाठे दर्शिताः अपि केचित् धातवः संस्कृते न प्रयुज्यन्ते भाषान्तरेषु तु प्रयुज्यन्ते इति, तत्र कानिचित् निदर्शनानि दर्शयामः ।

पाणिनीयधातुपाठे

कन्नडभाषायाम्

१. अट्ट-अतिक्रमणहिंसनयोः। अट्टते ।	अट्टत्ताने
२. हिष्क-हिंसायाम् हिष्कयति ।	हिसुकुत्ताने
३. तुडि-तोडने । तोडनं दारणं
हिंसनं च । तोडयति ।	तोडुत्ताने
४. चुट-छेदने चोटयति ।	चूटुत्ताने
५. जुड-प्रेरणे जोडयति ।	जोडिसुत्ताने

एवम् इदं दिक्प्रदर्शनम् । सन्ति एतादृशाः बहवो धातवः । तेषां सङ्ग्रहः कर्तव्यः । वाक्येषु तान् प्रयुज्य अर्थविशेषो विवरणीयः।

इदानीं 'काशकृत्स्नधातुपाठः' इति कश्चित् ग्रन्थः उपलभ्यते। तत्र भूयांसः सन्ति धातवः, शब्दतः अर्थतः च भाषान्तरीयधातुभिः सादृश्यम् आवहन्तः । परन्तु सः ग्रन्थः केन अपि आधुनिकेन साहसिकेन निर्मितो न प्रामाण्यं भजते इति वृद्धाः । मम अपि ग्रन्थः असौ न प्रामाण्यपदवीम् आटीकत इत्येव मतिः । संस्कृतभाषायाः प्रसारणोत्सुकैः प्रामाणिकविरोधः सर्वथा परिहरणीयः । व्याकरणशास्त्रम् उल्लङ्घ्य न किञ्चित् चेष्टितव्यम् ।

संज्ञाशब्दानां व्यवहारप्रकारः

स्यात् एतत् । संज्ञाशब्दानां संस्कृते व्यवहारप्रकारः इदानीं चिन्त्यते । इमे खलु संज्ञाशब्दाः - संस्कृते-पूर्वम् उपयुक्ताः, अनुपयुक्ताः च इति द्विविधाः । प्रबन्धे अस्मिन् स्त्रीपुरुषाणां पितृसङ्केतितानि नामानि, किञ्चित् उपाध्यन्तरैः अपि उपयुज्यमानानि, तथा ग्रामनगराणां च नामानि केवलं चिन्तनीयानि इति विषयः सीमितः । संस्कृते पूर्वम् उपयुक्तानि प्रसिद्धनामानि न अस्माकं क्लेशम् आवहन्ति । पुरातनैः संस्कृत्य प्रयोगात् तत्स्वरूपाणां निर्धारितत्वात् । प्रायेण हि पुरातनाः संज्ञाशब्दाः स्वरान्ताः एव । तत्र अपि ऋकाराद्यन्ताः न उपलभ्यन्ते । व्यञ्जनान्तेषु खलु अपि 'दुर्वासस्' - प्रभृतयः पञ्चषाः स्युः, येभ्यो विभक्तियोजनं सुलभम् । ग्रामनगरवाचकानाम् अपि गतिः एषा एव । एवं धर्मशास्त्रानुरोधेन क्रियमाणानां नाम्नाम् अपि प्रयोगः सुलभः। अद्यत्वे तु स्त्रीपुरुषाणां ग्रामनगराणां च नामानि विश्वरूपाणि । पाश्चात्यानां संज्ञाशब्दाः तु प्रायेण हलन्ताः संयोगान्ताः च । न खलु वयं जगति विद्यमानानां व्यवहारगोचराणां विश्वेषां नामानि परावर्तयितुं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

शक्नुमः । स्थितस्य गतेः चिन्तनीयत्वात् । व्यवहारार्थं कश्चित् अभ्युपायः एषितव्यः एव।

ननु सन्ति एव लोके सहस्रशो विभिन्नाः भाषा, तासु यः अभ्युपायः आश्रितः स एव अस्माकम् अपि भविष्यति इति किम् अधिकेन चिन्तनेन इति । मा एवम् । संस्कृतव्याकरणनियमानाम् अन्यभाषीयनियमानां च वर्तते महान् भेदः । सर्वेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः विभक्तेः उत्पत्त्या भाव्यम् एव अस्माकम् । 'अपदं न प्रयुञ्जीत' इति निषेधात् । सत्यां विभक्तेः उत्पत्तौ विविधविधिनिषेधपराणि शास्त्राणि अहमहमिकया प्राप्नुवन्ति । अजन्तेभ्यः हलन्तेभ्यः च प्राप्नुवन्तः सुपप्रत्ययाः प्रातिपदिकेषु रूपान्तराणि प्रापयन्ति, स्वयम् अपि भिद्यमानाः । लिङ्गभेदात् रूपभेदः च । सन्धिकार्याणि च उपप्लवन्ते । विशेषतः पदकार्याणि झल् परककार्याणि च । भोजन् क्लिष्टन् इत्यादौ नलोपः, अय्यर्, हिट्लर् इत्यादौ विसर्गः, साक्रटिस्, फर्नाण्डिस् इत्यादौ रुत्वम् कृश्चेव्, झुकोव् इत्यादौ ऊट्; लक्रौ, ओस्लो इत्यादौ आकारादेशः, इङ्गलण्ड्, स्काटलण्ड् इत्यादौ संयोगान्तलोपः च इति बहु उपप्लवप्रसङ्गः । कृतेषु तेषु आदेशलोपादिषु संज्ञास्वरूपस्य भङ्गः । विकृतरूपप्रवणं च श्रोतृणां महान्तम् उद्वेगं जनयति, स्वयं च हास्यास्पदत्वं भजते । न एषा रीतिः क्वचित् अन्यभाषासु सम्भवति इति अलं प्रपञ्चेन । एवं च सति संस्कृतहितेच्छुभिः कश्चित् नूतनः अभ्युपायः आश्रयितव्यः एव । कः असौ?

शब्दान्तरयोजनस्य इयत्ता

एवम् अस्मान् अभिषेणयन्त्रीः समस्याः परिहर्तुं केचित् पण्डिताः सुलभोपायम् एकम् आश्रयन्ते । महोदय-महाशय-नामक-ग्राम-नगर्यादिशब्दान् संज्ञाशब्दान्ते योजयन्ति । यथा - व्यानर्जीमहोदयः,

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

नरसिहराव्-महाशयः, चर्चिल्लामकः, पुत्तूरुग्रामः, बेङ्गलूरुनगरी इत्यादि। एवं शब्दान्तरयोजनं यद्यपि न दुष्यति, तथापि अनेन पथा न शक्यते पारम् अधिष्ठातुम् । बालकेषु, शिष्येषु, पुत्रेषु, भृत्येषु, अन्येषु अपि प्राकृतेषु नामान्ते महोदयादिशब्दयोजनं न युज्यते, न च कोऽपि अभिकामयते तादृशप्रयोगम् । तद् एतत् संस्कृभाषायाः काम् अपि न्यूनताम् एव प्रदर्शयेत्, व्यवहारानुयोगितां च । नापि तादृशप्रयोगैः भाषा सौष्ठवं भजते । गत्यन्तरादर्शनेन तु समाश्रितः अयम् अनाञ्जसः पन्थाः । तस्माद् अस्माभिः अन्यः प्रकारः प्रदर्श्यते विदुषाम् अनुमोदनाय।

योग्यःप्रकारः

सर्वे हलन्ताः संज्ञाशब्दाः आगन्तुना अकारेण सहोच्चार्यमाणाः अकारान्ताः कर्तव्याः इति उत्सर्गः । यथा-रामय्यर् रामय्यरः, कृष्णराव् = कृष्णरावः इत्येवम् । केचित् तु 'राव्' शब्दम् अपनीय 'राय' शब्दं प्रयुञ्जते । 'कृष्णरायः' इति एव यदि व्यावहारिकं नाम तर्हि स प्रकारो युक्तः एव । अन्यथा वकारस्य स्थाने यकारोपदेशो व्यर्थः । अन्यरूपप्रतीतिकरः च । भीमाचार इत्यत्र भीमाचार्य इति श्रीनिवासय्यङ्गार् इत्यत्र श्रीनिवासय्यङ्गार्य इति च युक्तरूपम् । आचार्यशब्दस्य 'आचार' विकृतिः, अय्यङ्गार्यशब्दस्य 'अय्यङ्गार' विकृतिः इति अभ्युपगमात् । एवं 'शेट्टि' शब्दस्य श्रेष्ठिशब्दः, प्रकृतिः इति, 'वेङ्कटाचलशेट्टि' शब्दं 'वेङ्कटाचलश्रेष्ठी' इति यदि परिवर्तयामहे तर्हि न दोषः । प्रकृतिवाचकेन नाम्नो ग्रहणे न कोऽपि विमनायते । सुब्रह्मण्यम्, वेङ्कटाचलम्, कृष्णन् इत्यादिषु अन्त्यस्य हलः वर्जनं भवतु । यदि पूजा प्रयोक्तव्या तदा सुब्रह्मण्यमहोदयः इत्यादिव्यवहारः अभ्युपगम्यत एव । रङ्गराव् इत्येतत् पूर्वोक्तरीत्या रङ्गरावः भवतु । यदि रङ्गराजन् इति व्यावहारिकं नाम तदा

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

‘रङ्गराजः’ भवितुम् अर्हति । यदि तु ‘राजन्’ इति ‘राज’ इत्येव वा मूलभूतं नाम, तदा कथम् इति चिन्तनीयम् । यदि नकारान्तः राजशब्दः प्रयुज्यते नृपतिः इति अर्थः प्रतीयते । तस्मात् अकारान्तः राजशब्दः संज्ञायां युक्तः । राजण्ण-रामण्ण-भीमण्णशब्दाः अकारान्ताः प्रयुज्यन्ताम् । कः दोषः? यथा कलहण-बिल्हण-सायण-मायण-शिङ्गणादयः । राजण्णः, राजण्णेन इत्यादिपदानि प्रथमं विकृतानि इव प्रब्रिभासन्ते अश्रुतपूर्वत्वात् । पौनः पुन्येन प्रयुज्यमानेषु परं सायणेन, विल्हणस्य इत्यादिपदैः साम्यं भजन्ते कालेन । न च अत्र साधुत्वासाधुत्वचिन्ता । यादृच्छिकाः खलु संज्ञाशब्दाः, यथा-डित्यडवित्यौ । यथा वा - उव्वट-मम्मट-कैयट-जैयट-रुद्रट-रुय्यकादयः । यथा वा भट्टिः । ‘न किञ्चिदपि रेवणः’ इति प्राचीनः प्रयोगः । एवम् अप्ययदीक्षित - भट्टोजिदीक्षित-नागोजिभट्ट-कोण्डभट्ट-प्रभृतयः शब्दाः समानयोगक्षेमाः द्रष्टव्याः । अप्ययादिशब्देभ्यः सुबुत्पत्तौ सत्यां हि समासः । तेषाम् अर्थवत्प्रातिपदिकत्वाभावे कथं सुबुत्पत्तिरिति चिन्त्यताम् । चिरन्तनैः महावैयाकरणैः एव अनुगतः मार्गः अस्माभिः अनुगम्यते, न तु नूतनः । महावैयाकरणः नागेशभट्टः एव ‘इति कैयटः’, इति कैयटेन उक्तम्’ इति सहस्रकृत्वः प्रयुङ्क्तेः । ‘कैयटो जैयटात्मजः’ इति कैयटः एव प्रयुक्तवान् । तद्धितप्रकरणे गणेषु पठितानां गर्ग-यस्क-तिकादिशब्दानां संज्ञाशब्दत्वात् एव साधुत्वम् इति विभावनीयम् । अतः एव होय्सळ-बल्लाळगङ्ग-चालुक्यादीनां कुलनाम्नां प्रयोगः अपि संस्कृते न दुष्यति । रूढनाम्नां पर्यायपदप्रयोगासहत्वात् ।

पाश्चात्यानां म्लेच्छानां च ब्रामानि प्रायेण हलन्तानि । तेषाम् उच्चारणार्थेन अकारेण योगः सुलभः । चर्चिलः, हिट्लरः, माक्समुल्लरः, करीमः, अब्दुल्लः इत्येतादृशानि रूपाणि भवन्तु ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

स्त्रीणां नामसु परमकारान्तात् टाब्विधेयः । एलिजबेता, सेलीमा इत्यादिरूपाणि सन्तु नाम । संज्ञास्वरूपस्य अवधारणं तु भवति ऊहेन तद्विदाम् । तन्नामां युक्ततमम् उच्चारणं हि तदन्यभाषीयाणां सर्वेषां सर्वदा दुष्करम् एव ।

इयम् एव रीतिः अनुसर्तुं शक्यते ग्राम-नगर-देशानाम् नामसु । हैदराबाद, अलहाबाद, लण्डन, बर्लिन, इङ्ग्लण्ड, फ्रान्स इत्येवम् । प्रत्युक्तानि च ग्रामादीनां देशभाषानामानि भूयांसि शिलशासनेषु ताम्रपत्रेषु च ।

इकारान्ताः सर्वे संज्ञाशब्दाः पुरुषवाचकाः हरिशब्दवत् रूपाणि प्राप्नुवन्तु । स्त्रीवाचकाः तु मतिशब्दवत् । ईकारान्ताः पुरुषवाचकाः प्रायेण न सन्ति । यदि सन्ति वातप्रमीशब्दवत् भवन्तु । स्त्रीलिङ्गास्तु डीबन्तवत् । एवम् उकारान्तेषु ऊकारान्तेषु च यथायथम् ऊह्यम् । ऋकारान्ताः संज्ञाशब्दाः न उपलभ्यन्ते । एजन्तेषु परं समुद्भवति समस्या । एजन्तसंज्ञाशब्दानां संस्कृतभाषायाम् अश्रुतचरत्वात् । संज्ञाशब्देतरेषु अपि शब्देषु एकारान्तः स्वभाविको नास्ति । ऐकारन्तो रैशब्दः केवलः । ओकारान्तो गोशब्दः एकः । औकारान्तेषु ग्लौ-नौ-द्यौ शब्दाः त्रयः एव एजन्तादिषु कथम्?

एवं स्थिते, हेगडे-पराञ्जपे-अन्तुले-प्रभृतीनां मनुष्यानाम्नां, लक्रो-ग्लास्को टोकियो-प्रभृतीनां नगरनाम्नां, तथैव ईदृशानां ग्रामदेशानाम्नां साक्षात् विभक्तियोजने सम्भवन्ति यानि पदरूपाणि तानि चिन्तनीयानि । व्याकरणशास्त्रानुरोधेन सम्पद्यमानं रूपं श्रोतृणां कर्णौ वेधयेत्, उद्वेगं जनयेत्, संज्ञास्वरूपं च भञ्जयेत् । न हि व्याकरणशास्त्रानुमतिः अस्ति इति तदनुरोधेन पदप्रयोगः सुकरः । वस्तुस्थितेः एव अनुरोध्यत्वात् ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

व्याकरणेन लोके प्रयुक्तानाम् अन्वाख्यानात् । शिष्टप्रयुक्तशब्दनिदर्शनि-
खलु पूर्वं हिटलर-चर्चिलादयः शब्दाः अस्माभिः निरूपिताः अनुमोदिताः
च । इमे च भूयांसः शब्दाः निदर्शनम् अर्हन्ति । यथा - सोमिलः,
साहिलः, सोडुलः, जल्हणः, भट्टतौतः च, तिरुमलः च ।

१. कर्णाटक्षेत्रकरणे नितान्तं विचारवान् बेङ्कटदेवरायः ।

२. शीला-विद्या-मारुला-मोरिकाद्याः ।

३. चन्दाखानमवैमि यत्तव खुरानाश्चर्यमालोकये ।

४. यूनिवर्सिटीरशेषशिक्षया, वेदकाव्यगणितादिदीक्षया-इत्यादयः
अत्र निदर्शनम् अर्हन्ति ।

विजयिनीकाव्ये जार्जदेवः इत्यादयः प्रयोगाः । विक्टोरिया-
प्रशस्तौ, 'राज्ञी विक्टोरियानाम्' इत्यादिप्रयोगः । कल्हणस्य
राजतरङ्गिण्यां तु देशभाषानुरोधेन कृताः ग्रामनगरादिवाचकाः खान-
रहिमादयो महम्मदीयनृपाणां बोधकाः च शब्दाः भूयांसः उपलभ्यन्ते।
एजन्ताः संज्ञाशब्दाः पूर्वप्रयुक्ताः न उपलभ्यन्ते इति अस्माकम् आतङ्कः।

शिष्टगृहीतेषु व्याकरणविधेः सञ्चारः । आमनन्ति हि भाष्यकाराः
तत्र तत्र 'प्रयुक्तानाम् इदम् अन्वाख्यानम्' इति, 'यथालक्षणम् अप्रयुक्ते'
इति च । शशः अस्य अस्ति इति शशी चन्द्रः । 'अत इनिठनौ' इति
मत्वर्थीयः इनिः । न च एवं मृगः अस्य अस्ति इति मृगी चन्द्रः इति
भवति । तत्र मृगाङ्कः इत्येव भवति चन्द्राभिधायी शब्दः । इदम् एव
दृष्टान्तयन् श्रीहर्षः नैषधीयचरिते -

“भङ्क्तुं प्रभुर्व्याकरणस्य दर्पं

पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

शशो यदस्तीति शशी ततोऽयम्

एवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति लोकः ॥”

इति व्याजहार ।

एवं भवितुम् अर्हति मार्गः

अस्मिन् व्यतिकरे प्राप्ते यत् मे प्रतिभाति तत् उच्यते । एजन्ताः स्वातन्त्र्येण न प्रयोज्याः । महाशयादिशब्दोत्तराः एव ते प्रयोगम् अर्हन्ति । हेगडे-महोदयः, पराञ्जपेमहोदयः लक्रोनगरम्, ग्लास्कोनगरी, होडबट्टेग्रामः इत्येवम् । यदा तु पुत्रबालकादिषु महाशयादिशब्दयोजनं न समुचितं तत्र शब्दान्तरं योजनीयम् । स्वार्थिकः कप्रत्ययः बन्धुशब्दः गोत्रशब्दः च, नाम-नामकौ वा शक्यन्ते प्रयोक्तुम् । यथा हेगडेकः हेगडेबन्धुः, हेगडेगोत्रः, हेगडेनामा हेगडेनामको वा । अस्मिन् विषये प्रयोक्तृणां कामचारः अस्तु । यस्मै यत् रोचते तत् अन्यस्मै न रोचते । कालेन काचित् व्यवस्था भविष्यति । ग्रामनगरादिषु परं सः सः शब्दः योजनीयः एव । सर्वथा एजन्ताः स्वातन्त्र्येण न प्रयोज्याः इति स्थितिः । हलन्तेषु ईकाराद्यन्तेषु च नगरदेशादिशब्दयोजनं समुचितम् एव । लण्डननगरे, इटलिदेशे इत्यादिः । मुम्बयीदिल्लीशब्दौ स्त्रियां प्रयुक्तौ मुम्बय्याम्, दिल्ल्याम् इत्येवम् । भवतु एवम् । न अस्माभिः अस्मिन् विषये सूक्ष्मवेदिभिः अक्षिपात्रकल्पैः भवितव्यम् इति ।

विप्रतिपत्तिः परिहारश्च

अत्र कश्चित् प्रत्यवतिष्ठेत - “ननु लघुमञ्जूषायां नागेशभट्टैः देशभाषानुसारेण कृतानां कुञ्ची-मञ्ची-आप्यकोण्ड-इत्यादिनाम्नां असाधुत्वम् एव इति उक्तम् । ततः च पूर्वोक्तानां संज्ञाशब्दानाम् असाधुत्वात् कथं सुबुत्पत्तिः?” इति । अत्र उच्यते - “अपभ्रंशानाम्

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अपि शक्तिमत्त्वात् वाचकत्वं नागेशभट्टैः एव अङ्गीकृतम् । एवं च तेषाम् अर्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वे किं बाधकम्? अननुशिष्टत्वं बाधकम् इति चेत् मणिनूपुरादिशब्दानाम् अत्यन्तरूढानां डित्यडवित्यादीनां च असाधुत्वापत्तिः । शिष्टाप्रयुक्तत्वं साधुत्वे बाधकम् इति चेत् जातिगुणक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकेषु शब्देषु तस्य बाधकत्वे अपि संज्ञाशब्देषु तस्य बाधकत्वस्य अनङ्गीकारात् । यादृच्छिकाः हि संज्ञाशब्दाः । स्वेच्छया व्यक्तौ सङ्केत्यमानः शब्दः यदृच्छाशब्दः । तत्र शब्दः एव प्रवृत्तिनिमित्तम् आनन्त्य-व्यभिचारयोः अभावात् । एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अनुशिष्टेन शिष्टप्रयुक्तेन वा प्रकृतिशब्देन निवर्त्यत्वम् असाधुत्वम् । प्रकृतिशब्दनिवर्त्यत्वं च तद्विकृतित्वेन भासमानशब्दस्य एव । गोशब्दः 'गावी' शब्दं, मल्लिकाशब्दः 'मल्लिगे' शब्दं च निवर्तयति इति गाव्यादीनाम् असाधुत्वम् । कः खलु शब्दः संज्ञाशब्दं निवर्तयेत्? संज्ञाशब्दानां पर्यायशब्दाः कस्याम् अपि भाषायां न भवन्ति इति निवर्त्यत्वम् एव दूरापास्तम् ।

“पक्षान्तरैः अपि परिहाराः भवन्ति” इति वदता भाष्यकारेण यदृच्छाशब्दानां स्वीकारात् । “कुशल्यसि तुषजक” इति भाष्ये एव शूद्रं प्रति 'तुषजक' इति संज्ञाशब्दप्रयोगात् । 'यर्वाणः तर्वाणः नाम ऋषयो बभूवुः' इति भाष्यवाक्ये रुत्वोत्वादिप्रदर्शनात् च यादृच्छिकसंज्ञाशब्देभ्यः सुबुत्पत्तिः साध्वी इति गम्यते । कूची, मञ्जी इत्यादीनाम् असाधुत्वकीर्तनं धर्मशास्त्रदृष्ट्या । अतः एव 'घोषवदाद्यक्षरमन्तरन्तःस्थं द्वक्षरं चतुरक्षरं वा नाम, कृतं कुर्यात् न तद्धितम्' इत्यादिधर्मशास्त्रविरोधः नागेशभट्टैः एव उद्भाविः । “द्वक्षरं प्रतिष्ठाकामः, चतुरक्षरम् आयुष्कामः” इत्यादिदर्शनात् काम्यविधिः एव धर्मशास्त्रोक्तः । कथम् अन्यथा कैयटरुय्यकादिशब्दानां साधुता? कथं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

पतञ्जलिः? घोषवत् आद्यक्षरत्वाभावात् । कथं वा नागेशः? अयुग्माक्षरत्वात् । पुरुषस्य हि युग्माक्षरं नाम शास्त्रोक्तम् । अप्ययदीक्षितभट्टोजिदीक्षित-कोण्डभट्टादि-शब्देषु अप्ययप्रभृतिशब्देभ्यः सुबुत्पत्त्यभावे समासः एव दुर्लभः स्यात् । एषाम् अनादिशिष्टप्रयुक्तत्वात् साधुत्वम् इति वचनं तु च्छलमात्रम् ।

यदि वा नागेशभट्टानां मतम् अन्यथा एव इति समर्थ्यते तथापि न दोषः । भट्टोजिदीक्षितप्रभृतिभिः प्राचीनैः महावैयाकरणैः यादृच्छिकसंज्ञाशब्देभ्यः सुबुत्पत्तेः स्वीकारात् इति संक्षेपः ।

पण्डितजनेषु सविनया विज्ञप्तिः । संस्कृतसरस्वत्याः व्यवहारभूमौ उपबृंहणार्थम् इदम् एकं प्राथमिकां चिन्तनम् । न च एनत् कोऽपि विवादभूमिम् आरोपयतु इति सप्रश्रयं प्रार्थये । सर्वे अपि विद्वांसः सुहृद्भावेन विचारम् इमम् परिशीलयन्तु । समीचीनं मार्गान्तरं सूचयन्तु । इदम् इदानीं एकनीडं जगत् । यदि संस्कृतं सर्वात्मना व्यवहारगोचरां न आसदयिष्यति तर्हि तदभिवृद्धिः कुण्ठिता एव भविष्यति । व्याकरणशास्त्रविरुद्धप्रयोगः तु सर्वथा दूरीकरणीयः एवः दैव्याः वाचः सेवार्थं सौमनस्येन यतेमहि इति शिवम् ।

सौजन्यम् : सम्भाषणसन्देशः

अङ्गोभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठाः
ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठाः
ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

WITH THE BEST COMPLIMENTS FROM

**SRI MALLIKARJUNA VEDA SAMSKRITA
PATHASHALA**

**JYOTHY KENDRIYA VIDYALAYA AND
KRISHNA YAJURVEDA PRAKASHANA**

RUN BY

JYOTHY CHARITABLE TRUST

**31, PAMPA MAHAKAVI ROAD,
BANGALORE - 560004 (INDIA)
PHONE : 602697/605952**

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

दुर्बोध्यं किमु संस्कृतम्?

पण्डितराजः एन्. टि. श्रीनिवासय्यंगार्यः,

जगति सांप्रतं प्रथितोऽयं प्रवादः संस्कृतभाषा न सर्वजनसाधारणी, किन्तु पण्डितमात्रसेव्येति । नेतरा इव भाषा भारत्येषा शक्यपरिचया सुलभेनेति भावना बहुनां हृदयकुहरे बम्भमीति । भारतेषु प्रसिद्धानामखिलानामपि भाषाणां मातृपदे भारतीमेनामभिषिञ्चन्तोऽपि, सुरभाषेति वाचा बहुमानयन्तोऽप्यनेके न सहन्तेऽस्या राष्ट्रभाषापदाधिरोहम् । निराकृर्वते चास्यां तद्योग्यताम् । विचित्राधिकारिपूर्णेऽस्मिन् देशे आगोपालाङ्गनमापण्डितं चाक्लेशेनावगन्तुं, भाषितुं च पटुर्भाषैव राष्ट्रभाषा भवितुमर्हति न कथमपि दुर्बोधा संस्कृतभाषेति समर्थयन्ति । एवं भाषायामस्यामनभिज्ञैः,

परमार्थवैदेशिकैः

परिकल्पितानारोपानन्यांश्चाक्षेपान् नाभिनन्दन्ति न चाद्रियन्ते विमर्शनचणास्तत्त्वशीलननिपुणा, भाषास्वरूपस्वभावविदः । इतराभ्योऽपि भाषाभ्यस्संस्कृतभाषा सरलतरा, सुलभतरा, सुबोधतरा चेति परमार्थविदां यथार्थमभिप्रायमुपजीव्य, मिथ्यापवादकलङ्कमपमृजन्तोऽस्याः सुगमतां, सरलतां च प्रतिपादयितुं सांप्रतं प्रयतामहे ।

संस्कृतभाषायाः क्लिष्टतामापादयन्तो महान्तः कान् हेतून् प्रमाणयन्तीति विमर्शः प्रथमावतारमर्हति ।

शब्दस्वरूपावगमायोपनिबद्धस्य शब्दशास्त्रस्य (व्याकरणशास्त्रस्य) विपुलतां क्लिष्टतां दुर्बोधताञ्चावलम्ब्य भाषाया असुलभतां ब्रुवते केचन ।

संस्कृतभाषेपनिबद्धानि न्यायादिशास्त्राणि दुर्बोधान्युत्पश्यन्तो भाषायां क्लिष्टतां वर्णयन्त्यपरे ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

श्रीहर्षमुरारिमुख्यैः प्रणीतानि नैषधीयचरितानर्घराघवादीनि
काव्यनाटकादीनि क्लिष्टशब्दबहुलानि, विद्वज्जनसेव्यानि,
दुरवगाहान्याकलयन्तो भारत्या असरलतां समर्थयन्त्यन्ये ।

पर्यायशब्दबाहुल्यमनितरभाषासाधारणवचनाधिक्यं,
धातूनामानन्त्यं, क्रियारूपाणाममितत्वं, नैकविधान् सन्धिनियमान्,
दीर्घदीर्घतरान् समासांश्च परिचिन्तयन्तः सकलजनासेव्यतां दुरवगमतां
च शंसन्ति परे ।

एवंप्रायाण्यन्यान्यपि भाषादुर्बोधताक्लिष्टताप्रतिपादनप्रवृत्तानि
वचनानि हन्त संक्षोभयन्ति भाषाप्रीतिभाजामदृढानि मनांसि, शिथिलयन्ति
भाषापरिचयरुचिं, वारयन्ति संस्कृतग्रन्थाध्ययनात्प्रवृत्तिम् ।

वैदिकलौकिकभेदेन भिन्नयामस्यां भाषायां सन्त्यनन्ताः शब्दा
इति सत्यं वचः । अशेषविषयप्रतिपादनजागरूकायां, बहुमुख्यां भाषायां
शब्दबाहुल्यमपेक्षितमवर्जनीयञ्च । अपेक्षितशब्दसम्पच्च भाषाया
उत्कर्षायैव कल्पते । न स विषयो विद्यते प्रायो लोके यदचुम्बितः
संस्कृतभाषयाऽविचारितो वा संस्कृतसाहित्ये ।
अर्थानुरूपशब्दकल्पनोत्कर्षवत्यामस्यां भाषायां प्रवृत्तिनिमित्तभेदया
प्रत्यर्थमनुगुणानां शब्दानां प्रयोगप्रणाली चानितरभाषासाधारणी कामं
श्लाघापदमर्हति । आवरणेन वर्षातिपाश्यां रक्षतीत्यर्थे छत्रमिति, वर्षात्
रक्षतीति वर्षत्रमिति, आतपाद्रक्षतीत्यातपत्रमिति, रञ्जकत्वात् राजेति,
पालकतया नृप इति, शासनकर्तृतया शास्तेति, नियमनकर्तृतया यम
इत्येवं प्रवृत्तिनिमित्तमवलम्ब्य प्रवृत्ता शब्दार्थयोरनपायिनं सम्बन्धं
प्रकटयन्ती शब्दरचना भाषायाः पूर्णतां, सुसंस्कृततामाविष्करोति । नैषा
रीतिः कस्यामप्यन्यस्यां भाषायामिति सहृदयैः परिचिन्तनीयम् ।

तदेवं विपुलायामस्यां भाषायां शब्दानाममितानां स्वरूपस्यावगतिः कथं नु शक्या सर्वेषामिति चिरं विचार्य महादेवकृपया साक्षात्कृतशब्दधर्मा भगवान् पाणिनिः व्याकरणं नाम सर्वाङ्गसुन्दरं सकलशब्दस्वरूपावगतिसमर्थं दिव्यमभ्युपायमन्वगृह्णात् । नान्तरेणैनमभ्युपायमशेषशब्दपरिचितः शक्येत्यत्र न मात्रयापि विसंवादः । भगवान् पतञ्जलिः अभिप्रायमेनमाविश्चकार स्पष्टं श्रीमति महाभाष्ये व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनरचनाप्रकारकथनावसरे । यथा “ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः, न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम् । तेऽसुरा हेऽलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्मान्नम्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो हवा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा माभूमेत्यध्येयं व्याकरणम्” इत्यादिना व्याकरणस्य प्रयोजनं प्रतिपाद्य शब्दप्रतिपत्तौ आश्रयणीयं क्रमं विचारयन्, “किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः, गौरवः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः? नेत्याह । अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, नान्तं जगाम, बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रंमध्ययनकालः न चान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । कथं तर्हिमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः? किञ्चित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्य येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौ घान् प्रतिपद्येरन्” इत्यादि प्रबन्धेन संस्कृतभाषायां शब्दानन्त्यं, शब्दानामानन्त्यात् शब्दप्रतिपत्तौ शब्दशास्त्रस्यैवावश्यकताञ्चोपापीपदत् । व्याकरणं नाम कश्चित् लघीयान् साधीयांश्चोपायश्शब्दराशेरचिरेण स्वरूपावगताविति तदभिप्रायोऽवगम्यते ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

तस्य च व्याकरणस्य परिचयोऽत्यन्तप्रयाससाध्य इत्यपि बालभाषितमेव । नवां प्रणालीमाश्रित्य कतिपयैरेव मासैः, द्वित्रैर्हायनैर्वा सुसम्पादः स इति सत्यं शपामहे वयम् । भाषापरिचयापेक्षितं व्याकरणज्ञानं च नाधिकमायासं कालं वाऽपेक्षते । महाभाष्यादिग्रन्थावलोडनं, शब्देन्दुशेखरादिग्रन्थाध्ययनं न सर्वेषामावश्यकं, सिद्धान्तकौमुद्या अध्ययनेनैवाभिमतसिद्धेः । व्याकरणाध्ययनं विना न कस्यामपि भाषायां साध्वसाधुविवेकशब्दानां भवतीति समानोऽयमाक्षेप इतरास्वपि भाषासु । साधुप्रयोगश्रवणव्याहारसौकर्ये सत्यपि, व्याकरणेऽकृतयत्नाः प्रायो वाक्यप्रयोगेषु महान्तोऽपि प्रमाद्यन्तीतरासु भाषास्वपीति सर्वेषां प्रत्यक्षम् । न्यायादिशास्त्राणां दुरवगाहता च न भाषानिबन्धना, किन्तु प्रतिपाद्यविषयनिबन्धना । एषा च स्थितिरितरभाषानिबद्धेष्वपि शास्त्रेषु तुल्येति नात्रातीव वक्तव्यम् । तत्तच्छास्त्रसंकेतितानां शब्दानामर्थावगमे तेषु तेषु शास्त्रेषु प्रवेशः सुलभः । न तदर्थं भाषापाण्डित्यमावश्यकम् ।

सत्स्वपि पर्यायशब्देषु भूयस्सु, सत्यप्यानन्त्ये शब्दानां, न सर्वेषां तेषां परिचितिरावश्यकी बहूनामुत्तमानां दिव्यग्रन्थानामध्ययने । पूर्वे विद्वांसः परिमितैरेव प्रसिद्धैर्लीलितैश्शब्दैर्ग्रन्थान् निबबन्धुः । नैषधीयचरितादीन् ग्रन्थानवलोक्य न भ्रमितव्यं संस्कृतभाषायां सर्वेऽपि ग्रन्था भवन्त्येवमेवेति ।

श्रीहर्षादयोऽर्वाञ्चः कवयः स्वप्रौढिं प्रकटयितुमात्मनो भाषापरिश्चमनैपुणमाविष्कर्तुं च बुद्धिपूर्वमेव विद्वज्जनभोग्यानि काव्यानि निर्ममुः ।

“ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्कचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया ।

प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खलः खेलतु ॥”

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

इति स्वयमेवाह च कविः ।

शास्त्रेषु पाण्डित्याधिगमः, ग्रन्थनिर्मितियोग्यतावाप्तिः, यथाशक्तिकाव्यरसानुभवः, पुराणधर्मशास्त्रार्थाविगमः, व्याहारविनियोगः, इतिभाषाध्ययनस्य गतयः । तत्राद्ययोरपेक्षितेऽप्यखिलशब्दपरिचये, शब्दशास्त्रपरिश्रमे च नावशिष्टेषु नियमेन तदपेक्षा । मुख्यानां गुणवृद्ध्यादीनां, कतिपयानां सन्धिनियमानां, शतसंख्यामितानां धातूनां च परिचयः पर्याप्तो भवति।

किञ्च नास्ति जगति काचिद्भाषा तादृशी या संस्कृतभाषाया अप्यत्यन्तं सुलभा, सुबोधाऽक्लेशेन शक्यपरिचया च । कर्णाटदेशे निवसन्तः कार्णाटाः कार्णाटीमेव भाषामाशैशवात् आकर्णयन्तः प्रयुज्जानाश्चानारतं भावयेयुस्तां सुलभाम् । एवमान् आन्धीम् । द्रामिडा द्रामिडीम् गूर्जरा गूर्जरातीम् बङ्गा बङ्गालीम् । नैतावता संस्कृतात् तासां सुलभतरत्वं सिध्यति । अन्तरेणापि ग्रन्थाध्ययनं, विनापि व्याकरणपरिज्ञानं, तद्भाषापरिचये श्रवणसौकर्यमेव परमं निदानमिति यथार्थविदः । ईदृगेव सौकर्यं संस्कृतेऽपि भवेद्यदि तथैव ततोऽपि अधिकाधिकः परिचयस्सम्पद्येतेत्यत्र न संशयलेशकणिकापि। अपि च सर्वासु देशभाषास्वन्तःप्रविष्टाः संस्कृतशब्दा भूयांसः परिचितप्राया एव देशभाषाविदां सर्वेषाम् । प्रयुज्यते च निश्शङ्कमनायासेन संस्कृतपदान्यनभिजानन्तस्संस्कृतभाषीया इति स्वभाषाशब्दधिया । देशभाषासु विभक्तिमात्रेण भेदभाज इमे शब्दाः सुलभास्सुबोधाश्च यदि, कथं त एव संस्कृता इति विदिताः सन्तो दुर्बोधतां क्लिष्टतां च प्रतिपद्यन्त इति पर्यनुयोगस्य किं समाधानम्? अतः परिचितपूर्वैरनेकैरपरिचितैश्च कतिपयैः शब्दैर्विभूषिताया अत्यन्तं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

मधुराया देवैरप्यादृताया अनेकैर्महर्षिभिस्संस्कृतायास्सर्वाङ्गपूर्णायाः
संस्कृतभाषाया राष्ट्रभाषापदाभिषेकः परममौचित्यमावहति ।

“सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरे प्रयुज्यन्ते... महान् शब्दस्य
प्रयोगविषयः, सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गा
सरहस्याः, ... एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दाः
तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते” - इत्यादिना वाक्यजातेन संस्कृतभाषा न
केवलं भारतेषु, किन्तु सप्तद्वीपायां कृत्स्नायां वसुमत्यां, न केवलं
भुव्येवापितु त्रिष्वपि लोकेषु व्यवहारघण्टापथे सञ्चरतीति प्रत्यक्षदृष्टं
स्पष्टमभ्यधत्त सर्वज्ञः शेषावतारो भगवान् पतञ्जलिः ।

“पुरा कदाचित्संस्कृतभाषा कृत्स्नेऽस्मिन् लोके
व्यावहारिक्यवर्तिष्ठ” इति स्पष्टमवर्णयत् विमर्शनविचक्षणो यथार्थवेदी
‘बाप एडिन् बर्ग’ नामा कश्चिद्विदेशीयः । तदेवं
सर्वाङ्गपूर्णाऽशेषजनसाधारणी ललिता मधुरा च संस्कृतभाषा
ह्यखिलभाषोपकारिणी सर्वजनसेव्या चिरं विलसतादित्याशासामहै ।

नगरे नगरे ग्रामे ग्रामे
विलसतु संस्कृतवाणी
सदने सदने जनजन वदने
जयतु चिरं कल्याणी ।
सत्य-शील-सौन्दर्य-समीरा,
ज्ञानजला, गतिसारा
छलछल कल-कल प्रवहतु दिशिदिशि
पावन संस्कृतधारा ॥

दशम-विश्व-मंस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतं किमपेक्षितम्

श्री एच्. एस्. उर्सेकरः

भारतं गणतन्त्रराज्यम् । अत एव बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय यद् यद् कल्पते तद् तद् एव अङ्गीकर्तव्यं नेतरदिति तर्कशुद्धं व्यवहारसिद्धं च । जनसमुदायार्थं संस्कृतशिक्षणं न आवश्यकं नेष्टं वेति एका विचारधारा वर्तते । एतादृशं विचारयतां चतुर्विधाः आक्षेपाः सन्ति । गीर्वाणभाषा देववाणी अस्ति न जनवाणी । सा तु हिन्दुधर्मस्य भाषा । तत्रापि हिन्दुसमाजे विशेषतः वर्णविशेषस्थब्राह्मणानामेव सा भारती । सा च संस्कृतभाषा मृतभाषाधुना । ततः मृतभाषायाः परिचयस्य किं प्रयोजनम्?

प्रथमतः एतदाक्षेपपरम्परायाः परामर्शः कर्तव्यः इति मन्ये । संस्कृतभाषा सुरभारती । अत एव मनुष्यैस्तस्या अभ्यासे न किञ्चिदपि प्रयोजनम् । अहो 'न देवचरितं चरेत्' इति यदुच्यते तथैव न देववाणीं वदेदित्येतेषां मतम् । इति न तद् युक्तम् । संस्कृतवाक् देवभाषेति प्रसिद्धा नात्र संशयः । किन्तु सामरगीः केवलं लक्षणयैव । देवभाषेति आदर्शभाषा । सर् विल्यम् जोन्स् महान्तः प्राच्यविद्यापण्डिताः आसन् । तेषां मते संस्कृतभाषा ग्रीकभाषातः अधिकपूर्णरूपा, लॅटीनभाषातः चातीव शब्दबहुला । पाणिनीयव्याकरणेनाखिलजगतो भाषाशास्त्राभ्यासे क्रान्तिः कल्पितेति नॉर्मन ब्राऊन महोदयानामभिप्रायः । यस्मात् गीर्वाणवाक् परिपूर्णरूपा तस्मात् सा देवभाषेति लोकविश्रुता । एतादृशी परिपूर्णा शब्दबहुला भाषा जनसमुदायेनाप्यवश्यमभ्यसितव्या ।

ननु गीर्वाणगीः हिन्दुधर्मस्य भाषा । तद्भाषाभाण्डारे केवलं हिन्दुधर्मनिष्ठं साहित्यमस्ति नेतरदिति अन्यः दोषः । एतद्वादिनां मते अत एव अहिन्दुभिः तद्भाषायाः अभ्यासः न कर्तव्यः इति । न तद्

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

सत्यम् । मैक्सम्यूलर, जोन्स, र्नु, एड्गर्टन्-इत्यादिभिः
अहिन्दुपण्डितैः संस्कृतभाषायाः अभ्यासः कृतः, तत्क्षेत्रे गवेषणं च कृतम्
। अद्यापि कंबोडिया, इंडोचायना, सयामः, जावा इत्यादि आग्नेय-
एशियादेशगताः वैदेशिकाः अहिन्दवोऽपि संस्कृतशब्दान् समाश्रयन्ति
इति न विस्मर्तव्यम् । यथा तत्र महाविद्यालयः छात्रावासः 'आश्रमः' इति
संज्ञया ज्ञायते । डॉ. रघुवीरः एकदा मंगोलिया देशं गतवान् ।
एकस्मिन्भवनशिखरे वातेनैरितः ध्वजस्तेन लक्षितः । जनितकुतूहलेन तेन
पृष्ठं, 'कस्य एषा पताका' । तत्रत्येन वैदेशिकेनोक्तं "अयं इंद्रध्वजः"
इति । अपरं च हिन्दुधर्मप्रभवस्य प्रागेव संस्कृतभाषा आर्याणां भाषा
आसीत् । आषट्सहस्रवर्षम् आर्याणां साहित्यं संस्कृतभाषाश्रितमेव ।
अन्यच्च गीर्वाणवाण्यां न केवलं धार्मिकसाहित्यमेव सृष्टं किन्तु
अर्थ-युद्ध-आयुर्वेद-संगीत -गणित-नाट्य-इत्यादि शास्त्रकलाविषयिणी
धर्मभिन्नविषयेषु विपुला मौलिकी ग्रन्थसंपत्तिः उपलब्धेति सर्वमान्यमेव ।
अत एव यदुच्यते संस्कृतभाषा हिन्दुधर्मस्यैव भाषा न तद् सत्यस्वरूपम् ।

अन्यः एकः अपविचारः अत्र विमर्शितव्यः । संस्कृतभाषा केवलं
ब्राह्मणानामेव भाषा अत एव अब्राह्मणैः तस्या अध्ययनं कर्तुं न इष्टमिति ।
न तदपि समीचीनम् । विचार-भावना-आविष्कारसाधनं नाम भाषा । अत
एव न काऽपि भाषा कस्यापि समाजखंडविशेषस्य एव व्यवहारसाधनं
भवति । 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इत्येतद् भाषाविषयेऽपि युज्यते । शूद्रकः
अपरार्कः इत्यादयः न ब्राह्मणाः । न च युरोपीय-पण्डिताः । उपनिषद्ग्रन्था
तु क्षत्रियनृपाणां महदंशेन कार्यं आसीत्, तद् न केनापि न्यक्कृतम् ।
तस्मात् संस्कृतभाषा केवलं वर्णविशेषभाषा इति यद् दोषारोपः क्रियते
तद् सर्वथा निर्मूलम् । सरस्वती तु सर्ववर्णेषु समानरूपा । सर्ववर्णेषु अयं
विधिरिति धर्मशास्त्रे याज्ञवल्क्येनोक्तम् । तथैव ब्रवीमि "सर्वेषु वर्णेषु
इयं देवभाषा' ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अन्ते संस्कृतभाषा मृतभाषा इति विरोधोपन्यासः क्रियते । अहो वदतो व्याघातः । या भाषा मृतजनैरेव उपयुक्ता सा मृतभाषा । किन्तु १९६१ गतलोकगणनाप्रसंगे द्व्यर्धसहस्रात् अधिकतराणां स्त्रीपुरुषाणां संस्कृतं मातृभाषा विद्यते इति ज्ञातम् । एतन्न लोकविश्रुतम् किन्तु सत्यमिदम् । भारतीयसंविधाने च संस्कृतभाषा एका भारतीयविद्यमानभाषा इति स्वीकृता । अद्यत्वेऽपि गीर्वाणभाषायां शास्त्रार्थ विचारः, वादविवादचर्चा च क्रियते । नाट्यं, काव्यं, चरित्रं इत्यादि नवनवोन्मेषशालिसाहित्यसर्जनं संस्कृते अधुनैवापि भवति । रेडिओद्वारा संस्कृतस्य प्रसारः बहुश्रुतः । जर्मनदेशात् बॉन राजनगरात् प्रतिपक्षं संस्कृतवार्तालापः प्रसार्यते । १९६१ वर्षे मुम्बापुर्यां अष्टरात्रपर्यन्तं संस्कृतनाट्योत्सवः रसिकसहस्रैः आस्वादितः । तर्हि कथं सा मृतभाषा इति निन्दनीया? वन्दनीयं न खलु निन्दनीयम् ।

आक्षेपखण्डनं कृत्वा संस्कृतभाषायाः क उपयोगः अधुना इति प्रश्नस्य उत्तरमुच्यते ।

संस्कृतविद्या वस्तुतः भारतीया विद्या, भारती च संस्कृतिः । इयं विश्वभाषासु एका पुरातनी वाक् । संस्कृतसाहित्यं अत्यन्तसंपन्नम् । नीतिसदाचारविषयकम् अत्युदार-उच्चविचारपरिप्लुतं गीर्वाणसाहित्यविश्वम् । सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु इति संस्कृतसंस्कृतानां उद्घोषः । भारतीयतत्त्वज्ञानस्य ऊर्जस्वलः आविष्कारः अत्रैव दृश्यते । अन्यच्च संस्कृतसाहित्यं सुतरां मौलिकम् । अन्यभाषा-अन्य साहित्य-अन्य संस्कृति-संस्कारहितं स्वयं सिद्धं च संस्कृताध्ययनेन भारतीयविविधभाषासु प्रवेशोऽचिरादेव लभ्यते । अत एव भारतसंविधानेन संस्कृतशब्दभाण्डारस्य उपयोगः हिन्दीभाषार्थमवश्यं कर्तव्यः इति आदिष्टम् । तस्याः उच्चस्वरपठनेन स्पष्टा उच्चारः सर्वाकर्णनीयाः भवन्ति । राष्ट्रस्य भावनात्मक-ऐक्यमत्यसाधनार्थं निश्चितं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतभाषा एकं साधनमिति विदुषां विश्वासः ।

अधुना संस्कृतभाषा जनसमुदायपराङ्मुखी तस्मादादौ लोकसंमुखी कर्तव्या । कथम्? संस्कृतस्य सुलभीकरणं, आधुनिकीकरणमिति उपायद्वयमुपयोक्तव्यम् । अधुना न केवला श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तैव प्रचलनमर्हति गीर्वाणवाक् । किन्तु अद्ययावत् प्रकटितान् विचारान् प्रकटीकर्तुं सर्वथैव समर्था सा भारती । तस्मादाधुनिकविषयाणां चर्चाविवेचनं संस्कृतभाषाद्वारेणैव कर्तव्यम् । मेकाले, कालैलाणां शब्दशैलीं आंग्ललेखकाः यथाऽधुना न समाश्रयन्ते तथैव बाणहर्षादीनां समासप्रचुरं काव्यमयं संस्कृतमेव लिखितव्यमिति आग्रहः न कर्तव्यः । बालानां सुखबोधाय सुलभस्वरूपा भाषैव लिखितव्या । अनेन जनसमुदायस्य संस्कृतभाषासु अप्रीतिर्निवर्तिता भवति ।

प्रशालानां, महाविद्यालयानां च अभ्यासक्रमे संस्कृतभाषायाः समावेश कर्तव्यः । संस्कृतभाषा, संस्कृतसाहित्यं संस्कृतसंस्कृतिः-एतेषां अभ्यासः सर्वैः भारतीयैः अभारतीयैरपि कर्तव्यः इति प्रार्थयामि ।

समस्यापूरणस्पर्धा

समस्यापूरणं संस्कृतज्ञानां प्राचीना बौद्धिकक्रीडा इति सर्वे विदन्ति । अद्यत्वे संस्कृतविद्वत्सु छात्रेषु च विषयेऽस्मिन् आदरः अभ्यासश्च आवश्यकप्रमाणेन न दृश्येते । अतः उद्योगमुखान् कवीन् प्रोत्साहयितुं प्रौढांश्च सचेतनान्/सक्रियान् विधातुं संविदः समस्यापूरणस्पर्धां चिकीर्षन्ति । कवयः योग्याः समस्याः प्रेषयितुं प्रार्थयन्ते स्वकृतैः पद्यैः सह । संविदः अग्रिमेषु अङ्केषु स्वीकृतानां पद्यानां प्रकटनं भविष्यति ।

मुन्शीमहाभागानां संस्कृतानुरागः

डॉ. रमा शङ्कर त्रिपाठी

पुण्यश्लोकानां कुलपति - कन्हैयालाल - मुन्शी महाभागानां संस्कृतानुरागः अनितरसाधारणः । तैः संस्कृतप्रचार-प्रसार-अभिवृद्ध्यर्थं बहवः उपक्रमाः कृताः । तैः कृतानां सर्वेषां कार्याणामपि प्रत्यक्षतः परोक्षरूपेण परम्परया वा संस्कृतसेवा एव प्रमुखं लक्ष्यं भवति स्म इत्यत्र नातिशयोक्तिः । भारतीयविद्याभवनं तु संस्कृतार्थमेव संस्थापितं तैः इति मे मतिः । संस्कृतसेवाकर्म केवलं संस्कृतज्ञानां स्वाम्यं नास्ति । तथैव संस्कृतमाध्यमेनैव इदं कर्तव्यमित्यपि नास्ति । तदसम्भवं च । अतः तैः नानाप्रकारैः संस्कृतकार्यं सम्पादितम् । वदन्ति स्म ते असकृत् विदुषां पुरस्तात् - 'अहं संस्कृते महाविद्वान् नास्मि । परं संस्कृतप्रेमिणां वरस्तु अवश्यं भवामि । तत्त्वतो दृश्यमाने अहं संस्कृतविक्रेता (Salesman) यूयं संस्कृतविद्वांसः । अधुनातनकाले विक्रयकरणामपि आवश्यकता वर्तते" इति ।

संस्कृतसमुन्निहिताः मुन्शिभिः आरब्धेषु उपक्रमेषु सरलसंस्कृतपरीक्षाविभागः, शास्त्रीयसंस्कृतपरीक्षाविभागः, संस्कृतमहाविद्यालयः, स्नातकोत्तर-अध्ययन-अनुसन्धान विभागः, भारतीयविद्या, संविद्, सरस्वती ग्रन्थालयः, सिद्धीग्रन्थमाला... इति बहवः अद्यापि कार्यरताः सन्ति परं तेषां मध्ये सुप्तप्रायापि एका संस्था अस्ति संस्कृतविश्वपरिषत् नाम्नी या मुन्शीमहोदयानां प्रियतमापि ।

संस्कृतविश्वपरिषदा अष्टौ महाधिवेशनानि समायोजितानि केषुचिदहमपि भागभागभवम् । तेषु अधिवेशनेषु मुन्शीमहोदयानां कौशलं संस्कृतप्रेमापि सुव्यक्तरूपेण अनुभूयेते स्म सर्वविद्वद्भिः ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

१९६१ ख्रिस्ताब्दे मुम्बापुर्या भवंस कैम्पस मुंशीनगरेऽन्धेर्या
संस्कृतविश्वपरिषदोऽधिवेशनमजायत । तस्योद्घाटनं सर्वपल्ली डा.
राधाकृष्णन् महाभागा अकुर्वन् । दक्षिणतः उत्तरतश्चानेके संस्कृतविद्वांसः
भागमग्रहीषुः । अधिवेशने तस्मिन् उच्चतमन्यायालयस्य न्यायाधीशाः
भारतीयं परिधानं परिधाय पतञ्जलिशास्त्रिणः समागताः । तस्मिन्नधिवेशने
मुन्शीमहाभागानामाङ्गलभाषाभाषणसमनन्तरमेव स्वनामधन्याः
मुम्बादेवीसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्राचार्यपदमलङ्कुर्वाणाः छात्रसंसदि
लब्धकीर्तयः पण्डितराज वेङ्कटेश्वर दीक्षितार महोदयाः
संस्कृतभाषायामभाषन्त । तस्मिन्नधिवेशने
दाक्षिणात्यपद्धतिमौत्तरेयपद्धतिञ्चानुसृत्य भोजनिर्मितिरासीत् । यत्र यस्मै
रोचते तत्र भोक्तुं सुकरमासीत् । अधिवेशनान्ते मुम्बापुरीस्था ब्राह्मणसभा
मृच्छकटिकनाटकस्याभिनयमकरोत् । अत्यन्तं
समीचीनमभिनयमपश्यञ्जनाः । तदभिनयं द्रष्टुं द्वारकापीठस्य शङ्कराचार्या
अप्यागच्छन् । निखिलं रात्रिसमयमधिकृत्य नाटकमजायत । अधिवेशने
दूरादागताः विद्वांसः तदभिनयमालोकमालोकं मोदमन्वभवन् । अधिवेशने
भागग्रहणेन जातस्य श्रमस्य शैथिल्यमभजन् भागभागिनो जनाः ।

इत्थं कुलपतिमुंशीमहाभागानां संस्कृतानुरागो विलक्षणः
प्रेरणादायकश्चासीत् ।

प्राप्य चलान् अधिकारान्
शत्रुषु मित्रेषु बन्धुवर्गेषु ।
नायकृतं नोपकृतं
न सत्कृतं किं कृतं तेन ॥

महाराष्ट्रराज्ये शैक्षणिकं संस्कृतम्!

ऐतिहासिके काले महाराष्ट्रविषयकं संस्कृतपाण्डित्यं सुवर्णाक्षरैः समुल्लेखनीयम् आसीत् । संस्कृतपाण्डित्यस्य निकषस्वरूपे काशीनगरे यदा संस्कृतपाण्डितानां गौरवसमारोहः भवति स्म, तदा अग्रपूजायाः भाजनं, महाराष्ट्रियाः संस्कृतपाण्डिताः एव भवन्ति स्म ।

पारतन्त्र्यास्तसमयपर्यन्तम् अपि आदर्शस्वरूपं संस्कृतपाठशालाविषयकं कार्यं नाम महाराष्ट्रस्य एव, इति गण्यते स्म । किम् अधुना? सुस्पष्टतया वक्तव्यं चेत्, हा हन्त! धूमावशेषस्वरूपं हि तत् सर्वम् । अर्थात् 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः' इति व्याप्तिम् अनुसृत्य, यदि लोकाश्रयः शासनाधारः च लभ्येत तर्हि धूमावस्थितस्य संस्कृतपाण्डित्यस्य तेजो भास्करः पुनरपि अवश्यम् उदयाचलं समागच्छेत् इत्यत्र नास्ति संशयलेशः ।

'न्यायदेवतया संरक्षितं संस्कृतम्'

आस्तां तावत् संस्कृतपाण्डित्यस्य या काऽपि अवस्था नाम । परम् अर्वाचीनपद्धतिम् अनुसृत्य यत्र संस्कृतस्य पठनं पाठनं च भवति तत्र प्रशालासु महाविद्यालयेषु च का अवस्था संस्कृतस्य? किं लेखनेन? इदं हि संख्यात्मकं प्रत्यक्षं प्रमाणम् —

माध्यमिकशालान्तपरीक्षा (पुणे - विभागः)

संवत्सरः	छात्रसंख्या-१००	५०
	गुणात्मकं संस्कृतम्	गुणात्मकं संस्कृतम्
१९७२	७४,८५४	
१९७३	७२,४६४	

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

१९७४	६४,४४७	
१९७५	११,९७३	
१९८४	१,११३	४५,६९६
१९८५	४,६६४	४४,७३७

अत्र इदम् अवधेयम् - (१) १९७२ तः १९७५ पर्यन्तं संस्कृतस्य कृते माध्यमिकाभ्यासक्रमे पूर्णस्वरूपं शतगुणात्मकं स्थानम् आसीत् । (२) तदनन्तरं १९८२ पर्यन्तम् इंग्रजी-हिन्दीमाध्यमं यत्र, तासु प्रशालासु १०० गुणात्मकं संस्कृतम् अन्यत्र च संयुक्ताभ्यासक्रमानुसारं (हिन्दी + संस्कृत) ५० गुणात्मकं संस्कृतम् । (३) तदनन्तरं पुनरपि परिवर्तनं भूत्वा १९८२ तः यस्याः कस्याः अपि भाषायाः माध्यमं भवतु, सर्वेषां कृते ऐच्छिकरूपेण संस्कृतस्य कृते १०० गुणात्मकं ५० गुणात्मकं वा इति उभयप्रकारकं स्थानं लब्धम् । 'अयं सर्वथा ऐच्छिकः वैकल्पिकः अपि संस्कृतानुकूलः अभ्यासक्रमः माऽस्तु । तदपेक्षया हिन्दीभाषायाः कृते एव शतगुणात्मकम् अनिवार्यं स्थानम् अस्तु ।' इति अशैक्षणिकः, संस्कृतस्य कृते अर्धचन्द्रात्मकः निर्णयः महाराष्ट्रशासनेन १७ मे १९८३ इति कृष्णदिने कृत आसीत् ।

परं संस्कृतानुरागिणां नागरिकाणां सौभाग्येन, यथा प्रलयकाले मस्त्यावतारेण वेदानां संरक्षणं कृतं, तथा 'मराठा मन्दिर, मुंबई' इत्यस्याः संस्थास्याः आद्यसंस्थापकैः ८४ वर्षदेशीयैः शेलारमामासदृशैः कै. बाबासाहेब गावडे महोदयैः महाराष्ट्रशासनस्य संस्कृतप्रतिकूलनिर्णयविरोधे उच्चन्यायालये स्थगितिः प्राप्ता । तदनन्तरं कै. वसन्तदादा पाटील महोदयेन आत्मतः संस्कृतप्रतिकूलः प्रमादः स्वीकृतः । श्री. शरद पवार नेतृत्वे महाराष्ट्र शासनेन संस्कृतानुकूलः (१०० गुणात्मकः) स्वीकृतः । अधुना न्यायालयीना अनिश्चितिः समाधिं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

गता । तेन कारणेन संस्कृतानुकूलस्य अभ्यासक्रमस्य संरक्षणं संजातम् अस्ति ।

सर्वत्र चिन्तनीयमेव संस्कृतम् ।

यत्र हि माध्यमिकस्तरे संस्कृतच्छात्राणां संख्या भूमितिश्रेण्या न्यूनतमा भवति, यत्र च ऐच्छिकरूपस्य (न तु अनिवार्यस्वरूपस्य) संस्कृतस्य संरक्षणार्थं न्यायालयीनः संघर्षः अपरिहार्यः भवति, तत्र का नाम शास्त्रीयाध्ययनस्वरूपस्य संशोधनात्मकस्वरूपस्य च संस्कृतस्य अवस्था? सर्वत्र चिन्तनीया एव परिस्थितिः ।

पुण्यपत्तनं नाम संस्कृतविद्यायाः मातृगृहम् इति ख्यातिः आसीत् । एतादृशे पुण्यपत्तनस्थे पुणे-विद्यापीठान्तर्गते संस्कृतविभागे अचिरादेव एकस्मिन् संवत्सरे एम्.ए.-संस्कृतार्थं केवलं १५ संख्याकाः छात्राः आसन् । तत्रापि पुणे-विद्यापीठ संलग्नाः ये महाविद्यालयाः तत्रस्थः एकः अपि छात्रः नासीत् । सर्वे प्रायः प्राधान्येन परराष्ट्रस्थाः परप्रान्तीयाः च छात्राः आसन् ।

धन्यं तत् संस्कृतविद्यायाः मातृगृहं पुण्यपत्तनम् । धन्यं च तत् महाराष्ट्रशासनं, यस्य हि बोधमुद्रा छत्रपतिशिवाजीमहाराजस्य संस्कृतबोधमुद्रा विद्यते ।

अन्यत् किञ्चित् । महाराष्ट्रेषु याः संस्कृतविषयकम्, आदर्शस्वरूपं, विश्वमान्यं च संशोधनात्मकं कार्यं कुर्वाणाः संस्थाः विद्यन्ते, तत्र अधुना संशोधनाकार्यार्थं योग्यः मराठी-भाषिकः संस्कृतज्ञः न लभ्यते । अतः ये परप्रान्तीयाः योग्याः संस्कृतज्ञाः तेषामेव नियुक्तिः अपरिहार्यत्वेन रिक्तस्थानेषु भवति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

(इदमत्र अवधेयम् । संस्कृताभ्यासकाः संस्कृतसेवकाः वा क्षुद्रां प्रादेशिक-भावनाम् अविगणय्य राष्ट्रैक्यभावना एव समाजहितार्थं समुपयुक्ता इति निष्ठया मन्यन्ते । परं भाषिकराज्यस्थापनानुसारं राष्ट्र-अविरोधकं भाषिकहितसंरक्षणमपि नागरिकाणां कर्तव्यं भवति । अतः अप्रियः अपि अयं वास्तवः उल्लेखः ।)

संस्कृतशिक्षकाणाम् अप्रतिष्ठा ।

वस्तुतः महाराष्ट्रराज्यस्य अयम् आनन्ददायकः रौप्यमहोत्सवात्मकः कालः । एतादृशे आनन्दात्मके समये निराशाजनकः दोषदिग्दर्शनात्मकः वा उल्लेखः नैव समीचीनः । परं शासननिष्ठा, संस्कृतनिष्ठा वा इति प्रश्ने समुपस्थिते, संस्कृतसेवकैः संस्कृतनिष्ठाया एव विचारः समुचितः भवति । तदनुसारं विचारः क्रियते चेत् महाराष्ट्रशासनस्य संस्कृतविषयिणी नीतिः न केवलम् उपेक्षास्वरूपा प्रत्युत तापजनिका अपि इति अनुभूयते ।

शिक्षकः ज्ञानदाता । अतः तस्य समाजे प्रतिष्ठा भवतु । शिक्षकः गौरवं लभताम् । एतदर्थं शासनेन प्रतिसंवत्सरं '५ सप्टेंबर' इति डॉ. राधाकृष्णमहोदयस्य जन्मदिने 'शिक्षकदिनम्' समान्यते । शिक्षकेभ्यः समानस्वरूपाः राज्यपुरस्काराः वितीर्यन्ते । परम् अस्यां पार्श्वभूमौ महाराष्ट्रराज्ये संस्कृतशिक्षकाणां तु अतीव दयनीया अवस्था संजाता अस्ति । तत्र निमित्तभूतं महाराष्ट्रशासनस्य तापदं पत्रं (१६-७-१९७४) विद्यते । अस्य शासकीयपत्रस्य आधारेण नैकाभिः शिक्षणसंस्थाभिः नैकेषां संस्कृतशिक्षकाणां योग्यतायां विद्यमानायामपि शैक्षणिकम् आर्थिकं च अधोमूल्यनं कृतं विद्यते ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

शासनमान्यतानुसारं संस्कृतशिक्षकस्य शैक्षणिकी पात्रता वेतनार्थं एम्.ए., बी, एड्. इति विद्यते । तदनुसारम् एतादृशाः संस्कृतशिक्षकाः वेतनमपि लभन्ते स्म । परं शासनस्य संस्कृतविषये या उपेक्षा तदनुसारं, नैकाभिः शिक्षणसंस्थाभिः उल्लेखित-शासकीयपत्रस्य (१६-७-७४) आधारेण विद्यमानं संस्कृताध्ययनं आत्मनः संस्थासु समाप्तिं नीतम् । 'भो शिक्षक, भवान् संस्कृतविषये एम्.ए.बी.एड्. विद्यतां नाम । परम् अधुना संस्कृतं नास्ति । अतः त्वया मराठी, इतिहासः एतादृशाः अन्ये विषयाः अध्यापनीयाः । संपूर्ण कार्यभारः तावानेव । परं तेषु विषयेषु प्रशस्तिपत्र-अभावात् अधुनावेतनं तु 'मैट्रिक, एस.टी.सी.' इति प्रमाणेन लभ्येत ।' एवं प्रकारेण महाराष्ट्रेषु संस्कृतशिक्षकाणाम् अतीव उद्वेगजनिका शोचनीया च अप्रतिष्ठा संजाता अस्ति ।

किम् इयं सुसंस्कृतराजस्य निदर्शिका शैक्षणिकी नीतिः?

संस्कृतसंरक्षणार्थं मूलभूतः उपायः ।

पूर्वं तावत् संस्कृतानुरागिणः राजानः च आसन् । जनता अपि संस्कृतानुरागिणी आसीत् । अतः संस्कृतपाठशालानां संरक्षणं, संस्कृतविद्यायाः च संवर्धनं भवति स्म । परम् अधुना सामान्यतः यस्य विषयस्य कृते शासनमान्यता विद्यते सः एव विषयः समाजमान्योऽपि भवति । विशेषतः सर्वोऽपि शैक्षणिकः अभ्यासक्रमः अधुना शासनमान्यः एव अस्ति । यदि शासनमान्ये अभ्यासक्रमे एव संस्कृतस्य कृते प्रोत्साहनपरं योग्यं स्थानं-यत् स्थानम् अनिवार्यम् मा अस्तु नाम-लभ्येत तर्हि एव महाराष्ट्रराज्ये संस्कृतस्य संरक्षणं संवर्धनं च भवेत् । न्यायालयीननिर्णयानुसारं यस्य अभ्यासक्रमस्य अस्तित्वं विद्यते, तत्र माध्यमिक - शालान्तपरीक्षार्थं ये आवश्यकाः विषयाः तेषु एव

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतादि-अभिजात-भाषाणां कृते यद् वैकल्पिकम् ऐच्छिकं च स्थानं (१०० गुणात्मकं, ५० गुणात्मकं च) विद्यते, तत् तथैव अस्तु । तत्र किमपि अधोगामि परिवर्तनं माऽस्तु । 'संस्कृतम् अनिवार्यम्' इति सर्वेषां नागरिकाणां महाराष्ट्रराज्ये अभिप्रायः नास्ति । महाराष्ट्रराज्यशासकीय - संस्कृत - स्थायि - समितेः अपि अयमेव अभिप्रायः विद्यते । बॅ. पी.जी. पाटीलमहोदयस्य नेतृत्वे महाराष्ट्रराज्यस्य प्रातिनिधिक-शिष्टमण्डलेन अयमेव अभिप्रायः तदानीन्तनमुख्यमन्त्रिणे निवेदितः आसीत् । अयं च अभ्यासक्रमः महाराष्ट्रराज्य - माध्यमिक - मुख्याध्यापक - सम्मेलनेन अपि संमानितः विद्यते । महाराष्ट्रराज्यस्य शैक्षणिकहितार्थम् अयमेव भाषाविषयकः संतुलनात्मकः अभ्यासक्रमः परिपोषकः अस्ति ।

सौजन्यम् - संस्कृतमन्दाकिनी

आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥

कस्यापि कोऽप्यतिशयोऽस्ति स तेन लोके

ख्यातिं प्रयाति नहि सर्वविदस्तु सर्वे ।

किं केतकी फलति किं पनसः सुपुष्पः

किं नागवल्ल्यपि च पुष्पफलैरुपेता ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

न स्यात् स्वप्नः स्वप्नमात्रावशिष्टः

- श्री जनार्दन हेगडे

यदा अहं छात्रः आसं तदा काचित् प्रबन्धस्पर्धा आयोजिता आसीत् । निबन्धलेखनस्पर्धायाः विषयस्तु “राष्ट्रभाषात्वेन संस्कृतम्” इति । राष्ट्रभाषात्वेन संस्कृतस्य परिकल्पने अधोनिर्दिष्टाः क्लेशाः मया संगृहीता आसन् तदा -

* संस्कृतेन व्यवहार एव सर्वथा क्लेशकरः ।

* आधुनिकवस्तूनां निर्देशार्थं संस्कृते न सन्ति शब्दाः ।

* सामान्याः जनाः, कर्मकराः, अनक्षरज्ञाः... इत्यादयः संस्कृतेन व्यवहर्तुं न शक्नुवन्ति ।

* यस्याः भाषायाः वक्तारः ०.००१% अपि न सन्ति सा भाषा सम्पर्कभाषा भवेदिति आशंसनं साहसमात्रं स्यात् । कल्पनारमणीयमात्रं भवेत् ।

मम छात्रवृत्तिसमये या स्थितिरासीत् संस्कृतस्य सा इदानीं नास्ति । छात्रदशायां मम लोकानुभवोऽपि अत्यल्प आसीत् । अतः तदानीन्तनज्ञानानुगुणं यत्किञ्चित् लिखितमासीत् मया तदा ।

अद्यत्वे संस्कृतस्य तादृशी दशा नास्ति । अल्पकाले सरलतया सामान्यान् पाठयितुं कोऽपि परिष्कृतः क्रमः ‘सम्भाषणशिविर’ रूपेण आविष्कृतोऽस्ति अधुना । एतेन यः कोऽपि (अशिक्षितः सुशिक्षितो वा) भारतीयः दशदिनाभ्यन्तरे संस्कृतसम्भाषणस्य सामान्याभ्यासं कर्तुमर्हति इतीदं सिद्धमस्ति । एतया प्रणाल्या संस्कृताध्ययनं कृतवन्तः लक्षाधिकाः ‘सम्भाषणशीलाः’ कार्यकर्तार एवात्र प्रमाणम् ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

मम छात्रदशाकाले संस्कृतेन व्यवहारः आश्चर्यकारकः वार्ताविशेषः आसीत् । इदानीं तु स च नितरां सहजः जातोऽस्ति । संस्कृतज्ञेष्वपि जागृतिः बहुधा जाता । बहवः संस्कृतज्ञाः व्रतरूपेण संस्कृतेन सम्भाषणं कुर्वन्तः दृश्यन्ते । बहवश्च कार्यकर्तारः लोकान् निरन्तरं सम्भाषणं पाठयन्तः दृश्यन्ते च । संस्कृतसम्भाषणान्दोलनस्य (Speak Sanskrit Movement) विशेषप्रसारः दृश्यते सर्वत्र । एवं संस्कृतस्य अद्यतनीया स्थितिः निश्चयेन परिवृत्ता आशादायिनी च वर्तते इत्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि ।

एवं स्थितेऽपि यदा कश्चित् वदति - “संस्कृतं भारतस्य सम्पर्कभाषा भवेत्” इति तदा ममान्तरङ्गं पृच्छति “किमेतत् कल्पनामात्रमणीयम् उत व्यवहारसाध्यम्?” इति ।

‘संस्कृतं सम्पर्कभाषा (= सङ्घीय-आधिकारिक-भाषा) भवेत्’ इत्येतस्यां कल्पनायां नास्ति किमपि अनौचित्यम् । ‘संस्कृतं कदापि भारते सम्पर्कभाषा न भवेत्’ इत्यपि न वदति मे अन्तरङ्गम् । किन्तु संस्कृतज्ञानाम् अस्माकं सामर्थ्यं, कार्यप्रवृत्तिः, प्रगतेः वेगः च दृष्टाश्चेत् भासते यत् संस्कृतस्य सम्पर्कभाषात्वस्वप्नस्य साकारता दूरे ... सुदूरे... सत्यमेव अधिकाधिकदूरे वर्तते इति ।

न कोऽपि स्वप्नः साकारतार्थमनर्हः भवति कदापि । वस्तुतस्तु स्वप्नस्य साकारता द्रष्टारम् अवलम्ब्य द्रष्टुः शक्तिम् अवलम्ब्य तिष्ठति । अतः खलु मे भाति यत् सम्पर्कभाषात्वरूपस्य स्वप्नस्य दर्शनात् पूर्वम् अस्माभिः स्वसामर्थ्यमेव सम्यक् परिशीलनीयम् इति ।

सम्पर्कभाषा या भवति -

- तस्याः भाषितारः बहवः भवन्ति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

-
- तथा भाषया नित्यव्यवहारः व्यापकतया प्रचलति ।
 - तस्याः स्वीकारार्हता तादृशी भवति यत् तस्याः सरलता काठिन्यादिविषये चर्चैव न भवति ।
 - नूतनशब्दानां निर्माणं तस्यां निरन्तरं प्रचलति ।
 - सर्वविधान् भावान् प्रकाशयितुम् अहं स्वरूपं भवति तस्याः।
 - तस्याम् अनुरागं प्रीतिं च जनाः प्रदर्शयन्ति ।
 - समग्रे देशे सर्वे तां समानादरेण पश्यन्ति ।

उपरनिर्दिष्टेषु अंशेषु केचन भाषास्वरूपसम्बद्धाः पुनः केचन कार्यकर्तृसम्बद्धाः च सन्ति । नूतनशब्दवत्त्वं, भावप्रकाशनसामर्थ्यं, सरलता...इत्यादयः भाषासम्बद्धाः सन्ति । अन्ये अंशाः कार्यकर्तृसम्बद्धाः अत्र च संस्कृतज्ञसम्बद्धाः सन्ति ।

भाषायाः स्वरूपं तु अस्मत्पूर्वजैः तादृशं कल्पितमस्ति यत् तत्र अस्माभिः करणीयं किमपि सर्वथा नास्ति । नूतनशब्दनिर्माणार्थं संस्कृते सन्त्येव प्रकृतिप्रत्ययाः बहवः । सरलतामुखमपि संस्कृतस्य अस्त्येव । भावप्रकाशनार्थमपि सन्ति अनन्ता मार्गाः । अतो हि भाषास्वरूपमत्र क्लेशाय न भवति । अन्यच्च भाषायाः तादृशं स्वरूपं चिन्तयन्ति जनाः यादृशं वयं पुरतः उपस्थापयामः । अद्य यदि संस्कृतं कठिनमिति भावः जागर्ति तत्र वयमेव कारणकर्तारः । यदि सरलमुखमेव अस्माभिः उपस्थाप्यते जनाः निश्चयेन तदेव निर्वर्णयन्ति, वदन्ति च यत् 'संस्कृतं सरलम्' इति ।

श्रवणादेव भाषाधिगमः इति तु सहजा प्रक्रिया । सुलभाधिगतया भाषया विनाक्लेशं व्यवहरन्ति जनाः । किमेतादृशं सौलभ्यमस्ति इदानीं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतस्य? श्रवणादेव संस्कृतं को वा जानन्नस्ति? श्रावणार्थं कियान् यत्नः कृतः केन? संस्कृतस्य सरलं स्वरूपं किं निश्चितम् अस्माभिः? संस्कृतेन व्यवहारः न क्लेशकर इति किं जना जानन्ति? उपदेशादपि आचरणं श्रेयः ननु! व्यवहारेणैव भाषा सुपरिचिता सुलभा सरला सुगमा च भवति? किं संस्कृतज्ञा वयं संस्कृतेन परस्परं व्यवहरामः? यदि वयमेव संस्कृतं न भाषामहै अन्यः कः कथं वा तेन व्यवहरेत्? संस्कृतं सम्पर्कभाषा कदा कुत्र कथं भवेत्?

संस्कृतस्य सर्वविधभावप्रकाशनयोग्यता नूतनशब्दनिर्माणसामर्थ्यमपि विद्येते एव । सूक्ष्मातिसूक्ष्मान् भावान् द्योतयितुं भारते सर्वभाषाभाषिभिरपि संस्कृतशब्दा एव प्रयुज्यन्ते इतरभाषाणां तादृशयोग्यताभावात् । नूतनशब्दनिर्माणमितरभाषाभिः न शक्यते इत्येव महता प्रमाणेन पारिभाषिकशब्दानां निर्माणे संस्कृतम् आश्रीयते जनैः । भारतसंविधानमपि इदमेव निर्दिशति । इतरभाषाभ्यः शब्दप्रसवितुं संस्कृतं स्वयम् आत्मार्थम् अशक्तं भवति वा? शब्दप्रजननसमर्थं संस्कृतमेव जीवद्भाषा इति हि वस्तुस्थितिः।

परं संस्कृतस्य सामर्थ्यविशेषोऽयं केन प्रमाणेन उपयुज्यते अस्माभिः? समग्रे भारते यथा सम्मतं स्यात् तथा सरलाः तदर्थप्रतिपादकाः रमणीयाः नूतनशब्दाः किं निर्मीयमाणाः सन्ति संस्कृतज्ञैः? लोके यावन्तः पदार्थाः नूतना आविष्काराः नित्यजीवने दृश्यन्ते तेषां समेषां निर्देशार्थं अद्यतनीया शब्दसम्पत्तिः पर्याप्ता वर्तते किम्? आधुनिक क्रियाविशेषान् प्रकाशयितुं क्रियापदानि कियन्ति निर्मितानि? अव्युत्पन्नशब्दानां प्रयोगविषये निश्चितधारणा निर्णीता किम्? यावत् पर्यन्तं वयं संस्कृतस्य ईदृशं सामर्थ्यं न सम्पादयामः तावदपि अस्य सम्पर्कभाषात्वं नैव सम्भवति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतज्ञानाम् अस्माकं संख्या न महती (बहवः पण्डितमन्यमानाः संस्कृतेतरभाषानिपुणाः केवलम्) । अन्यभाषाणामिव संस्कृतज्ञानं प्रादेशिकपरिमितिः नास्ति । समग्रे भारते (विदेशेष्वपि क्वचित् क्वचित्) विकीर्णाः स्मो वयम् । परस्परपरिचयार्थं, अवगमार्थं, विचारविनिमयार्थं, प्रीतिवृद्ध्यर्थम्, एकतासम्पादनार्थं वा कः उपायः आश्रितः अस्माभिः । (पण्डितः पण्डितं दृष्ट्वा श्वानवत् गुर्गुरायते - इति हि प्राचीनोक्तिः ।) किं वा साधनं पोषितमस्माभिः ऐकमत्येन? अन्यभाषाक्षेत्रे तावत् प्रादेशिकाभिमानः, पत्रिकाः, पुस्तकानि, सभा-सम्मेलन-विचारगोष्ठी-भाषणादीनि एकतायाः पोषकाणि भवन्ति । संस्कृते इमानि न सन्तीति न । परम् अन्यभाषास्विव अपेक्षितफलदानि न सन्ति ।

अत्रापि कारणं वयमेव । यः यद्भाषीयः भवति सः तद्भाषाभाषी अपि भवति । संस्कृतक्षेत्रे न वयं संस्कृतभाषिणः । प्रत्युत किमर्थं संस्कृते व्यवहर्तव्यम् इति पृच्छामः । ईदृशः अस्माकं संस्कृताभिमानः । सर्वमेव विपरीतं प्रतिभाति संस्कृते ।

त्यागतपस्समर्पणादय एव भाषाविकासं प्रसारं च सम्पादयन्ति । परं संस्कृतक्षेत्रे इमे कियता प्रमाणेन संलक्ष्यन्ते? अङ्गुलिगणनीयेषु केषुचित् एते महता प्रमाणेन दृश्येरन् नाम परं तावत्तैव इष्टं किं सिद्ध्येत्? कदापि नैव ।

भारतसमाजे संस्कृतप्रेम सुप्तरूपेण सर्वेषु सर्वदा सन्दृश्यत एव । संस्कृतमाहात्म्यश्रवणात् तत् सत्वरं जागरितं स्यादेव । सम्भाषणं तावत् तत्कार्यं समर्थतया साधयति । अत हेतोरपि व्यापकतया संस्कृतसम्भाषणं सर्वैः विधेयं भवति । संस्कृतं श्रुत्वा संस्कृतप्रेम संवर्धते सर्वेष्वपि ।

पुस्तकानि पत्रिकाः आकाशवाणी दूरदर्शनमिति सर्वं साधनं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतसेवा कर्मणि अपि सन्नद्धम् इति सर्वे विदन्ति । परं तेषाम् उपयोगः न खलु स्वीक्रियते बृहत्प्रमाणेनेति तानि नाद्यापि सफलानि जनसमुदायेषु । तत्रापि नावीन्यं चित्ताकर्षकता अधिकप्रमाणेन इष्येते । संस्कृतं ये अपेक्षन्ते ते स्वयम् अस्मत्समीपं समायान्तु इति भावना औदासीन्यमात्रमेव । यूयं स्थ इति कथं वा ते जानीयुः? अद्यतनीयः कालः प्रचारस्य । अतः जनसमीपं संस्कृतं नेतव्यं तत्प्रसारकांक्षिभिः । स्तब्धस्य किमपि कार्यं न सम्पद्यते । अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति । स्वस्वगृहेषु अपि संस्कृतपरिसरनिर्माणे असमर्था वयं संस्कृतज्ञसंख्यां कथं संरक्षामः संवर्धयामो वा?

यदैव संस्कृतज्ञानां संख्या संवर्धेत तदा संस्कृतस्य सम्पर्कभाषारूपं स्वप्नं समुचितं द्रक्ष्यामः । स्वप्नस्य साकारतामपि साक्षात्कुर्मः । स्वप्नमात्रावशेषस्य स्वप्नस्य दर्शने किं वा प्रयोजनम्? उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः । सामर्थ्यदारिद्र्येण पीडितानामस्माकं स्वप्नस्य स्वप्नमात्रपर्यवसायित्वमेव परिणतिः खलु । परं साकारतैव फलं स्वप्नदर्शनस्य । संस्कृतस्य सम्पर्कभाषात्वस्वप्नमपि वयं पश्येम । तस्य साकारतार्थं सामूहिकरूपेण सततं प्रयत्नमपि कुर्मः । तदैव अस्माकं संस्कृतप्रेम्णः सार्थक्यं सिध्यति ॥

विप्रास्मिन् नगरे महान् कथय कः? तालद्रुमाणां गणः
को दाता? रजको ददाति वसनं प्रातर्गृहीत्वा निशि ।
को दक्षः? परवित्तदारहरणे सर्वोऽपि रक्षी जनः
कस्माज्जीवसि हे सखे? विषकृमिन्यायेन जीवाम्यहम् ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

नूतन-शिक्षानीतौ संस्कृतस्य स्थानम्

श्री.धुं. कवीश्वरः

नूतन-शिक्षानीतेः संकल्पकः प्रेरकः च आसीत् दिवंगतः प्रधानामात्यः राजीवगांधी महोदयः । अद्य यावत् नवीन - शैक्षणिकनीतिविषये संपूर्ण राष्ट्रे, शासकीये अशासकीये च स्तरे बहुविधः विचारविमर्शः संजातः अस्ति । विकसनशीलः अस्माकं भारतदेशः एकविंशतितमे शतके विकसितराष्ट्राणां पङ्क्तौ विराजताम्; एषः अपि स्वतंत्रराष्ट्रस्य अस्मिताद्योतकः तेजस्वी उद्देशः अस्मिन् नूतनशिक्षानीतौ अभिप्रेतः अस्ति । अनया दृष्ट्या नवीन-शिक्षानीतौ, विज्ञानप्रधान-युगाधर्मानुसारं यावत् व्यवसायाभिमुखं शिक्षणं, विज्ञाननिष्ठा, तान्त्रिकी प्रगतिः इत्यादि महत्त्वपूर्णविषयसंलग्नं सुधारणात्मकं राष्ट्रहितकरं परिवर्तनम् अपेक्षितं विद्यते ।

तथापि अस्य बहुभाषि-खण्डप्राय-राष्ट्रस्य भाषाविषयक-राष्ट्रिया नीतिः तु न नूतना, अपि तु १९६८ इति संवत्सरे या सुनिश्चिता आसीत्, सा एव भवेत् इति केन्द्रशासनेन सुनिर्णीतम् अस्ति ।

भाषाविषयिणी राष्ट्रिया नीतिः

केन्द्रशासनेन १९६८ इति संवत्सरे सुनिर्णीता, का नु खलु इयं राष्ट्रिया भाषाविषयकनीतिः?

तदानीन्तिनः केन्द्रीयशिक्षामन्त्री डॉ. त्रिगुणसेन महाभागः अनेन २४ जुलै १९६८ इति दिने राज्यसभायां, तथा च केन्द्रीयशिक्षा-राज्यमन्त्री श्री. भागवत झा आझाद, अनेन महोदयेन लोकसभायां भाषाविषयक-राष्ट्रिय नीतिसंदर्भे एकः प्रस्तावः प्रस्थापितः । (राष्ट्रस्य सर्वोच्च-अन्तिमा सत्ता यत्र अधिष्ठिता, तत्र सभागृहद्वये अयं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भाषाविषयक-राष्ट्रियनीतिस्वरूपः प्रस्तावः संमतः अस्ति; एतद्विषये सम्यक् दत्तचित्तैः भाव्यं संस्कृतोपासकैः!)

अस्य प्रस्तावस्य आधारः आसीत्, सर्वपक्षीय-संसदीयसमितेः भाषाविषयकः अभिप्रायः । इयं च समितिः कोठारी-आयोगस्य शिक्षणविषयक सूचनानां समीक्षणार्थं नियुक्ता आसीत् । “कक्षाऽतः कक्षा १० पर्यन्तं हिन्दी अथवा इंग्रजी - अर्थात् भाषाद्वयम् अनिवार्यमाऽस्तु” एतादृशी महत्त्वपूर्णा सूचना, अनया संसदीयसमित्या कृता आसीत् ।

संस्कृतानुकूलाः प्रसंसनीयाः विचाराः अपि प्रकटीकृताः आसन् अनया संसदीयसमित्या ।

“National Policy on Education”

इति शीर्षकमण्डिते अस्मिन् शैक्षणिकप्रस्तावे भाषाविषयक-राष्ट्रियनीतेः स्वरूपं संक्षेपेण ईदृशम् अस्ति ।

(अ) विद्यापीठीयस्तरपर्यन्तं शिक्षणस्य माध्यमं मातृभाषा अस्तु ।

(आ) नित्यं प्रगतिपरं वर्धमानं च यत् वैज्ञानिकं ज्ञानं, तस्य लाभप्रदस्वीकारार्थम्, आन्तरराष्ट्रियस्वरूपाणां (विशेषतः सुपरिचिता इंग्रजीभाषा) भाषाणां शैक्षणिकी उपयुक्तता अपि, अस्मिन् भाषाविषयक-राष्ट्रियप्रस्तावे निस्सन्दिग्धं प्रतिपादिता अस्ति ।

(इ) मातृभाषा, हिन्दी तथा इंग्रजी इति त्रिभाषासूत्रस्य अपि उल्लेखः अस्मिन् प्रस्तावे अस्ति ।

संस्कृतस्य कृते उत्तेजनं नाम राष्ट्रिया नीतिः

बहूनां-तथाकथित - शिक्षणतज्ज्ञानाम् अपि-एतादृशः भ्रमः अस्ति यत् ‘हिन्दीसहितं त्रिभाषासूत्रम् एव’ नाम भारतकेन्द्रशासनस्य अनिवार्यं

भाषाविषयिणी राष्ट्रिया नीतिः इति । परंतु अधिकृता प्रमाणभूता वस्तुस्थितिः तु अन्या एव अस्ति । भाषाविषयक - राष्ट्रियप्रस्तावान्तर्गते “Development of Languages” इति विभागे यथा हिन्दीसहित-त्रिभाषासूत्रस्य उल्लेखः अस्ति, तथा एव न हि, नहि, तदपेक्षया समाधिकमहत्त्वपूर्णः उल्लेखः संस्कृतभाषाविषये अस्ति । अत्र इदं तत् अधिकृतं प्रमाणम् ।

3 - (d) Sanskrit : Considering the special importance of Sanskrit to the growth and development of Indian languages and its unique contribution to the cultural unity of the country, facilities for its teachings at the school and university stages should be offered on a more liberal scale. Development of new methods of teaching the language should be encouraged, and the possibility explored of including the study of Sanskrit in those courses (such as modern Indian languages, ancient Indian history, Indology and Indian philosophy) at the first and second degree stages, where such knowledge is useful.

अयि मान्याः संस्कृतोपासकाः इदम् अत्र अवधेयम् । नवीनशिक्षानीतेः प्रधानः उद्देशः ‘राष्ट्रस्य एकात्मता’ इति पुनः पुनः उच्चैः समुद्घोषितम् अस्ति । उपरि समुल्लेखिते प्रमाणभूते संस्कृतविषयके विशिष्टे परिच्छेदे “भारतीयभाषाणां विकासार्थं, तथा च राष्ट्रस्य सांस्कृतिक-एकात्मतार्थं संस्कृतभाषा एव महत्त्वपूर्णा” इति सुस्पष्टं प्रतिपादितम् अस्ति । (अन्यभाषाविषये एतादृशः उल्लेखः नास्ति।)

राष्ट्रस्य पुरतः अद्यतनः ज्वलन् प्रश्नः नाम “राष्ट्रिय एकात्मता” एव । अस्य च प्रश्नस्य सम्यक् उत्तरं, स्वयं केन्द्रशासनेन एव प्रदत्तम् अस्ति, यत् “संस्कृतभाषा एव, प्राचीनतमकालात् आरभ्य अस्य

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भारतराष्ट्रस्य सांस्कृतिक-एकात्मतार्थं प्रभावपूर्णा” इति ।

अतः एव अभ्यासक्रमे (शालास्तरे विद्यापीठस्तरे च) संस्कृतस्य कृते उदारतया स्थानं देयम्, इत्यादि, सुस्पष्टं मार्गदर्शनं केन्द्रशासनेन अस्मिन् राष्ट्रियप्रस्तावे कृतम् अस्ति । राष्ट्रस्य एकात्मताविषये विना संस्कृतं न कस्याः अपि अन्यस्याः भाषायाः उल्लेखः अस्यां भाषानीतौ विद्यते; इति नैव विस्मरणीयं हिन्दीसहित-त्रिभाषासूत्रस्य तथाकथितैः पक्षपातिभिः । (हिन्दीपक्षपातिनः अन्ये, हिन्दीप्रेमिणः च अन्ये ।)

अतः संस्कृतस्य कृते उत्तेजनं नाम, इयमपि भाषाविषयिणी, राष्ट्रिया नीतिः एव । न केवलं हिन्दीसहित त्रिभाषासूत्रस्य उल्लेखः नाम राष्ट्रिया भाषाविषयिणी नीतिः, इति तु सम्यक् अवधेयं विवेकशीलैः संस्कृतोपासकैः विद्योपासकैः च ।

राष्ट्रिय-भाषानीतौ केचन विशेषाः

अस्यां राष्ट्रिय-भाषानीतौ कुत्रापि (हिन्दीविषये अपि) ‘अनिवार्य’ इति शब्दप्रयोगः नास्ति । तथापि सूच्यग्रपरिमितम् अपि (ऐच्छिकम् अपि) स्थानम् अभ्यासक्रमे संस्कृतार्थं माऽस्तु, केवलं हिन्दीभाषायाः कृते एव परिपूर्णं शतगुणात्मकं स्थानं सर्वत्र नाम प्राथमिकस्तरात् आरभ्य विद्यापीठीयस्तरपर्यन्तम् अनिवार्यम् अस्तु; इति दुर्योधनवृत्त्या अशैक्षणिकं राष्ट्रघातकं च दुराग्रहं प्रदर्शयन्तः ‘ते के न जानीमहे’ एतादृशाः महाभागाः विद्यन्ते एव । धिक् तान्, धिक् तान्, धिक् तान् ।

तथा च ‘राष्ट्रभाषा’ इति शब्दप्रयोगः अपि अस्यां राष्ट्रिय-भाषानीतौ (संविधाने अपि) कुत्रापि (हिन्दीभाषाविषये अपि) नास्ति । असंविधानिक - राष्ट्रभाषाव्यपदेशेन हिन्दीभाषां पुरः प्रस्थापयन्तः हिन्दीपक्षपातिनः दुर्याधनाः (न तु हिन्दीप्रेमिणः) सम्यक् अवजानन्तु यत्,

यद्यपि स्वतंत्रभारतराष्ट्रस्य संविधाने 'राष्ट्रध्वजः', 'राष्ट्रगीतम्', 'राष्ट्रचिह्नम्' एतादृशाः केचन शब्दप्रयोगाः विद्यन्ते; तथापि 'राष्ट्रभाषा' इति शब्दप्रयोगः संविधाने कुत्रापि नास्ति ।

घटनासमितौ राष्ट्रभाषाविषयक - चर्चावसरे यद्यपि 'राष्ट्रभाषा' इति शब्दप्रयोगः संजातः, तथापि संविधाने Article ३४३ (१) मध्ये हिन्दीभाषायाः सांविधानिकः अधिकृतः उल्लेखः "The Official Language of the Union" इति विद्यते; न तु "National Language" इति । अतः एव अधिकृते केन्द्रशासनव्यवहारे कुत्रापि हिन्दीविषये 'राष्ट्रभाषा' इति असांविधानिकः उल्लेखः न दृश्यते ।

तात्पर्यम् इदं यत्, स्वतन्त्र भारतराष्ट्रस्य संविधाने अद्यापि 'राष्ट्रभाषा-सिंहासनम्' रिक्तं विद्यते । तत्र राष्ट्रैक्य-संवर्धिनी भारतराष्ट्रस्य प्राणस्वरूपा संस्कृतभाषा तत्त्वतः ('सत्यमेव जयते' इति बोधवाक्यवत्) संस्थापिता भवतु; एतत्-राष्ट्रियकर्तव्यपरिपूर्त्यर्थं यत्नशीलैः भाव्यं खलु निखिलसंस्कृतसेवकैः ।

आसेतुहिमाचलं यावत्, व्यवहारमाध्यमेन सुपरिचिता हिन्दीभाषा संपर्कभाषात्वेन मनःपूर्वकम् अवश्यं स्वीकर्तव्या खलु सर्वैः राष्ट्रभक्तनागरिकैः ।

राष्ट्रिय-भाषानीतौ अयं च समुल्लेखनीयः विशेषः यत्, हिन्दीभाषायाः अध्ययनविषये "At the secondary stage" इति मर्यादितः उल्लेखः विद्यते । परं संस्कृत विषये तु "At the school and University stages" इति व्यापकः उल्लेखः अस्ति ।

हे विसंगते, तव नाम केन्द्रशासनम्!

राष्ट्रस्य अन्तिमा सत्ता यत्र अधिष्ठिता तत्र सर्वोच्च-लोकसभा-

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

राज्यसभागृहद्वये संमतः यः संस्कृतविषयकः प्रस्तावांशः तत्र अधिकृत - सुधारणां विना (Amendment) एकस्यापि शब्दस्य न्यूनाधिकं परिवर्तनं कर्तुं शक्यम् अधिकृतं च विद्यते वा? परम् एतादृशः महान् अक्षम्यः अपराधः केंद्रशासनस्य शिक्षाविभागेन कृतः अस्ति ।

नूतन - शिक्षाविषयक - कार्यान्वयनार्थं केन्द्रशासनस्य शिक्षाविभागेन "Programme of Action" इति पुस्तिका सर्वराज्यशासनेभ्यः प्रेषिता अस्ति । इमां पुस्तिकाम् अनुसृत्य तेषु तेषु राज्येषु अभ्यासक्रमः पाठ्यक्रमः वा सुनिश्चितः भवति । "Programme of Action" इति 161 पृष्ठे/पुस्तिकायां संस्कृतस्य उल्लेखः केवलं "At the University stage" इति अनधिकारेण विकृतः संस्कृतप्रतिकूलः संकुचित च कृतः अस्ति । मूल राष्ट्रियप्रस्तावे तु संस्कृतस्य उल्लेखः "At the school and University stages" इति बहुवचनात्मकः व्यापकः अस्ति । "Programme of Action" इत्यत्र संस्कृतविषयकः यः एकवचनात्मकः विकृतः उल्लेखः सः नाम न केवलं संस्कृतप्रतिकूलः अपि तु सा सर्वोच्च-लोकसभा-राज्यसभागृहद्वयस्य नाम संपूर्णराष्ट्रस्य अक्षम्या अप्रतिष्ठा एव । एतद्विषये ये सम्बन्धिनः अधिकारिणः ते सर्वथा दण्डार्हाः एव खलु ।

"At the University stage" इति संस्कृतविषयक - विकृतोल्लेखानुसारं तेषु तेषु राज्येषु शालास्तरे संस्कृतस्य स्थानं कथं लभेत? कूपे एव जलं नास्ति चेत् नहि जलपात्रे जलं कथं स्थात्?

अन्यत् च, अस्मिन् विषये विश्व-संस्कृत-प्रतिष्ठानस्य कोषाध्यक्षः डॉ. शान्तिलाल सोमैया महोदयः एतस्य नेतृत्वे यदा (१२ जुलै १९९१) प्रधानामात्येन डॉ. पी.व्ही. नरसिंह रावमहोदयेन सह अस्माभिः विचारविनियमः कृतः तदा, प्रधानामात्येन सपदि एव संतप्ता

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

प्रतिक्रिया प्रकटीकृता ।

“इयं हि महती खलु विसंगतिः । यदि शालास्तरे एव संस्कृतपठनव्यवस्था न चेत् तर्हि विद्यापीठीयस्तरे कः खलु छात्रः संस्कृताभ्यासं करिष्यति?” इति प्रधानामात्यस्य प्रतिक्रियानुसारम् अयं विषयः केन्द्र शासनस्य विचाराधीनः विद्यते ।

नूतन-शिक्षानीतिसंदर्भे विशेषतः संस्कृतभाषा-विषयक-राष्ट्रियनीतौ केन्द्रशासनस्य अन्या च महती विलक्षणा खलु विसंगतिः ।

‘राष्ट्रस्य एकात्मता’ इति हि नवीनशिक्षणनीतेः प्रधानः खलु उद्देशः । अस्य च उद्देशस्य सुफलतार्थं ‘संस्कृतभाषा एव’ प्रबलतमं साधनम्, इति स्वयं केन्द्रशासनम् एव भाषाविषयक-राष्ट्रियनीतौ सुस्पष्टं कथयति । परं हा हन्त! हन्त!! राष्ट्रस्य एकात्मताविषये नवीनशिक्षानीतौ यः केन्द्रशासनेन स्वनिश्चितः मार्गः, अत्र विषये महती खलु विसंगतिः केन्द्रशासनस्य ।

कोटि-कोटिरूप्यकव्ययेन संचालितेषु केन्द्रीय-नवोदयविद्यालयेषु संस्कृताय अर्धचंद्रः प्रदत्तः अस्ति । (निर्णयसमये ‘नवोदय’ इति संस्कृतनाम माऽस्तु, ‘मॉडर्न स्कूल’ इत्येव नाम अस्तु; इति विचारः प्रबलतरः संजातः आसीत् नाम!) नवोदय विद्यालयस्थाः ये बुद्धिमन्तः भाविनागरिकाः छात्राः तेषां कृते राष्ट्रिय-एकात्मतायाः आवश्यकता नास्ति वा? तर्हि कथम् अत्र नवोदयविद्यालये संस्कृतस्य अभावः अथवा नवोदयविद्यालयार्थम् एव केन्द्रशासनस्य राष्ट्रिय-एकात्मताविषये संस्कृतं विना किमपि अन्यत् विशिष्टं गोपनीयं शैक्षणिकं रसायनं विद्यते?

नवोदयविद्यालये न केवलं संस्कृतस्य अर्धचंद्रः, अपि तु मातृभाषायाः अपि अशैक्षणिकी उपेक्षा संजाता अस्ति । परकीय-इंग्रजीभाषायाः एव प्राधान्यम् अत्र ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

नवोदयविद्यालयविषये अयं च विसंगतिस्वरूपः महान् आश्चर्यविशेषः । अभ्यासक्रमार्थं नवोदयविद्यालयाः "Central Board of Secondary Education" इत्यनया शासकीय-शैक्षणिकसंस्थया संलग्नाः सन्ति । सी. बी.एस्.इ. संस्थासंलग्नाः संपूर्णभारतस्थाः 'सेंट्रल स्कूल्स' इति याः शिक्षणसंस्थाः तत्र सर्वत्र नियमानुसारं (यद्यपि अधुना न्यायप्रविष्टः संस्कृतविषयः) संस्कृतविषयः अनिवार्यः विद्यते ।

तर्हि केवलं नवोदयविद्यालयार्थम् एव कथम् इयं संस्कृतशून्यतायाः विपरीता विशेषव्यवस्था । को नु खलु आदर्शगुणः प्रकटीकृतः केन्द्रशासनेन अस्मिन् विषये? अथवा वारांगनेव वञ्चनात्मिका राजनीतिः इयम्? राष्ट्रस्य उज्ज्वलं भवितव्यं सर्वथा शिक्षणेन सह संबद्धम् अस्ति । एतादृशे पवित्रतमे महत्त्वपूर्ण शिक्षणक्षेत्रे तु राजकीया वञ्चना, दाम्भिकता, विसंगतिः वा नैव अपेक्ष्यते खलु विवेकशीलैः नागरिकैः ।

संस्कृतविषये घोषणा एका, कृतिः तु अन्या विपरीता एव । यत् मनसि तदेव वचसि । कार्यम् अपि तदनुरूपम्, इति सज्जनानां विषये कथ्यते । किं केन्द्रशासने सर्वे एव असज्जनाः? संस्कृतभाषाविषयक - राष्ट्रियनीति संदर्भे तु केन्द्र शासनस्य महती खलु विसंगतिः । यदि स्वयं केन्द्रशासनम् एतादृशं, तर्हि राज्यशासनाविषये किं कथं च वक्तव्यं खलु? स्वयं श्वश्रूः एव विसंगतिस्वरूपं वर्तनं प्रकटीकरोति चेत् तर्हि स्नुषा विषये, किं कथनीयम्? तात्पर्यं किम्? हे विसंगते! तव नाम 'केन्द्रशासनम्' इति अस्ति वा?

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

विदेशीयानां संस्कृतानुरागः

प्रा.प्रेमशङ्कर शुक्लः

प्राचीनकालादेव विदेशेषु संस्कृतस्य प्रचारप्रसारौ दृश्येते । विगतशतकद्वये संस्कृतस्य अनुसन्धानात्मकं कार्यं भारताद्वहिः देशान्तरे महता वेगेन सम्पादितं यदधुनाऽपि सुचारुतया प्रचलति । साम्प्रतं अमेरिकाराष्ट्रे विंशतिः, रूसदेशे दश, इंग्लण्डदेशे अष्ट, जर्मनीराष्ट्रे एकादश विश्वविद्यालयाः संस्कृतभाषां पाठयन्ति । तत्र विशेषरूपेण नूतनशिक्षणप्रणालिका स्वीकृताऽस्ति यस्यां भाषाध्ययनं वैज्ञानिकरीत्या आलोचनात्मकपद्धत्या च भवति ।

जर्मनीदेशः वैदेशिकसंस्कृतानुरागिराष्ट्रेषु अग्रेसरः आसीत् । भारते प्राचीनशिक्षामार्गेण नवीन-शिक्षणपरम्परया चेति रीतिद्वयेन संस्कृतमध्याप्यते । विदेशेषु केवलं नवीनप्रणाल्या तद्भवति । मया अष्टवारं विदेशाटनं कृतम् । तत्र नैकविश्वविद्यालयेषु संस्कृतशिक्षकच्छात्राणां समूहेषु साम्प्रतिकसंस्कृतशिक्षायाः स्तरमभिलक्ष्य वार्तासंवादाः जाताः । विचारविनिमयश्च कृतः ।

बेल्जियमराष्ट्रस्य एण्टवर्प्-ब्रशेल्स्-विश्वविद्यालयौ, इंग्लण्डदेशस्य लण्डन्-विश्वविद्यालयः, ऑक्सफर्ड्-विश्वविद्यालयः, लेस्टर-विद्यापीठम्, नॉटिजहाम्-विद्याकेन्द्रम्, अमेरिकाराष्ट्रस्य कोलम्बिया-विद्यापीठम्, मेरीलेण्डविश्वविद्यालयः, न्यूयार्क-विश्वविद्यालयः, न्युजर्सी-विश्वविद्यालयः, वॉशिंग्टन्-विश्वविद्यालयः, जर्मनीदेशस्य बर्लिन-विश्वविद्यापीठम्, हॅम्बुर्ग-विश्वविद्यालयः, हाइडलबर्ग-विश्वविद्यालयश्चेति-विभिन्नविश्वविद्यालयानां शैक्षणिकयात्रायां मयाऽनुभूतं यद् वैदेशिकच्छात्राणामध्यापकानां च हत्सु

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भारतं भारतीयविद्यां प्रति प्रगाढस्नेहः वर्तते । तेषां रुचिः संस्कृतस्य विविधक्षेत्रेषु वर्तते । संस्कृतकाव्यसाहित्यं, ज्यौतिषं, शास्त्रीयसङ्गीतं, धर्मशास्त्रं, योगपरम्परा, आयुर्वेदः वैज्ञानिकसाहित्यं, वनस्पतिशास्त्रमित्यादीनि क्षेत्राणि तेभ्योऽधिकं रोचन्ते । स्वीडन-नोर्वे-डेन्मार्क-हॉलण्डदेशयात्रासु मयाऽऽकलितं यद्भारतीयसंस्कृतज्ञानामादरः सम्मानञ्चाधिकतया तैः क्रियते । तत्र विदेशेषु अध्यापयितृणां विद्यार्थिनाञ्च सम्बन्धः सौहार्दिकः वर्तते । धूम्रपान-काफीपान-विनोदवार्तासु अपि शिक्षणं प्रचलति ।

तत्र संस्कृतानुरागिणः मानसिकशान्त्यै प्रणव-योग-तन्त्र-धर्मादीनामाश्रयं स्वीकुर्वन्ति । विदेशेषु लब्धनागरिकताः भारतीयाः अपि तत्र संस्कृतस्य प्रचारप्रसारादिषु साहाय्यं कुर्वन्ति, भारतात् धर्माचार्य-संस्कृताध्यापक-योगनिष्णातान् व्याख्यानप्रवचनार्थमाकारयन्ति ।

संस्कृतभाषायाः विपुलसाहित्येऽनल्पं धर्मनिरपेक्षं शिक्षातत्त्वमस्ति तत्सर्वदेशीयजनतायै बहूपयोगि भवितुं शक्नोति । सनातनधर्मस्य विश्वबन्धुत्वभावनायाः प्रसार इतोऽप्यधिकं सर्वत्र भवत्विति सदाशयेन बहुशो विद्वांसः विदेशयात्रां कुर्वन्ति । संस्कृतभाषा इत्यंरूपेण निश्चितमेव विश्वभाषा अस्ति इति मे मतिः ।

एतन्नास्ति तद्धि नास्ति

कल्याणनगरीतः कुम्भकोणं गच्छति मयि कदाचित् मार्गमध्ये एव वार्तालापः श्रुतः । स च आसीत् द्वयोः तमिलुसंस्कृतच्छात्रयोर्मध्ये वादः कोलाहलो वा । एकः अवदत् संस्कृतच्छात्राय (= संस्कृते) मुख (Mouth) नास्ति (= पृथक् शब्दः नास्ति) । अपरः अवदत् तुभ्यं मुखमेव (ईम) नास्ति इति । एवमुभावपि निर्मुखौ ॥

एकस्य एतन्नास्ति चेत् अपरस्य तदेव नास्ति ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

देशभक्तिः।

श्री एस्. जगन्नाथः

ब्रिटिषसर्वकारः यदाऽस्माकं देशं प्रशास्ति स्म, तदा 'देशभक्ति' शब्दः अधिकतरं शोश्रूयते स्म । "स्वदेशी" आन्दोलनं देशभक्तेरेव फलम् । भारते यद् यदस्ति तत् सर्वं प्रशस्तम्; भारते यन्नास्ति तत् सर्वमपि निम्नस्तरीयमिति भावना देशभक्तानां मनसि जन्म लेभे ।

स्वातन्त्र्यानन्तरं देशभक्तेषु केचनाधिकारपीठे व्यराजन्त । तेषां मध्ये बहवः चिन्तकाः आसन् । परन्तु कञ्चित् कालं "देशभक्ति" शब्देन - भारतीयेतरं यदस्ति तत् सर्वमपि दूरे क्षेपणार्हमिति - भावना केषाञ्चन मनसि मायाजालमेव निर्ममे । परन्तु देशभक्तिशब्दस्य वास्तविकीं अर्थव्याप्तिं प्रति अधुना विवेचनशीलैः सर्वैः गाढं चिन्तनीयमस्ति ।

भारते अहं स्निह्यामि, भारतमहं पूजयामि इति केवलं भावना भारतदेशस्य विषये भक्तिं प्रकटयितुं न पर्याप्ता । कस्मिन्नपि अभीष्टे क्षेत्रे किमपि परिगणनार्हं सिद्धिं साधयित्वा प्रगतिशीलतायाः प्रकाशनमेव वास्तविकी देशभक्तिः । अस्यां देशभक्तौ कस्यापि राष्ट्रस्य विषये द्वेषादिकं नैव भवति । मानवयोग्याः गुणाः - 'अनुकम्पादयः' देशभक्तेर्वास्तविकं स्वरूपम् । १९९४ ईसव्यां महाराष्ट्रे कर्णाटके च सम्भूतेन भूकम्पेन सहस्रशो जनाः मृताः । जीवितवतां साहाय्यार्थं विश्वस्य सर्वाणि राष्ट्राणि हस्तं प्रसारयामासुः । १९९५ ईसव्यां जापानदेशे यदा भयङ्करो भूकम्पः सम्भूतस्तदाऽप्येवमेव ।

दारिद्र्यं विश्वव्यापिनी समस्या । अद्यत्वे किमपि राष्ट्रम् अपरस्य राष्ट्रस्य साहाय्यं विना दारिद्र्यनिर्मूलनं कर्तुं न शक्नोति । सिंगपुरस्य श्रीमत्त्वं अमेरिकाऽवलम्बनेन सम्पन्नम् । भारतेऽपि बहव्यः योजनाः रष्या-अमेरिका-जापान् इत्यादिदेशैः दीयमानैः साहाय्यद्रव्यैः सफलाः

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भवन्ति । राजकीयशासनव्यवस्थादृष्ट्या “बहूनि राष्ट्राणि” स्युर्नाम परन्तु मानवगुणदृष्ट्या समग्रमिदं विश्वं एक एव देशः ।

अन्ताराष्ट्रीयस्तरे सम्भवन्त्यः घटनाः यदि भारतस्य ग्रामे प्रभावं विकिरन्ति; देशभक्तिरिति शब्द एव व्यर्थयत इत्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । केचन उद्योगाधिपतयः स्वोद्योगविचारे समग्रं विश्वं भ्रमन्ति । प्रातः भारते जाग्रति; प्रातराशं इग्लण्डदेशे कुर्वन्ति । जापानदेशे उद्योगपतीनां सभायां भागं गृह्णन्ति, भोजनं च अमेरिकादेशे कुर्वन्ति; सायंकाले आस्ट्रेलियादेशे विहृत्य रात्रौ ईजिप्टदेशे निद्रन्ति । तेषां कृते को देशः? का च देशभक्तिः? आर्थिक शैक्षणिक-कृषिकर्म-औद्योगिकादिकक्षेत्रेषु परस्परेण राष्ट्राणामवलम्बनं नित्यवार्ता । तथाऽपि “देशभक्ति” जपं कुर्वाणा नितरां शोच्याः ।

यदि सत्यमुच्यते राजानः, राजकीयव्यक्तयः यावतीं सेवां देशस्याकुर्वन् ततोऽधिकतरां तु सेवां विद्वांसः, विज्ञानिनः, कलाविदः साहितीकाराश्चिन्तकाश्च । वाल्मीकिः, व्यासः, कालिदासः, होमर, गयटे, पेक्सपीयर, ऐनस्टीन्, भास्कराचार्यः, एतादृशा महात्मान एव सत्याः देशभक्ताः । ऐतेषां देशभक्तिः न त्वेकदेशनिष्ठा, अपि तु समग्र विश्वव्यापिनी । स्वयं शासनाधिकारमपेक्षमाणाः अश्म-प्रक्षेपादि चतुराः हत्यादिकार्यव्यग्राः पश्यतोमाराः देशभक्तत्वेन पूर्वं परिगण्यन्ते स्म । विश्वस्मिन् वर्तमानानां सर्वेषां जीविनां हितचिन्तकानां तथा स्वक्षेत्रतः विश्वस्य जनतायै कस्यापि विशिष्टस्य योगदानस्य समर्पणं कुर्वाणाः विश्वभक्ताः एव अधुना पूज्याः । सर्वेष्वपि राष्ट्रेषु सज्जनाः, मेधाविनः सन्ति । सर्वेषु राष्ट्रेषु मानवजातिसाधारण्यः समस्याः अपि सन्ति । किमपि राष्ट्रम् अद्यत्वे अपरराष्ट्रेभ्यः स्वात्मानं प्रशस्ततमं न मन्येत । विश्वसंस्था, अन्ताराष्ट्रियक्षमादानसंस्था इत्यादिन्यो बहव्यः संस्थाः एतादृश्या एव भावनायाः फलम् । देशभक्तिस्थाने वर्धतां विश्वभक्तिः । विश्वस्य सर्वानपि देशान् स्नेहेन पश्येम ।

* * *

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अपभ्रंशानां वाचकत्वविचारविमर्शः

- डा. व्यास प्रसाद पाण्डेयः

लोके प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधकः सकलोऽपि व्यवहारः शब्दाधीन इति समेषां सम्मतम्, बोधे शब्दार्थयोः परस्परं कश्चन सम्बन्धः अवश्यं वाच्यः, अयमेव सम्बन्धः तादात्म्यरूपः शाब्दबोधजनकश्च ।

इयं तादात्म्यशक्तिः साधुशब्देषु यथा वर्तते तथैव अपशब्देष्वपि । अपशब्देभ्यो व्यवहारे अर्थबोधस्य लोके अनुभवसिद्धत्वात् । भगवान् भाष्यकारोऽपि कथितवान् यत् “गौः इत्यस्य शब्दस्य अर्थे बहवो गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका इत्यादयो अपभ्रंशाः विद्यन्ते” इति ।

साधुशब्दस्य अपभ्रंशतामादाय विद्वत्सु मतद्वयम् अजनि, केषाञ्चित् मते आदिमा भाषा संस्कृतभाषा इति अन्येषां मते आदिमा भाषा अपभ्रंशभाषा इति । उक्तं च हरिणा—

दैवी वाग्व्यवकीर्णैर्यमशक्तैरभिधातृभिः ।

अनित्यदर्शिनानां त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्ययः ॥

अनया कारिकया वक्तुं शक्यते यदादिमा भाषा संस्कृतभाषा आसीत् । वेदकाले दैवीवाक् पदेनेयं भाषा प्रचलिता आसीत् । शनैः शनैः अशक्तैः अभिधातृभिः इयं भाषा सङ्कीर्णा कृता यस्मात् कारणात् बुद्धिवैपरीत्यं सञ्जातम् ।

पाणिनिमुनिः दैवीवाचाम् अपभ्रंशरूपताम् अवलोक्य अष्टाध्यायी ग्रन्थम् अकरोत् । मुनित्रयाणां साधुशब्दानाम् अपभ्रंशेभ्यः संरक्षणे महत्वपूर्णं योगदानम् अस्तीति सुतरां प्रथितम् । कौण्डभट्टेनापि विविधयुक्तिभिः अपभ्रंशे वाचकत्वम् अस्तीति पक्षः सुष्ठु समर्थितः । “यथा अपभ्रंशानाम् अशक्तत्वे ततो बोध एव न स्यात् । नहि तेषु

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

नानात्वं प्रतिबन्धकं कल्पयितुं शक्यम्, संस्कृतवद् महाराष्ट्रादिभाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् ।” नागेशमहोदयाः मञ्जूषायां सभापतिमहोदयाश्च रत्नप्रभाटीकायां पक्षमिमं विविधप्रमाणैः सिद्धान्तितवन्तः पक्षान्तरं च निराकृतवन्तः । “सा च शक्तिः साधुष्विव अपभ्रंशेष्वपि शक्तिग्राहकशिरोमणेः व्यवहारदर्शनात् ।”

अपभ्रंशे वाचकत्वमिति विषये वैशेषिकदर्शनस्यापि सम्मतिरस्ति। महर्षिः कणादः ‘सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः’ इति शब्दापशब्दयोः तुल्यं सामयिकत्वमङ्गीचकार । समर्थितवांश्च तत् मञ्जूषायां नागेशभट्टः— ‘सामयिकत्वम् समय (सङ्केत) गृहीतसम्बन्धजन्यम्’ इति न ऋषीणां विरोधः । “अन्यायश्च अनेकशब्दत्वम्”— इति जैमिनिसूत्रस्यापि अपभ्रंशानां शक्तत्वमिति विचारः ।

काव्यप्रकाशकारो मम्मटोऽपि अपभ्रंशशब्देषु शक्तिं स्वीकृतवान् । अपभ्रंशे वाचकत्वाभावात् शक्यसम्बन्धादिरूपा लक्षणा कथं भवेत् । किञ्च यत्र लक्ष्यस्य व्यञ्जकतायाः “साहेन्ती” इति अपभ्रंशानां तैरुदाहरणम् उपस्थापितं कथं सङ्गतं स्यादिति? अत्रभवन्तो अनुमानप्रियाः तार्किकाः ।

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ।

तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ॥

अम्बाम्बेति यथा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते ।

अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निश्चयः ॥

-इति कारिकामवलम्ब्य अपभ्रंशे साक्षात् वाचकत्वं नास्तीति वदन्ति साधुस्मरणद्वारा तत्र बोधो अङ्गीकार्य इति तेषाम् अभिप्रायः ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

लोके असाधुशब्देषु साधुत्वभ्रमात् बोधो भवतीति कथनमपि नैयायिकानाम् असङ्गतमस्ति । यत्र उत्तरकाले बाधो भवति तत्रैव भ्रमः स्वीक्रियते । अपभ्रंशेषु शक्तिस्वीकारात् नैयायिकमते आर्य-म्लेच्छाधिकरणं सङ्गच्छते । तत्र हि यद्यपि आर्याः यवशब्दं दीर्घशूके प्रयुञ्जते म्लेच्छास्तु प्रियङ्गौ प्रयुञ्जते । न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम् -

वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् ।

मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवा कणिशशालिनः ॥

अनया कारिकया “कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगो नानाशक्तिकल्पने गौरवाद्” इति वदन्ति । वस्तुतस्तु शक्तिभ्रमात् बोधो नाङ्गीकार्यः । बोधकत्वस्य बाधेन शक्तिग्रहणस्य अभ्रमत्वात् ।

किञ्च शक्तिभ्रमे वस्तुसाधकत्वाभावात् कार्यं न सम्भवति, परन्तु प्रियङ्गौ तु म्लेच्छदिशा कार्यं भवति शक्तित्वात् । यथा शुक्तौ रजतत्वभ्रमवतः पुरुषस्य न तद् रजतं पात्राय वा भूषणाय भवति तज्ज्ञानं च न वस्तु-साधकं भवितुमर्हति । एवं कङ्गौ इति प्रयोगे म्लेच्छप्रसिद्धेभ्रममूलकत्वात् वस्त्वसाधकत्वेन अप्राधान्यात् तत्र शक्तिर्न भविष्यति ।

वस्तुतः द्वयोः स्थलयोः वाचकत्वमङ्गीकार्यम् अन्यथा अल्पाधीताः ये स्त्रियो बालकास्तेषु साधुशब्दज्ञानाभावात् कथं बोधः स्यात्? शाब्दिकमते साधुष्वसाधुष्वपि समानवाचकत्वं विद्यते, वाचकत्वाभावे अन्यासु ग्रामीणभाषासु कथं बोधः स्यादिति । वाक्यपदीयेऽप्युक्तम् । परम्परया संस्कारात् च्युता एते अपभ्रंशाः साक्षात् वाचकाः लोकप्रसिद्धत्वात् एतेऽपभ्रंशोः अपभ्रंशैः स्मारिता भवन्ति न तु तत्र साधुत्वभ्रमात् बोधः । अपभ्रंशानां निर्णयः अपभ्रंशेनैव जायते न तु

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

साधुशब्द स्मरणात् ।

पारम्पर्यादपञ्चशा विगुणेष्वभिधातृषु ।

प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकाः ॥

समानवाचकत्वेऽपि शास्त्रेण पुण्यपापयोः नियमः क्रियते । भगवतः भाष्यकारस्यापि अस्मिन् विषये सम्मतिरस्ति यथा 'लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शास्त्रेण धर्मनियमः' इति वार्तिकव्याख्यानावसरे 'कोऽसौ धर्मनियमः' इत्युक्त्वा समानायामर्थागतौ शब्देनापशब्देन शब्दनैवाऽर्थोऽभिधेयो नापशब्देन' इत्येवं क्रियमाणम् अभ्युपकारि भवति ।

अनेन अनुमातुं युज्यते यत् संस्कृतासंस्कृतादिभेदेन वाचो द्वैविध्यमस्ति । प्राक्कालत एव प्रचल्यपि वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे हनुमता इत्थं विचार्यते -

यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।

रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥

राष्ट्रभाषायाः लक्षणम्

यस्यामखिलराष्ट्रस्य सञ्चितं ज्ञानवैभवम् ।

आत्मीयत्वं च सश्रद्धं राष्ट्रभाषेति सा मता ॥

प्रादेशिकीनां भाषाणां सर्वासां जन्मदायिनी ।

तथा पोषणकर्त्री च राष्ट्रभाषेति सा मता ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अतिथिः पाचकोऽथवा

- रामकृष्ण रावः

स्वस्वप्रदेशात् बहिर्गतः सर्वोऽपि जनः स्वीयविद्या-योग्यता परिस्थिति - कार्यानुगुणं नूतनं कमपि अनुभवविशेषं प्राप्नोति नियतरूपेण । एवमेव कदाचित् 'मेक्सिको' नाम्नि नगरे विद्यमानस्य ममापि बहवः चित्रविचित्रा अनुभवाः जाताः येषां मध्ये अन्यतमः एवमस्ति ।

अहमस्मि आबाल्यात् शाकतण्डुलफलाहारी विप्रवराकः । पक्वोऽपि कन्दर्पः न मे प्रियतमः । लशुनस्य गन्धः दूरतः परिह्रियते मया । वीथीषु कदलीभक्षणमपि न मे रोचते इति चेत् पानीपूरी-भेलपूरी-चाटादीनाम् अवसर एव नास्ति मम कुक्षिप्रवेशार्थम् । अहं मादकपेयानि न पिबामि । धूमवर्तिकाः न सेवे च । वस्तुतस्तु अद्यत्वे प्रगतानाम् नैकेषाम् आधुनिक भारतीय स्त्रीपुरुषाणां बहवः "कल्याणगुणाः" न मयि वर्तन्ते इत्यतः प्रागतं पुरुषं परिगणयन्ति निजनगरनिवासिनो माम् । ईदृशः कालातीतः (Outdated) कश्चन प्राणिविशेषः अयं जनः दैवेन दूरस्थिते मांसभक्षिप्रदेशे वर्षद्वयं यावत् वासदण्डम् अन्वभवत् एकाकी अकुटुम्बः संस्कृतसेवकः संस्कृतिप्रतिनिधिरूपेण ।

मेक्सिकोजनाः वयमिव साधवः, यद्यपि मयि सादृश्यापेक्षया वैदृश्यमेव अधिकम् अधिगतं तैः सर्वभक्षकैः सागरपायिभिः नृत्यरसिकैः कृत्यरहितैः पुम्भिः (पुंश्चलीभिश्च) कैश्चित् । तेषामभिप्राये अहमासम् अतीव विचित्रः कोऽपि 'मनुजपशुः' । अतस्तेभ्यः गौरवापेक्षया कुतूहलमेव अधिकं मयि । मदीयः आचारः विचारः आहारः व्यवहारः सर्वोऽपि वार्ताविशेषः तेषाम् । मम गौरवार्थम् (अयमेकः मे अध्यासः एव मूलाविद्यामपि अतीतः) बहुभिः मित्रैः, शिष्यैः, सबलाभिः

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अबलाजनैश्च अहम् आसम् असकृत् आहूतः आहारस्वीकारार्थम् ।
पानार्थं नृत्यार्थं कूटक्रीडार्थं वा अहं सर्वथा अयोग्य इति सर्वप्रथमं मयैव
सूच्यमानत्वात् तादृशसेवा सन्दर्भेषु स्वागतयितुं साहसं न कृतं तैः
(भारतस्थानां भार्यापत्यकानां मे पुण्येन प्रायः) । तथापि अनिच्छन्तमपि
मां तदा तदा भोजनार्थम् अवश्यम् आह्वयन्ति स्म, न न आकृष्य नयन्ति
स्म इत्येव वक्तुमुचितम् । दूरदेशादागतः तरुणो विद्वान् गुरुः गृहं
पवित्रयति स्वपादन्यासैः इति अवसरविशेषं मन्यन्ते स्म तत्रत्याः भावुकाः
भ्रातरः भगिन्यश्च (यस्य च दुरुपयोगः प्रकारान्तरेण स्वीक्रियते स्म मया
संस्कृतकार्यार्थम्) ।

आहारार्थम् (अन्यकार्यार्थं वा) आह्वानम् अङ्गीकर्तुम् अनङ्गीकर्तुम्
अन्यथा परिवर्तयितुमपि अस्ति खलु अधिकारः अतिथिविशेषस्य
(अर्थात् अपूर्वपुरुषस्य पूर्वदेशीयस्य मम) । अतः आदावेव अहं
विनयपूर्वकं वदामि स्म निरपत्रपः निरपवादतया - “अयि भोः
मित्रमधुपाः! कुतो वा माम् आह्वयथ? अहमस्मि अपानकः अखादकः
अनर्तकः अक्रीडकः अल्पपुरुषः । भोजनप्रियस्यापि (ब्राह्मणस्यापीति
यावत्) मम भोजनदानेन युष्मभ्यं पुण्यमपि नायाति, पापमपि नो याति,
पुरुषार्थो न सिध्यति (पत्नीव्रतोऽहं, न स्त्री च) । मम आशिषः (नाहं श्री
श्री श्री... महाराजः इति जानाम्यहम्) फलन्तीति नास्ति मे विश्वासः,
विशिष्य विदेशेषु । (मम आत्मीयमित्ररूपिशत्रूणां शापवाक्यानि केवलं
मयि फलितानि इति मदीयो अनुभवः बोधयतीति तु अपरो विषयः ।)
अन्यश्च मुख्यो हेतुः यदहं क्षीरपायी शाकाहारी
तृणपर्णकन्दमूलफलरसिकः जलरुचिको जन्तुविशेषः अस्मि । मामाहूय,
मया सह उपविश्य, मह्यं निवेदितं मदपेक्षितं वा नीरसं खाद्यं रसयितुं
रसनाः न रमन्ते यौष्माकीनाः । (अगतिकगतिकन्यायेन) घासमपि हसन्नेव

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भक्षयेयमहम् । परं यूयं किमर्थमिदम् अनुभवथ अकारणमेव मामाहूय?
अतः वचसैव तृप्तोऽहमस्मि । मा साहसं कुरुत...” इत्यादिरूपेण ।
बहुधा बोधयन्नपि अहं तदा तदा भोजनोत्सवे भागग्रहणकर्मणः बलिपशुः
भवति स्म सकृत् क्वचित् । आत्मीयानाम् आश्रयदातृणाम् अनुरोधम्
अन्यथाकर्तुम् असति सम्भवे अन्यत् किं वा कोऽपि वराकः कुर्यात् ।

तेषामेव आतिथेयानां तैलशकटेन तद्गृहं गच्छन्नहं प्रथममेव मे
शुनकद्वेषं निवेद्य ग्रामसिंहभीतेः आत्मरक्षणं कुर्वन्नासम् ।
लोकाभिरामतया ताः ताः कथाः कथयन् काफीं (केवलां काफीं,
क्षीररहितामपि शर्करासहिताम्) चूषन्, भारतीय-संस्कृतेः माहात्म्यं
वर्णयन्, अचिरादेव खाद्यविषये वार्तालापम् आरभमाणे मयिते सर्वाङ्गाणि
श्रोत्रीकृत्य शृण्वते स्म ।

“दोक्तोर् राव्” (नेयमिग्लिष् परं स्पानिष्) “भवान् शाकाहारीति
चेत् कुक्कुटाण्डखादने दोषो नास्ति किल । यतः अद्यत्वे अण्डानि
शावकत्वेन न परिणमन्ते (अवशिष्यन्ते चेदेव ईदृशः अवसरः वदति स्म
मे स्वान्तम्) । वैद्या अपि वदन्ति यत् ‘अण्डमेकं प्रतिदिनं वैद्यं
निष्कासयेत् ध्रुवम्’ इति । आर्यसमाजीयः जैनो वा नास्मीति जानन्नपि
अहम् अण्डे भ्रूणहत्यां पश्यन् कथमपि अण्डं पिण्डं ब्रह्माण्डमपि
परिहृत्य अत एव पिपासितः पुनः पानीयं पीत्वा पीठिकायां पृथक्
उपविशति स्म । महानसं प्रविश्य, सूदं प्रबोध्य अण्डं पिण्डीकृत्य
(प्रक्षिप्य वा) प्रत्यागतो आतिथेयः पुनः प्रकटयति स्म एवम् ‘अस्तु अस्तु
अद्य अहमपि अण्डं न जिघ्रामि । परं भवते समुद्रशाकः (अर्थात्
कूर्मरूपिणो विष्णोः पूर्वावतारः) रोचते इति मन्यामहे । रामकृष्णः,
विवेकानन्दः, अस्माकं गुरुः, (अहं तु लघुः) भारतादागतः सः, अयं,
एषः..... सर्वे मत्स्यभक्षणे दोषं न पश्यन्ति । अतः भवानपि स्वीकरोति

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

किल । मम सूदः सजीवमत्स्यपाचनकर्मणि नितरां निष्णातः” इति ।

स्तोकमिव विश्रान्तिं प्राप्य, पूर्वाधीतं तत्त्वशास्त्रं स्मरन् गोमाहात्म्यं वर्णयित्वा, केवलं क्षीरं तक्रं दधि नवनीतं घृतमिति गव्य — पञ्चकमेव खादामीति निवेदयति मयि, ‘गव्यं सर्वं स्वीक्रियते चेत् गौरैव कुतो न भक्ष्यते’ इति आतिथेयानां परिप्रश्नः । अनेन प्रश्नाघातेन प्रहतहृदयोऽपि अन्यथैव सचेतनः विचेष्टमानः अहमेवं वदन्नासम् । “भारतदेशे भोजनपद्धतिः प्रतिगृहं भिद्यते । क्वचित् ब्राह्मणाः मत्स्यादिनः, क्वचित् ब्राह्मणेतरा अपि शाकमात्रभक्षणः । केचित् मत्स्यमेव खादन्ति, केचित् कुक्कुटाण्डं केवलम् । कुक्कुटभक्षणः केचित्, अजापुत्रखादकाः अपरे । गोमांसभक्षिणोऽपि वराहं केचन न खादन्ति । वराहमपि खादन्तः केचित् गोमांसं परिहरन्ति । सर्पं खादन्ति कपिं कवलयन्ति । उभयोः पूजामपि कुर्वन्ति इतरे । परन्तु अहं यस्मिन् परिवारे लब्धजन्मा तत्र यत् भुज्यते तदेव अहमपि भोक्ष्ये । कन्दर्पलशुनाभ्यां कोऽपराधः कृतः तन्न जाने । मम अभ्यासः नास्ति । रुचिरपि नास्ति । आवश्यकता न विद्यते । परिहर्तुमपि शक्यते चेत् परिह्रियते मया । विश्वामित्रः कदाचित् शुनकमेव भक्षितवानिति कथयन्ति । मम तादृशी दुरवस्था नाद्यापि आपतिता ”इति ।

भाषणं समाप्य तूष्णीके स्थिते मयि मान्यमित्राणि भणन्ति स्म । “केवलं सस्यभक्षणेन शक्तिः कथमायाति? केवलशाकाहारिभिः चिरं जीवितुमेव न शक्यते” इति । गजराजस्य दृष्टान्तं दर्शयन् उच्यते स्म मया - “यूयं तथ्यं न जानीथ । अस्माकं देश एव त्रयस्त्रिंशत्कोटिमिताः जनाः शाकाहारिणः केवलशाकाहारिणः नीरोगाः निवसन्ति । ...” इत्यादि ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

परिणामतश्च कञ्चित् कालानन्तरं अतिथये मे भोजनं साडम्बरं सोपचारं सवैभवं परिवेष्यते स्म यत्र च भाजने पुष्पदलानि कतिचित्, कन्दमूलफलानां शकलानि कानिचित्, विविधशाकानां पत्रखण्डानि कानिचित् राशीकृतानि (प्रभूतं जलं च पार्श्वे) । प्रार्थ्यमाने च मयि पृथग्रूपेण श्वेतः कृष्णः रक्तः हरितो वा मरिचः लवणमपि पुरस्क्रियते स्म । चमसं छुरिकां चतुःशूलकं च उपकरणानि अशनयज्ञस्य । सस्यपाचनं ते बहुधा न जानन्ति । अतः लब्धमेव वस्तु मे परमानं पञ्चामृतं च ।

असकृत् कैश्चित् महामहिमशालिभिः ओदनमपि पाचितं मत्कृते । तदा दध्योदनं भुक्त्वा तृप्तः ससुखं स्वगृहं प्रत्यागतोऽस्मि । क्वचित्, क्वचिदेव किमु बहुत्रैव, स्वगृहगताः सामग्रीः नीत्वा तेभ्योऽपि मदीयं पाककौशलं प्रदर्श्य प्राणान् धारितवान् अस्मि । दूरप्रयाणे विधेये सति पाथेयं प्रथममेव सज्जीकृत्य प्रवासप्रयासः प्रारभ्यते स्म ।

किञ्चित्कालानन्तरं, यदि कश्चित् भोजनार्थं माम् आह्वयति तदा अहं चपलो वटुरिव वदन्नासम् - 'किं मया पाचितं पौरस्त्यं भोजनं अनुम् आशा सञ्जाता?' इति । अथवा सति परिचयाधिक्ये च - 'मम गृहमेव समायात । स्वगृहे एव अतिथिर्भूत्वा आतिथेयान् युष्मान् तर्पयामि स्वीयेन पाकप्रावीण्येन' इति । तथापि मे मित्राणि मां न परित्यजन्ति स्म । ममापि स्वाभ्यासं परित्यक्तुं मनः न, आवश्यकतापि नैव । अज्ञाते पाककर्मणि तु अपरैव कथा ।

वस्तुतस्तु विदेशेष्वपि शाकाहारिभिः समीचीनतया स्वजीवनं निर्वोद्धुं शक्यते, स्वदेशे प्रतिषिद्धं खाद्यं पेयम् अनुपयुज्यापि । परं बहवः आचारवन्तो(?) भारतीयाः अवसरस्य दुरुपयोगं (सदुपयोगमिति

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

वरं स्यात्) गृहीत्वा मांसाहारिणः मद्यपायिनश्च भवन्ति । समानतायाः,
स्पर्धायाः, चपलतायाः, अनुकरणस्य वा कारणात् स्वव्रतभङ्गं विधास्यन्ति
। एतदर्थं तत्रैव गन्तव्यमिति नास्ति इत्यहं मन्ये । अद्यत्वे सर्वत्र
शाकाहारस्य गुणाः जोषुष्यन्ते चेत् कुतो वा वयं तत् परित्यजामः इत्येव
मे प्रश्नः । अयं प्रश्नः अद्यापि वरीवर्ति । अथवा किंवा भवान् मन्यते?

MILAN TUBE TOOLS CORPORATION

116 Nagdevi Street, MUMBAI - 400 003.

Authorised Dealers of :

Dunlop India Limited

Champion Jointings Pvt. Ltd.

SLM-Maneklal Industries Ltd.

Fax : 343 88 73

Tel : 344 60 30

344 79 24

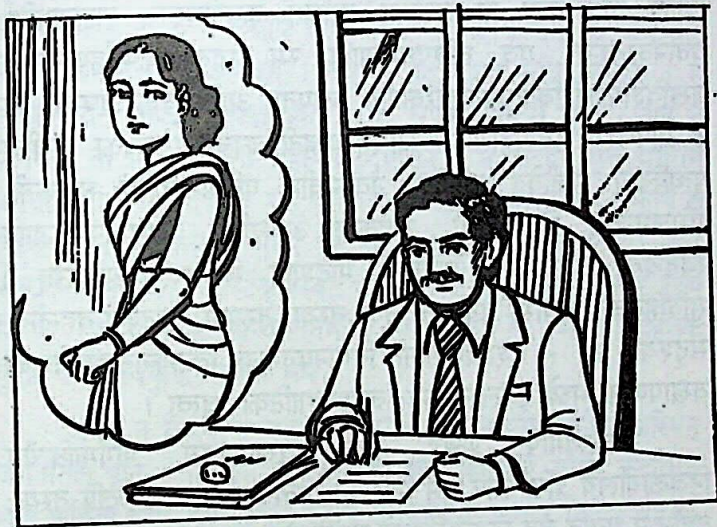
Grams : MILANTUBE

Telex : 1176094 - IN

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

सा...

- वि. शिवरामकृष्णन्

सुभ्रूः, सुकेशी, सुदती, सुवर्णा, 'सा' सुलोचना, संक्षेपतश्चेत् स्मर्तव्या सर्वावयवसुन्दरी । स्वीये तारुण्ये वर्तमाना, विंशतिके वयसि विराजमाना सा सर्वजनमनोहरा सदा रमणीया च । सुमधुरलावण्येन सुभगवेषेण सदाचारैः सुस्मितैः सुसंस्कृतवृत्तेन च अनितरसाधारणम् अपूर्वम् आकर्षणमासीत् अस्याः आननारविन्दे । सिद्धवस्त्रविक्रयशालायां कर्मनिरता सा । सोपानपंक्तिषु प्रकोष्ठाभ्यन्तरे वा गच्छन्त्यां तस्यां निष्कारणमेव तां द्रष्टुमहं वीथिकातः स्वमुखम् उन्नमय्य, सकृत् असकृद्वा तन्मुखकमलं दृष्ट्वा, तत एव स्वीयं कार्यालयं प्रति गच्छन्नासं निरपवादतया ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

सः वस्त्रापणः, यत्रैषा कार्यनिरता, कथमपि कुतूहलजनक एव । बहिः स्थितः कोऽपि मनुजपशुः आपणाभ्यन्तरं द्रष्टुं न पारयति स्म । तथापि यदा कदा वा क्वचित् काचित् कमनीयरूपा ललनामणिः यवनिकाभ्यन्तर एव दृष्टिपथमायाति स्म स्वकर्तव्यनिर्वहणनिमग्ना वस्त्रविशेषाणां विशिष्टालङ्कारकर्मणि व्यापृता, आलिखिता अप्सराः इव । आपणस्य प्रवेशद्वारेऽपि काचित् महती काचपेटी यत्रैका निर्जीवा पुत्थलिका सजीवेव प्रतिदिनं नवननवीनं परिधानविशेषं धारयन्ती, रसिकमनांसि विनोदयन्ती, ग्राहकान् आकर्षन्ती, विद्युत्पञ्जरबद्धापि स्वतन्त्रेव विराजमाना, विशिष्य मादृशान् मोहयन्ती अतिष्ठत् । सुविहितवस्त्रविन्यासा चेयं पुत्थलिका तस्याः तरुण्याः सादृश्यं वहन्तीव, संदृश्यते स्म - देशविदेशानां विमानपत्तनानां विनाकृतकरविशेषाणां वस्त्रापणानां मध्ये उपलभ्यमानाः जापानशाटिकाः धृत्वा ।

यथाकथमपि प्रत्यहं तस्य वस्त्रापणस्य मार्गमाश्रित्यैव निजकार्यालयं प्रति गमनं मम निश्चितं नित्यकर्माभूत् । सकृदपि तस्याः दर्शनं न भवति चेत् नितरां खिद्यते स्म मे चेत्तः । पूर्णं दिनमपि शून्यमिव प्रतिभाति स्म । स्वीये कार्यालये कार्यमग्नेऽपि मयि ममः मनस्तु तस्यामेव रमते स्म । विरामक्षणेषु तु मे मनःप्राङ्गणे सा नृत्यन्ती मत्पुरतः प्रादुर्भवति स्म । तदा तदा एवमपि चिन्तासन्ततयः समुद्भवन्ति स्म यथा का स्वदेसा सुन्दरी तरुणी? ऊढा स्यादथवानूढा? अपत्यं किं भवेदस्याः? कः पतिः स्यात् तस्याः भाग्यभाक्? ... इत्यादिप्रश्नेभ्यः उत्तराणि लब्धानि स्युरपि मम भावनायां भेदः न भवति स्म । यतः सर्वोऽपि अनूढः पुमान् समीपस्थां सुन्दरीम् अनूढाम् अनपत्यकां स्वप्रणयिनीं प्रियतमामेव मन्यते ननु ।

प्रतिदिवसमपि तस्याः दर्शनं मह्यं कामपि अव्यक्तरमणीयां

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

तृप्तिमापादयति स्म यथाहं नितरां तुष्टः परेद्युपर्यन्तम् । कस्मिंश्चिदपि दिने तामहम् अपश्यं केनापि तरुणेन सह सम्भाषमाणाम् । सपद्येव अहं स्वके क्रोधमूर्च्छितः अभवम् । नाशकं तत् दृश्यं सुचिरं सोढुम् । स तस्याः पतिः भवेत् अथवा भ्राता । परं सुपुष्टः सुन्दरो युवा । अहं तु समत्सरं तां निर्निमेषदृशा दहन्निव दृष्टवान् । न कदापि पूर्वं मयैवम् आचरितमासीत् । दिष्ट्या नाहं परशिवः आसं, न वा सा रतिः, नापि स पुरुषः मन्मथः क्रोधानौ भस्म भवितुम् । यदाहं तां गूढं समीपे सुष्ठु संलक्षितवान् रिक्तः आसीत् तस्याः भालदेशः । न कुडकुमं ललाटे नापि सिन्धूरं सीमन्ते । सा अन्यमतधर्मीया किमु स्यात्?... न न दैवहतक कुतो वा स्वत्वबुद्धिः तस्यां मम?

जनाः तु कथयन्ति यत् चमत्काराः खलु बहवो भवन्ति अस्मिन् जगतीतले इति । परं नाहं सर्वं विश्वसिमि । कथमपि नास्ति कदाचित् मया प्रार्थितो देवः चमत्कारार्थं यदपि समभवत् एकस्मिन् दिने । सा ननु सा, तस्याः वस्त्रविक्रयशालायाः तरुणी, मे स्वप्नसुन्दरी, सकृत् मां द्रष्टुं मदीयं कार्यालयम् आगच्छत् । यदैव द्वारि स्थितः प्रतीहारः मम प्रकोष्ठस्याभ्यन्तरं तां प्रावेशयत् न कोऽपि शब्दः स्मृतिपथमायातः तस्यै स्वागतवचनानि व्याहर्तुम् । किंकर्तव्यमूढतया अभिभूतोऽहमभवम् । पुरः एव तिष्ठन्त्यां तस्यां तदभिमुखे उपविश्य तां द्रष्टुमपि नाहमपारयम् । न जाने यदि तया ज्ञातमिदं यदहं तां निजहृदयप्रकोष्ठाभ्यन्तरे बद्ध्वा संरक्षितवानिति । को वा वेद हि दूरवेदनाम्?

सोऽहं व्यवस्थापितवाक् कथञ्चित् स्वागतं व्याहृत्य सविनयमेव अपृच्छम्-‘कः समाचारः?’ तां तुदितुं न खलु ईप्सितं मया । सत्यं वक्तव्यं चेत् अहं तस्याः अभिरामः भवितुमेव इष्टवान् ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

“अहमस्मि शान्तिः, सुन्दरस्य पत्नी” उदरतरत् सा ।

‘सुन्दर’ इति नामधेयं परिचितपूर्वं प्रत्यभासत मे । सुन्दरः अस्मद् ग्रामस्यैव अभिजनः । कतिभ्यश्चित् वर्षेभ्यः पूर्वं यदैव स मुम्बई समागतः अहमेव प्रथमो जन आसं यः तेन मिलितः । तस्य पिता गोविन्दः क्षेत्रकृषकेषु अन्यतम आसीत् निजग्रामे मे । अस्माभिर्ज्ञायते स्म यद् गोविन्दः बह्वपत्यः धनिकश्च क्षेत्रस्वामीति । परं सामाजिकदृष्ट्या नासीदस्मासु कोऽपि सम्बन्धविशेषः । वयं क्षेत्रस्वामिनः सोऽपि कश्चित् कृषिकर्मकः ।

सुन्दरो मां यदा अमिलत् उद्योगः कोऽपि प्रार्थित आसीत् तेन । ‘यः कोऽपि उद्योगः भवतु’ - इत्यूचिवान् आसीत् सः ।

“किमर्थं स्वग्रामं त्यक्तवान्?” अहमासं पृष्ठवान् ।

“वयं भ्रातरः षट्, भगिन्यौ द्वे च । उपरते च पितरि अल्पेन आदायेन निजनिलये जीवितुं महान् क्लेशः अनुभूतः स्वके ग्रामे । दिष्ट्या उभयोरपि कन्ययोः विवाहः पित्रैव निर्वर्तित आसीत् निजजीवितावधौ । भ्रातृषु द्वौ ग्रामे एव उषितुं कृतमनस्कौ अभूताम् । अवशिष्टाः चतुरः एकैकशः ग्रामं त्यक्तवन्तो वयम् । अहमेव चरमः निजसदनात् निर्गन्तुम् ।”

“त्वं शालायां पठन्नासीः ननु?”

“आम, अहं दशमकक्ष्यापर्यन्तं पठितवानस्मि ।”

“न खलु उद्योगाः अस्मत्प्रतीक्षायां तिष्ठन्ति । तथापि त्वदर्थं कमपि समुचितम् उद्योगम् अन्वेष्टुं प्रयतिष्ये । त्वत्पिता गोविन्दः अस्माकं बहुसेवां कुरुते स्म । दिनद्वयानन्तरं मां पश्य”-इति आज्ञापितवानहम् ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

कथमपि दैवगत्या उक्तमात्रे एव मयि कोऽपि उद्योगपतिः स्वीये समवाये सुन्दरं सेवकत्वेन स्वीकर्तुम् स्वीकृतवान् । ततः परेद्यवि सुन्दरः तत्रासीत् प्रेषितः ।

मन्ये स उद्योगः तेन स्वीकृत आसीत् सुन्दरेण । ततः न कदापि आसीदवसरः सुन्दरं मिलितुम् । वस्तुतस्तु मम तावती आसक्तिरपि नासीत् तं पुनः द्रष्टुं सः अन्यां कामपि प्रार्थनां पुरस्कुर्यादिति मनीषयैव ।

सुन्दरस्य पत्नी शान्तिः मम संमुखे अतिष्ठत् । मुहुर्तमात्रे अहं सर्वमपि सुन्दरसमाचारं स्मृतवान् । नातः परं 'सा' सा वस्त्रापणे विद्यमाना अपरिचिता अप्सराः या मम मनोमन्दिरे साधु संस्थापिता । सा तु अस्माकमेव ग्रामस्य सुन्दरस्य पत्नी सा सा एव ।

“मत्तः त्वं किम् अपेक्षसे?”- तामहम् अपृच्छम् अशान्तमनसापि तु, न कोपेन ।

“मम पतिः भवद्विषये उक्तवान् आसीत् । भवद्विषये तु बहु भक्तिभावयुतः खलु सः यतः उद्योगः दापितो भवता । तेन च नूतनं जीवनं प्रदत्तमासीत् अस्मिन् महानगरे मम पत्युः । स च मया सह भवन्तं द्रष्टुं सकृद्वा मिलितुम् इयेष उभयोरपि आवयोः कृतज्ञतां निवेदयितुम् । परं परं स दिवसः नैव समायातः ...।”

“किं किं किमभूत् सुन्दराय?”

“गत..... गतवर्षे दिवमगात् ।”

“दिवमगात्? अस्ति किञ्चित् अपत्यं ते?”

“नास्ति किमपि । दिष्ट्या एवेति मन्ये ।”

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अहमासं शोकाविष्टः । एका 'विधवा' ईदृश्येव तरुणे वयसि!

समकालमेव मे मनसि आसीद् अन्यापि काचित् भावना समुद्भूता - "मम अनूढपत्नी (अवैधपत्नी) भूत्वा मया सह स्थातुमियम् अङ्गीकुर्याद्वा? न तत्र कोऽपि दोषः विरुद्धाचारो वा स्याद् यदि धनिकः कश्चित् उन्नतोद्योगः उपपत्नीमेकां स्वगृहे रक्षति" इति । परं तद्विशयां पुनरग्रे चिन्तयितुं नाहं तदा प्रयतितवान् यतः सा खलु कामुकता भवेत् ।

"श्वः", मौनं विभज्य शान्तिरवोचत् - "मम पत्युः प्रथमं वार्षिकश्राद्धं वर्तते । अहमत्र समायाता भवतः आशिषः ग्रहीतुम् । भवांश्च तस्य ग्रामस्यैव अभिजनः क्षेत्रस्वामी चेति ।"

आशिषः? दुर्हृदयेन क्षेत्रस्वामिना? उन्नतोद्योगवान् क्षेत्रस्वामी चेति योज्यमध्यासः मया सर्वत्र कारितः आसीत् सः झटिति भग्नः अभूत् । अहम् अचिन्तयम् - "सेयं शान्तिः अस्माकं संस्कृतेः प्रतिनिधिरस्ति कथङ्कारमपि नाहम् । सा खलु संस्कृता जीवति ।"

रूप्यकाणां शतस्य मुद्रामेकाम् उद्धृत्य शान्त्यै प्रायच्छम् - "कृपया स्वीकुरु श्राद्धकर्मणे । सुन्दरः सुशीलः युवा आसीत् ।"

"अहं भवतः आशीर्ष्यमागता न खलु धनार्थम्" उक्तवती सा ।

शान्तिः धनं नैव स्वीचकार । सा मां प्रणम्य कार्यालयप्रकोष्ठात् बहिः निरगच्छत् । अहं तस्याः विषये अधिकं ज्ञातुम् अभिलषितवान् । परं सा अवसरं नायच्छत् ।

वस्तुतस्तु अहमस्मि तस्यै नितरां कृतज्ञः । सा खलु मे हृदयात् कित्त्विषमेकं निर्मूलितवती ॥

अनु.: रामकृष्ण रावः

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

प्राचीनभारते पदार्थविज्ञानशास्त्रम्

(आधिभौतिकविज्ञानम्)

- श्री. भि. वेलणकरः

१. विश्वजिज्ञासा

किमिदं विश्वं नाम? कुत आगतम्? ऋक्सूरय एव एभिः प्रश्नैः
शङ्काकुलाः । प्रत्युत्तरार्थे कल्पनाविलासो अनुपमः । अत्र निर्दिष्टाः का
अपि तासु -

देवानां युगे प्रथमे असतः सदजायत ।

(ऋ.१०.७२.३)

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्
कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः ।

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्
सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥

(ऋ. १०.१२९.६-७)

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ।

ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णयः ॥

(ऋ. १०.१९०.१)

किन्तु 'असतः सदजायत' इति न मतं कालान्तरेण विद्वद्भिः। ननु
'जानातीश्वरोऽपि कुत आजातेयं विसृष्टिः' इति प्रश्नस्तु वेदान्तिभिः
स्वतन्त्रतया निर्णीतः । यदि सृष्टिः स्यात् तर्हि स्रष्टा अवश्यंभावी ।
अन्यथा सर्वमेकमद्वितीयमेव । अर्थात् नैतत् पदार्थविज्ञानम् ।
पदार्थविज्ञाने पदार्थस्य अस्तित्वं मान्यमेव तथा पदार्थानां पृथक्त्वम् ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

यदिन्द्रियैः अनुभूयते तदेव पदार्थविज्ञानम् । तदेव तत्त्वज्ञानम् ।
पदार्थो नाम शब्दपदेन दर्शितोऽर्थो वस्तु हि । वेदान्तिनां ब्रह्म नैव वस्तु
न च पदार्थः । यस्मान्न तत् दर्शयितव्यं द्रष्टव्यं वा ।

२. जीवजडयोर्भेदः

सांख्यतत्त्वज्ञैः प्रथमं जीवजडयोः भिन्नता पृथक् कृता ।
वेदान्तवादिभिः न तयोः वास्तवभेदः संमतः । चैतन्यम् उभयत्रापि । जडे
तु तत् अविभावितमेवेति तैः मतम् । सांख्यैस्तु पुरुषप्रकृतिभेदः
प्रधानीकृतः समाजधारणाम् अनुलक्ष्य । देहो जडः प्रकृतिः । जीवः
'पुरुषः' अकर्ता स्थायी द्रष्टा । 'प्रकृतिः' नर्तकी । गीत-नृत्यनाट्यवत्
रञ्जकगुणत्रयशालिनी । सत्त्व-रजस् - तमोमयी । सर्वा चञ्चलता, सर्वा
कृतिः, सर्वा गतिः, सर्वा सृष्टिः प्रकृतिकार्यं प्रकृतिपरिणाम इति यावत् ।
सर्वत्र त्रयो गुणाः । भिन्नभिन्नमानाः । तच्छास्त्रं ननु आधिभौतिकं
पदार्थविज्ञानम् -

भगवन् कत्येव देवा प्रजा विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयन्ते कः
पुनरेषां वरिष्ठ इति । तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवः वायुः
अग्निः आपः पृथिवी वाङ् मनः चक्षुः श्रोत्रं च ।

(प्रश्नोपनिषत् - २.१.२)

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
'खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

(- मुण्डकोपनिषत् - २.२, ३)

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु ।
अधिलोकम्, अधिज्यौतिषम्, अधिविद्यम् अधिप्रजम् अध्यात्मम् ।...अथ
अधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः सन्धिः ।
वायुः सन्धानम् इत्यधिलोकम् । अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् ।
आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः वैद्युतः सन्धानम् । इत्याधिज्यौतिषम्।
-(तैत्तिरीयोपनिषत् - ३-२,२)

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अग्निर्वायुरा-
दित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा।
इत्यधिभूतम् ।

(- तैत्तिरीयोपनिषत् - ७-१)

इमानि च पञ्चमहाभूतानि पृथिवी वायुः आकाशः आपः
ज्योतीषि ।

(- ऐतरेयोपनिषत् - ५-३)

३. पञ्चमहाभूतानि

वैदिकोपनिषत्काले जगदारम्भः पञ्चमहाभूतेभ्यः । तानि
मूलवस्तूनि । मूलपदार्था नाम । सर्वे घनपदार्थाः पृथ्वीमहाभूतजाः ।
द्रवपदार्था 'आप' इति भूतजाः । वायुरूपाः वायुजाः । अन्ये द्वे महाभूते
तेजस्तथा आकाशश्च । आकाशो नाम अवकाशः यत्र पदार्थास्तिष्ठन्ति।
विनावकाशं न तेषां स्थितिः । तेजः प्रकाशं यच्छति तथोष्णतां च । अद्य
तेजः नास्ति पदार्थः । ज्योतीषि इति यः शब्दः ऐतरेयोपनिषदि प्रयुक्तः
तत्र प्रायः सूर्य-चन्द्र-ग्रह-नक्षत्रादि-नभोदृश्य-पदार्था अभिप्रेताः । न
पृथिवीस्थाः । प्रायः पर्जन्यवृष्टिरन्तरिक्षात् भवति । अतः 'आप'

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अन्तरिक्षस्था मता अभविष्यन् । वायुवत् ।

प्रतिमहाभूतं केचिद्वृणा अनुस्यूताः । पञ्चगुणानामस्तित्वं ज्ञातम् ।
शब्द-रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः इति । प्रतिगुणं ज्ञातुं मानवज्ञानेन्द्रियम् ।
शब्दग्राहि श्रोत्रम् । रूपग्राहि नेत्रम् । रसग्राहिणी रसना । गन्धग्राह
नासिका । स्पर्शज्ञा च त्वक् ।

सर्वं जगत् पञ्चमहाभूतेभ्य उद्भूतमिति मतं प्रचलितम् । न केवलं
जडपदार्थाः वृक्षाः प्राणिनोऽपि । किन्तु महाभूतेभ्यः न जीवोत्पत्तिः । अतः
'अध्यात्मम्' स्वतन्त्रमेव गणितम् । आत्मा न पदार्थः । न भौतिकः । न
भूतज इत्यर्थः ।

४. परमाणु बीजम्

यद् यद् वस्तु इन्द्रियग्राह्यं तत्तद् यदि न मृत्तिकापाषाणवत् जडं
तर्हि सूक्ष्मबीजात् वर्धमानम् । भवतु सा वल्ली पक्षी नरो वा । तेषां
दृश्यमानं शरीरं लघुत्वात् बृहत्त्वं याति । मूलं कियल्लघु भवेत्? अस्य
प्रश्नस्य उत्तरं दातारो वैशेषिका इति ख्याताः । लघुतमावस्था 'परमाणुः'
इति सङ्केतिता । प्रत्येकं वस्तु परमाणुसमूहः । अधुनापि इदमेव निदानम्

यद् अणुभ्योऽणु.. तदेतत् सत्यम् ।

-(मुण्डकोपनिषत् - २.२.२)

न हि सुविज्ञेयम् 'अणुः' -(कठोपनिषत् १.२१)

यथा क्लेशः सहस्रधा भिन्नः तावता अणिमा तिष्ठन्ति ।

-(बृहदारण्यकोपनिषत् ३.१४.३)

किमत्र पश्यसीति । अण्व्य इव इमा धाना भगव इति ।

-(छान्दोग्योपनिषत् - ६.१२.१)

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

५. रसायनम्

पदार्थेभ्यो रसायनानि सिद्धीकृतानि आयुर्वेदीय - गुरुकुलेषु । तस्मात् गुणधर्मविशेषाः पदार्थानां नाम वनस्पतीनां तथा लोहादीनां विदिता आसन् । तेषां मापनं, तुलनं, सर्वमेव कर्तुं प्राचीनभारतीयाः समर्था आसन् । न तु प्रतिवस्तु गुणधर्मलेखनं कृतम् । वैद्यकशास्त्रे एव तत् दृश्यते । वस्तुनः उपयुक्तता सामाजिकी । न अन्यथा । अतो न पदार्थविज्ञानम् इति शास्त्रं स्वतन्त्रतया प्रगतम् । कौटिलीयार्थशास्त्रे द्वितीयेऽध्यक्षाधिकरणे प्रभूतं तादृशं ज्ञानं सङ्कलितं प्राप्स्येत ।

६. ज्ञानविज्ञाने

यदिन्द्रियैरवगम्यते तद् विज्ञानम् । अतो भौतिकशास्त्राणि विज्ञानम् । यन्मनसैव ज्ञायते तत् ज्ञानम् । न बाह्येन्द्रियैः पदार्थसंयोगेन । आत्मना साक्षात् क्रियते सोऽनुभवः ।

७. सेन्द्रियनिरिन्द्रियता

पूर्णजडाः निरिन्द्रियाः मृत्तिका पाषाणादयः । वृद्धिक्षमाः पदार्थाः सेन्द्रियाः । तेषां विभागाः छान्दोग्योपनिषदि निरूपिताः -

तेषां खलु एषां भूतानां त्रीणि एव बीजानि ।

अण्डजम्, जीवजम्, उदभिज्जम् इति ।

(छान्दोग्योपनिषत् ६.३.१) इति । बृहदारण्यके तु

वाचा हि नामान्यभिवदति ।

जिह्वया हि रसान् विजानाति ।

चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ।

श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति ।

इति (बृ.उ. ३.४.३. ४.५.६.)

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

प्राचीनभारतीयैः यत्कार्यं कृतं तत् एभिः सेन्द्रियपदार्थैः प्रामुख्येन।
तेषां शास्त्रं तु न पदार्थविज्ञानशास्त्रं सम्बोधितम् । वनस्पतिशास्त्रं
प्राणिशास्त्रम् इत्यादीनि भिन्नशास्त्रनामानि । निरिन्द्रियपदार्थशास्त्रमेव
अधुना पदार्थविज्ञानम् ।

८. संक्षेपतः

१. सृष्टिविषये कुतूहलं पुरातनकालाद् भारते प्रतीतम् ।
२. सृष्टि-उत्पत्तिर्न इन्द्रियगोचरा ।
३. पञ्चमहाभूतानि पदार्थ-आदिकारणम् ।
४. परमाणवः पदार्थ-बन्धाः ।
५. पदार्थानां जडवस्तूनां नाम उपयोगो विविधतया क्रियते स्म।
तत्कृते पदार्थस्य तुलनं, मापनं, शीतकरणं, बाष्पीकरणं,
इत्यादिक्रियाः मार्गिताः ।
६. प्राणिनां जीवतत्त्वे कल्पना 'तत्त्वज्ञानं' बभूव ।
७. पुराणकाले सृष्टिनिर्मितिविषये विविधाः कल्पनाः प्रस्तुताः ।
८. सांख्यानां जडप्रकृतिः त्रिगुणा सत्त्व-रजः-तमोमयी । यथाऽधुना
वस्तुपरमाणौ निर्गुणविद्युत्, धनविद्युत्, ऋणविद्युत् इति
तिस्रोऽपि सन्ति इति मन्यते ।
९. वैज्ञानिकानां प्रयोगक्षमः अणुः षण्णां परमाणूनां समूहः । तदेव
वैशेषिकाणां त्र्यणुकम् । (परमाणुद्वयमणुकम्) ।

॥ ॐ तस्तत् ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

नानामाध्यमम् एतद्धि

डि. उमामहेश्वरन्

“मानवताया इतिहासे द्वौ आविष्कारौ बहुमुख्यौ स्तः । पञ्चशतवर्षेभ्यः प्राक् प्रवर्धितः मुद्रणालयः एकश्चेत् अपरः अद्यतनीयः सङ्गणकनामकः । इतिहासलेखनावसरे अयम् अस्माकं कालः सङ्गणकयुगत्वेन अभिधास्यते ।”

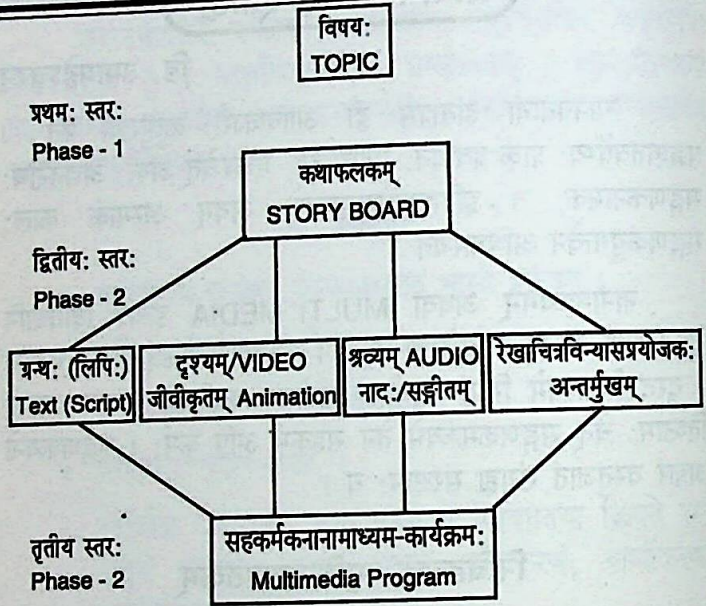
नानामाध्यमम् अथवा MULTI MEDIA इत्यत्र विविधानि दृश्य-श्रव्य-जीवीकृत-आलेख्य-प्रभृतीनि माध्यमानि एकत्रीकृतानि भवन्ति । दूरदर्शनमाध्यमे सिद्धं कार्यक्रमं संयोज्य यवनिकां पश्यन्तः तूष्णीं तिष्ठामः चेत् सङ्गणकमाध्यमे तेन सहकर्म अपि कुर्मः । सङ्गणकयन्त्रे अपारं वस्तुजातं संगृह्य संरक्षामः च ।

निबिडचक्रं-स्मृतिमात्रपाठकम्

स्मृति-मात्र-पाठके निबिडचक्रे - CD-ROM (Compact Disc-Read Only Memory) अपरिमितं विषयजातम् अर्थात् बहूनां विश्वकोशसम्पुटानाम् अथवा प्रायः सार्धद्विलक्षपृष्ठात्मके कर्गजे यावान् विषयः मुद्रितः स्यात् तावन्तं निबिडतया स्थापयितुं शक्यते।

अधोनिर्दिष्टं रेखाचित्रं कार्यान्वयप्रणालीं रूपयति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

स्मृतिमात्रपाठक-नानामाध्यमम्

अत्र त्रयः स्तराः भवन्ति-

प्रथमः स्तरः	-	कथाफलकम् - रेखाप्राग्रूपं च
द्वितीयः स्तरः	-	वस्तुसंग्रहः - संस्करणं च
तृतीयः स्तरः	-	नानामाध्यम - कार्ययोजनम्

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

१. कथाफलकं रेखाप्राग्रूपं च

अत्र समग्रमपि निरूपणं विशेषज्ञानां वृन्देन योजितं व्यवस्थापितं च भवति यत्र दृश्यकानि (Visualists), ग्रन्थलेखकः (Script author), प्रधानयोजकः (Chief programmer), रेखा विन्यासकः (Graphic designer), उत्पादन प्रबन्धकः (production manager) च अन्तर्भवन्ति । विविधसंश्लेषकानि प्रयुज्यते । सिद्धं निरूपणं तु दर्शकानां वयोवस्थाविषयादिकम् अनुलक्ष्य निश्चितं भवति ।

२. वस्तुसंग्रहः संस्करणं च

निरूपणार्थं नितरामपेक्षितः सर्वोऽपि विषयः विविधमूलेभ्यः संगृह्यते । ग्रन्थः (लिपिः), प्रतिरूपाणि (Photographs), दृश्यकानि (Visuals), जीवीकृतानि (Animated), रेखाचित्राणि (Graphics), संगीतं ध्वनिः च संगृह्य निगीर्यन्ते । इमानि कबलितानि वस्तूनि एव मूलानि इत्यभिधीयन्ते ।

३. कार्ययोजनम्

रेखाचित्रप्रयोजककार्यक्रमः मूलानि पिण्डीकृत्य सार्थकनिरूपणं कृत्वा प्रयोजकस्य पुरस्तात् उपस्थापनेन सम्पद्यते ।

इदं रोचकं तन्त्रम् एतेषु क्षेत्रेषु उपयुक्तं भवति - (१) वैद्यकम् (२) शाला-विद्यालयेषु शिक्षणम् (३) विनोदः (४) पर्यटनम् इत्यादित्यादि..

सीडी रोम् - अन्तर्जालकम् (Internet) सहकर्मकदूरदर्शनमित्यादीनाम् आविष्कारेण शिक्षणं मनोरञ्जनमपि पूर्ववत् न भवतः इत उत्तरम् ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

इदं स्मृतिमात्रपाठकं निबिडचक्रम् (CD-ROM) नानामाध्यमम् आश्रित्य भारतीयविद्याभवनं भारतीयसंस्कृतिं - भारतीयमहापुरुषाणां जीवनगाथामित्यादिकं बोधयितुं संरक्षितुं च प्रयतते । अस्यां दिशायां प्रथमं निबिडचक्रं महात्मगान्धिनमधिकृत्य कृतं विक्रयार्थं विश्वस्मिन् आपणे उपलभ्यमानं विद्यते । एवमग्रेऽपि अधिकं निबिडचक्रमुत्पादयितुं वाञ्छति एवेदं विद्याभवनम् ।

अनुः रामकृष्ण रावः

न लभ्या ईदृशा गृहाः

मुम्बईनगरे कुत्रापि निवासस्थानं नोपलभ्य कृष्णमिश्रः अन्ते दूरस्थं मलिनवसतिं द्रष्टुं जगाम । तत्र अधिकृतो गुण्डः स्वस्थानस्य महिमानं वर्णयन् एवमवदत् अत्र गृहं कीदृशमित्यस्य उत्तररूपेण -

कृष्णमिश्रः - अत्र किं किं सौविध्यं विद्यते?

गुण्डः - अत्र सर्वं विद्यते ।

यथा वैश्विकायामेव जलस्य नलिका वर्तते । समीपस्थे अङ्ग्रे एव स्वीयं निसर्गाह्वानं निर्वर्तयितुं शक्यते । प्राशासनिको विद्युद्दीपस्तम्भः द्वारि एवास्ते ।..... प्रधानतया तु एतेषां कृते शुल्कं प्रदेयं नास्ति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृत-गौरव-गानम्

- वासुदेव द्विवेदी शास्त्री

भारतीयैकता-साधकं संस्कृतम्
भारतीयत्व-सम्पादकं संस्कृतम्
ज्ञान-पुञ्ज-प्रभा-दर्शकं संस्कृतम्
सर्वदानन्द-सन्दोहदं संस्कृतम् ॥१॥

सर्व-मस्तिष्क-संस्कारकं संस्कृतम्
सर्व-वाणी-परिष्कारकं संस्कृतम्
सत्पथ-प्रेरणा-दायकं संस्कृतम्
सद्गुण-ग्राम-सन्धायकं संस्कृतम् ॥२॥

विश्वबन्धुत्व-विस्तारकं संस्कृतम्
सर्वभूतैकता-कारकं संस्कृतम्
सर्वतः शान्ति-संस्थापकं संस्कृतम्
पञ्चशील-प्रतिष्ठापकं संस्कृतम् ॥३॥

त्याग-सन्तोष-सेवा-व्रतं संस्कृतम्
विश्व-कल्याण-निष्ठा-युतं संस्कृतम्
ज्ञान-विज्ञान-सम्मेलनं संस्कृतम्
भुक्ति-मुक्ति-द्वयोद्वेलनं संस्कृतम् ॥४॥

धर्म-कामार्थ-मोक्ष-प्रदं संस्कृतम्
ऐहिकामुष्मिकोत्कर्षदं संस्कृतम्
कर्मदं ज्ञानदं भक्तिदं संस्कृतम्
सत्यनिष्ठं शिवं सुन्दरं संस्कृतम् ॥५॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

सोऽहमस्मीति-निश्चायकं संस्कृतम्
भेदवादे शितं सायकं संस्कृतम्
'एकमेवाद्वयं'-बोधकं संस्कृतम्
सर्वदा सत्यसंशोधकं संस्कृतम् ॥६॥
शब्दलालित्य-लीलावनं संस्कृतम्
चारुमाधुर्य-धारागृहं संस्कृतम्
विश्व-चेतश्चमत्कारकं संस्कृतम्
पूर्वजानां यशः स्मारकं संस्कृतम् ॥७॥

Bharatiya Vidya Bhavan

Kulapati K.M. Munshi Marg, Chowpatty, Mumbai-400 007.

Fax : (91-22) 363 0058 Phone : 363 4462/3/4

SUBSCRIPTION DETAILS

Samvid / Bharatiya Vidya is published in Sanskrit / Sanskrit and English four times a year. Each issue of Samvid is sold at Rs. 15/- per copy and Bharatiya Vidya at Rs. 30/- per copy.

SUBSCRIPTION RATES

	Samvid	Bharatiya Vidya
Single Copy	Rs. 15/-	30/-
One Year	Rs. 60/-	100/-
Two Years	Rs. 110/-	200/-
Three Years	Rs. 150/-	300/-
Four Years	Rs. 200/-	400/-
Five Years	Rs. 250/-	500/-

Special Gesture : With a view to increase the number of subscribers and also help some more to become subscribers, we are offering Samvid for just Rs. 40/- for one year for all individual subscribers. This offer can be availed upto 31-7-1997.

FOREIGN SUBSCRIPTIONS

	Samvid	Bharatiya Vidya
All Countries (one year)	10 U.S. Dollars	60 U.S. Dollars

संविद्

१३६

फरवरी १९९७

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृताभ्युदयगीतम्

विद्वान् के.एस. भास्करभट्टः

एहि! एहि! भारत! संस्कृतस्य वृद्धये
पाहि पाहि संस्कृतं भारतस्य सम्पदम् ।

संस्कृतं हि जीवितं सर्वलोकभाषिणां
संस्कृतेश्च बोधकं भारतैकवासिनाम् ।
संस्कृतं सनातनं प्राच्यतत्त्वधारकं
संस्कृतं चिरन्तनं भक्तिमुक्तिसाधनम् ॥

एहि! एहि! भारत!..... ॥१॥

वेदशास्त्रसुन्दरं लोकतन्त्रशिक्षकं
मानवीयधर्मदं कर्मयोगदर्शकम् ।
अत्र रामसंकथा भारतं पुराणकं
चागमा लसन्त्यमी दिव्यभावबोधकाः ॥

एहि! एहि! भारत!..... ॥२॥

अमुत्र पूर्वसूरयः सहस्रशो महाकृतीः
प्रणीय धर्मदेशिका वितेनिरे जगद्धितम् ।
महर्षिवाक्-सुधाप्लुतं महात्मसूक्तिसूज्ज्वलं
तथा कवीश्वरप्रवृत्तकाव्यगङ्गाकुलम् ॥

एहि! एहि! भारत!..... ॥३॥

संस्कृतं न केवलं मानवस्य भाषितं
नाकलोकवासिनाप्येतदेव काङ्क्षितम् ।
देश्यभाषिभिर्बुधैर्मातृवत् पुरस्कृतं

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

ह्यन्यदेश्यपण्डितैरादरेण सत्कृतम् ।

एहि! एहि! भारत! ॥४॥

व्यास-नाकुजात-भास-कालिदास-लालितं

भोज-माघ-हर्ष-बाण-भारवि-प्रफुल्लितम् ।

एवमुज्ज्वलं महत् संस्कृतं सदातनं

नैव तन्मृतं भवेद्यज्जनैः प्रभाष्यते ।

एहि! एहि! भारत! ॥५॥

अस्मदार्यपालितं सूनृतोक्तिभाजनं

संस्कृतं नु विस्मरेदस्मदीयभूः कथम् ।

संस्कृतस्य पोषणं भारतस्य भूषणं

संस्कृतस्य दूषणं स्वात्मनाशकारणम् ॥

एहि! एहि! भारत!.... ॥६॥

भारतीयसंस्कृतिप्रसूनदिव्यसौरभं

संस्कृतं प्रसारयन्तु संस्कृतं दिगन्तरे ।

विश्ववासिसज्जनाः संस्कृतोक्तिदुन्दुभिं

मेरुमूर्धनि स्थिता धमन्त्वहर्निशं बुधाः ॥

एहि! एहि! भारत! ॥७॥

संस्कृतं समेधतां संस्कृतं महीयतां

संस्कृतं दिने दिने वर्धतां गृहे गृहे ।

भास्करः कविः सुधीः संस्कृतप्रचारिणीं

गीतिमातनोत्यसौ भावुकात्मतुष्टये ॥

एहि! एहि! भारत! ॥८॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

श्री भारताम्बिका स्तुतिः

- डॉ. के. एस्. नागराजन्

अङ्ग-वङ्ग-सिन्धु-राष्ट्र-कूट-कोटि-संयुतां
देव-सिन्धु-नर्मदादि-सिन्धु-सङ्घ-शोभिताम् ।
शैल-राज-विन्ध्य-सह्य-शैल-पंक्ति-रक्षितां
पुण्य-भूमिमादरान्नमामि भारताम्बिकाम् ॥१॥

रामदास-रामकृष्ण-बुद्धदेव-मातरं
विक्रमार्क-भोजराज-राजराज-पालिताम् ।
भास-कालिदास-भट्टि-बाण-भारवि-प्रसूं
पुण्य-भूमिमादरान्नमामि भारताम्बिकाम् ॥२॥

पश्चिमाब्धि-दक्षिणाब्धि-पूर्वसिन्धु-संवृतां
काशिका-गया-प्रयाग-पत्तनाभिशोभिताम् ।
पम्पयाभिरञ्जितां च चम्पया मनोहरां
पुण्य-भूमिमादरान्नमामि भारताम्बिकाम् ॥३॥

योगिवर्य-शङ्करार्य-धर्म-मार्ग-दर्शिनीं
पूजनीय-मालवीय-गान्धि-नेहु-सेविताम् ।
श्रीरवीन्द्र-दिव्य-काव्य-लब्ध-कीर्ति-सन्ततिं
पुण्यभूमिमादरान्नमामि भारताम्बिकाम् ॥४॥

सत्य-सत्त्व-शालिनीं सुधर्म-मार्ग-दर्शिनीं
भुक्ति-मुक्ति-दायिनीं विरक्ति-बुद्धि-वर्धिनीम् ।
पाप-सङ्घ-नाशिनीं परात्परां पुरातनीं
पुण्यभूमिमादरान्नमामि भारताम्बिकाम् ॥६॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

पारतन्त्र्य-मोचन-क्रिया-निबद्ध-कङ्कणैः
स्वार्थ-हीन-जीवितैः स्वजीविते गतस्पृहैः ।
राजनीति-पण्डितैस्तनूभवैस्सदा स्तुतां
पुण्यभूमिमादरान्नमामि भारताम्बिकाम् ॥७॥
धैर्य-शौर्य-साहसादि-शील-पंक्ति-भूषितैः
देशभक्त-सैनिकैः स्वतन्त्रमन्त्रदीक्षितैः ।
राष्ट्रगीत-गायने रतैस्सदा सुतैर्नुतां
पुण्यभूमिमादरान्नमामि भारताम्बिकाम् ॥८॥

Best Compliments from

Brahmi Chit Funds (P.) Ltd.

No. 20/1, 2nd Cross, Shankarmutt Quarters
Shankarapuram, Bangalore - 560 004.

Phone : 622 318

Enrolment open for Chit groups of
Rs. 25,000/- and Rs. 50,000/- denominations

BOARD OF DIRECTORS

Sri R.A.K. SWAMY
Sri K.N. VENKATANARAYANA
Sri H.R. GOPINATH
Sri S.N. RAMASWAMY
Sri Y.N. SRINIVAS
Smt. PADMA SHESHADRI
Sri T. NARASIMHAN

Chairman
Chief Executive
Director
Director
Director
Director
Admn. Officer

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

रम्यकर्णाटदेशः

- विद्वान् एच्. वि. नारायणशास्त्री

जेजीयते भारतमण्डलेऽस्मिन्
कर्णाटदेशः कमनीयशोभः ।
गोदावरी-सह्यसुतातटिन्योः
मध्यंगतस्सङ्गतसज्जनादयः ॥१॥

तमाल-चूतादि-महीरुहाणां
छायामनोज्ञानि वनानि यत्र ।
विचित्रसस्यालि-मनोहराणि
चेतो जनानां रमयन्ति भूयः ॥२॥

कावेरिकाद्याः कमनीयरूपाः
पवित्रतीर्थप्रचुराश्च यत्र ।
दिव्यास्तटिन्यः कलनादवत्यः
प्रसन्नतोयाः प्रवहन्ति बह्व्यः ॥३॥

अभ्रङ्कुषाश्शैलगणा जनानाम्
अक्ष्णोः प्रमोदाय भवन्ति यत्र ।
सिद्धाश्रिता निर्झरिणीसुरम्याः
सह्यादयस्सुन्दरकाननान्ताः ॥४॥

नाकोऽपि कर्णाटकदेशशोभां
निरीक्ष्य लज्जाविधुरः कथञ्चित् ।
निह्नोतुकामो जनलोचनेभ्यः
कुत्रापि दूरे वसतीति मन्ये ॥५॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अमुष्य सौन्दर्यहतान्तरात्मा
वैकुण्ठवासाद्विरतो मुरारिः ।
आगत्य लक्ष्म्या यदुशैलशृङ्गे
निवासमङ्गीकुरुते सदैव ॥६॥

कठोरकैलासशिलाविमर्दात्
ग्लानिं शिवायाः पदयोर्निरीक्ष्य ।
वसत्युमेशस्सहसैनमेत्य
तीरे सभार्यः कपिलातटिन्याः ॥७॥

कर्णाटदेशीयतरङ्गिणीनां
गुणान् शुभंयून् अतिपावनानाम् ।
निशम्य गङ्गाप्यभिमानभङ्गात्
खिन्ना किलाधोभुवनं प्रविष्टा ॥८॥

जनाश्च तस्मिन् निवसन्ति सन्तः
शिवङ्कराचारपरा गुणज्ञाः ।
नैवास्ति तेषां चरिते कलङ्कः
सन्दृश्यते चेत्स मृगाङ्कबिम्बे ॥९॥

न कर्म तेषां विषमं जनानां
नानन्वयस्तद्वचने चकास्ति ।
नापह्नवस्तदहृदये कदापि
ते वर्णनास्वेव महाकवीनाम् ॥१०॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

काव्येषु सन्दर्शितकौशलाये
रणे प्रकाशीतकृतधीरभावाः ।
गृहागते दर्शितगौरवास्ते
कर्णाटदेशीयजना जयन्ति ॥११॥

संप्राप्त सह्यतनयादिसरिद्विहारः
विख्याततीर्थनिकरभ्रमणप्रवीरः ।
पुष्पाद्यकाननचरस्सुभगस्समीरः
तेषां प्रयच्छति सदा नितरां प्रमोदम् ॥१२॥

कर्णाटदेशगुणवर्णनसंप्रवृत्ताः
तस्योपमानविषयं परिमार्गयन्तः ।
ध्यात्वा चिरं सुकवयोऽपि तमेव देशं
तस्मोपमानपदवीमधिरोपयन्ति ॥१३॥

आगोदातटमा च सह्यतनयातीराद्विशालाञ्चिते
मुक्तारत्नततापरारणवतटप्रोद्भासिकाञ्चीगुणे ।
लोकोऽन्वर्थशुभाभिधानमहिते कर्णेष्वटन्ती नृणां
कर्णाटाम्ब जयाखिलक्षिततले कल्याणमातन्वती ॥१४॥

हंसो विभाति नलिनीदलपुञ्जमध्ये
सिंहो विभाति गिरिगह्वरकन्दरासु ।
जात्यो विभाति तुरगो रणयुद्धमध्ये
विद्वान् विभाति पुरुषेषु विचक्षणेषु ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

Ramanashree Group of Hotels

**BEST HOTELS AT BEST PLACES
FIVE STAR SERVICES AT THREE STAR PRICES**

**RAMANASHREE COMFORTS, BANGALORE
RAMANASHREE COMFORTS, MYSORE
RAMANASHREE CALIFORNIA RESORT AND CLUB
CENTRAL RESERVATIONS AT CORPORATE OFFICE
RAMANASHREE GROUP OF HOTELS
COMMANDER'S PLACE**

**6, RAJA RAM MOHAN ROY ROAD,
BANGALORE - 560 025.**

TELEPHONE NO. : 080 - 2222844, 2222855

TELEX NO. : 0845 - 3197 RGAG IN

FAX NO. : 080 - 2221214

संविद्

फरवरी १९९७

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृते 'गङ्गल'-द्वयम्

- आचार्य जानकीवल्लभ शास्त्री

१

निःस्वं निरात्म विश्वमिदं पाति भारतम् ।
मैत्रीस्पृशा दृशास्ति जिताराति भारतम् ॥
आधाय धवलधारमुरसि तार-हारवत् ।
गङ्गातरङ्गमद्य शिवं भाति भारतम् ॥
कुसुमं न यद् विकासमितं गन्धवद् भुवि ।
तस्मै स्पृहां प्रदर्श्य नभो माति भारतम् ॥
दूर्वापि चन्दनायते काशोऽपि कुशसमः ।
उच्चावचं परीक्ष्य पुरो याति भारतम् ॥
विज्ञान-मान-दृप्तमदृप्तं स्तुतं जगत् ।
जीवातुमखिलतर्पणं प्रददाति भारतम् ॥

२

कथा न काचिदियं श्रूयतां व्यथास्ति यथा ।
न पारदर्शि जीवनं वृथानुभावकथा ॥
विषं न चन्द्रमाः सुधेदृशं भृशं वर्षति ।
न रवेरन्धकारकारिणी प्रकाश-प्रथा ॥
क्व लिख्यते ममाद्य नाम भ्रष्ट-भूर्ज-दले ।
नभो निभाल्यतां दिने न तारका वितथा ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

उदेति नार्यमा तमः समूलमुन्मूल्य ।
 मुधा सुधायशो हलाहलो विधोस्तु तथा ॥
 प्रभञ्जनेन तरुनैकदा परामृष्टः ।
 सुभं विमृग्यतां क्व वर्ततां सुगन्धव्यथा ॥
 मल्लिकावल्लरी किमश्रुणासृजा सिक्ता ।
 नैति मधुपो न याति गन्धवहोऽनेन पथा ॥
 न दिग्विमुक्तये कालो न स्वर्णदीप्तातः ।
 रणाङ्गने स्थिताऽस्ति शान्तिरद्य भग्नरथा ॥*

* सौजन्यम्—हिन्दी कालनिर्णय, दीपावली-१९९६

* * *

तदसह्यतरं भवेत्

बर्नार्ड् शा क्वचित् भाषणं दृढं कुट्टयति स्म । तदा तदा पतत्
 अधोवस्त्रं पुनः पुनः स्वस्थाने स्थापयितुं प्रयतमान एव सः भाषणं
 प्रवर्तितवान् । इदमेव असकृत् अवलोकयन्ती काचित् चपला ललना
 तमपृच्छत् । 'शा महोदय! भवांस्तु पुनः पुनः उपरि कर्षति ।
 द्रष्टुमेतत् असह्यं प्रतिभाति मे ।'

निर्विकारः शा निजगाद — 'किं करवाणि भामिनि? यद्येवं न
 करोमि तदा इतोऽपि अधिकम् असह्यं भवति' इति ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

पण्डितराजस्य परिदेवना

- विश्वनाथ केशव छत्रेशास्त्री

स्वधर्मं शास्त्रोक्तं भगवति विजानन्नपि जने
सुविख्यातो विद्वद्वर इति च सद्भिप्रकुलजः ।
हतप्रज्ञो वीक्ष्याप्रतिमरुचिरम्लेच्छभृतिकाम्
अयाचे श्रीगङ्गे स्तुतिमुदितदिल्लीशवचनात् ॥१॥

अधर्म्येदृग्याच्चास्तिमितनृपराजेन सपदि
प्रदत्ता सा मे तद्रतिसुखनिमग्नोऽहमभवम् ।
विवेकभ्रष्टो निस्त्रपविषयमोहान्ध इति हा
जनानां मन्निर्भर्त्सनपरवचो नैव गणयन् ॥२॥

अधीतां धिग् विद्यामुदितसमयेऽयोज्यत न या
जनेभ्यो द्रव्यार्थं विहितमुपदेशं तमपि धिक् ।
धिगेतत् पाण्डित्यं मम खलु च यत् सद्गतिकृते
क्षणेऽन्त्ये साहाय्यं लवमपि न हन्त प्रकुरुते ॥३॥

वसामांसश्लेष्मास्थिरुधिरकफाद्यैरुचिरैर्
बहुद्रव्यैरन्तर्भयजनकदुर्दर्शवपुषः ।
सुलावण्ये बाह्वे नयनहतकाभ्यां कथमहं
प्रलोभ्यापोढो हा सुजनपथतो दुर्विधिवशात् ॥४॥

बहिष्कारो जात्याऽऽरभि मयि दृढस्तेन गतवान्
अहं तीव्रोद्वेगं विजनविषयं वस्तुमगमम् ।
फलैर्मूलैर्धान्यैरुत कथमपि क्षुत् प्रशमिता
यदृच्छासंप्राप्तैः सह दयितया तत्र च मया ॥५॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

सुखालापो मित्रैः सह न समये भोजनमपि
 नवे काव्ये विद्वत्परिषदि न चर्चाच्छमनसा ।
 न चास्वादः कस्या अपि जननि लोकोत्सवमुदः
 स्वलोकत्यक्तं धिक् खलु गतरसं जीवनमिदम् ॥६॥
 अपिच्छायामौज्झन् मम हतविधेर्बान्धवजना
 मुखं दृष्टं चेन्मे सपदि विमुखीभूय चलिताः ।
 मतोऽस्पृश्योऽत्येभिर्मदधिकदयार्द्रा व्यवहृतौ
 परिभ्रष्टोऽयं किं कथय मनुजत्वादपि जनः ॥७॥
 संवृत्तं मे शून्यं सुखविरहितं जीवनमिदं
 विनानन्दाधारं न नृतनुभृता शक्यमिह तत् ।
 स नष्टो मे सर्वः किमपि न ततः कारणमितो
 वपुर्धर्तुं लोकाप्रियमिति च तद् द्राग् निपततु ॥८॥
 समूर्तं वात्सल्यं जगति जननीत्याहुरखिला
 बुधास्तस्मात् प्राप्तो जननि शरणं तेऽस्मि चरणम् ।
 वशत्वान्मायाया विहितशतमन्तून् करुणया
 क्षमस्वैनं मा मा चिरमनुतपन्तं त्यज शिशुम् ॥९॥
 अहा संस्पृष्टान्तः परमकरुणैः प्रार्थनपरैर्
 वचोभिर्मे कर्तुं त्वरितसुकृपां निश्चितमतिः ।
 शनैरारोहन्त्युद्धृतलहरिबाहुर्जननि माम्
 उपैषीतीक्षेयं समय उदितो मङ्गलतमः ॥१०॥
 श्रीगङ्गेऽद्यास्मि धन्योऽर्पितमृदुलजलाङ्कोऽक्षयोऽत्युग्रपापी
 स्नेहार्द्रा दीननष्टाश्रयनरकरदा त्वं क्षमाशीलवृत्तिः ।
 कल्याणाकांक्षिणस्त्वामनलसमनसश्चैकनिष्ठा भजन्तु
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यो नदतु तव यशोऽडिण्डिमोऽस्यां त्रिलोक्याम् ॥११॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संविदेका

श्री बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते

छन्दःपादाभिरामां घनजघनलसत्तर्कविद्याप्रसारां
पाशर्वोद्यत्सांख्ययोगां दहरसरसिजोद्भासितब्रह्मतत्त्वाम् ।
वक्षोजव्याप्तवेदां पदमयवदनामागमोल्लासिभालां
काव्यालङ्कारहास्यां भजत भगवतीं भारतीं भारतीयाम् ॥१॥

आदिङ्मूलादुदञ्चतिमिरयवनिकापातजातप्रभावात्
सङ्कोचं नीयमाने भरतवसुमतीलोकहृत्कञ्जपुञ्जे ।
प्राची प्राचीनविद्याकिरणपरिचयोन्मेषदक्षं प्रसूतां
ध्वान्तध्वंसाय संसाधितपुरुषगुणं तेजसां सम्प्रदायम् ॥२॥

आशैलादादिशक्तिप्रभवपदयशश्शुभ्रशृङ्गोत्तमाङ्गात्
आरत्नश्रेणिर्गर्भमच्छुरिततटरुचे रम्भसां नायकाच्च ।
आप्राचः कामरूपादसमगुणनिधेरा च कच्छदतुच्छात्
एकाविच्छिन्नरूपा श्रुतिशतमहिता संविदुद्योततां नः ॥३॥

शुद्धस्वान्तैरतानैर्नियमितकरणैरान्तरे स्वे महिम्नि
ज्योतीरूपे निमग्नैस्त्रिभुवनगुरुभिः पूर्वजैर्नः पुराणैः ।
कल्याणी कापि वाणी मधुमधुरपदा या प्रमाणीकृता सा
पापं तापं निहन्तुं प्रभवति महते श्रेयसे स्थेयसे च ॥४॥

गङ्गा त्वङ्गन्तरङ्गा स्मरहरचिकुरव्यूहसञ्चारपूता
कालिन्दी वा मिलिन्दावलिललितजला वल्लभा नन्दसूनोः ।
गोदा गोदावहा वा निखिलजनमनश्शर्मदा नर्मदा वा
पुष्पन्त्येतास्समस्तानमृतरसझरीनिर्विशेषैः पयोभिः ॥५॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

प्रेङ्खत्कल्लोलदोलास्विव तुहिनरुचेर्बिम्बमालोक्यमानं
नानावाद्येषु सप्तस्वरसरसरवानन्दभङ्गीविनोदः ।
प्रोन्मीलत्युष्ममालास्विव च परिमलश्रीरियं संविदेका
सन्धतां भारतीयान् सहजसुखकरी बन्धुतासूत्रबन्धैः ॥६॥

उन्मीलद्भक्तिधाराधरनिकरसमासङ्गरङ्गायमाने
देशव्योमाङ्गणेऽस्मिन् मुखरयति दिशः सत्कवीन्द्रे मयूरे ।
सौवर्णी भाग्यरेखा भरतनृपभुवो भासमानेव भूयात्
संवित्सौदामिनी वः सकलफलसमुल्लाससङ्केतभूमिः ॥

लेखकेभ्यो निवेदनम्

संविदि प्रकाशनार्थं लघु-लघूनि लेखनानि इष्यन्ते । लेखनानि
इतिहास-पुराण-विज्ञान-वर्तमानसमाज-सम्बद्धान्यपि भवितुमर्हन्ति ।
लेखनानां स्वीकृतिः पत्रद्वारा संसूच्यते । अस्वीकृतो लेखः प्रत्यर्पणीयश्चेत्
तदर्थं प्रेषमुद्राः संलग्नाः स्युः लेखनप्रेषणावसरे । प्रेष्यमाणाः लेखाः
सुन्दरैः स्पष्टैः अक्षरैरेव भवितुमर्हन्ति । दीर्घः लेखः नापेक्ष्यते । एक एव
लेखः अन्यत्रापि प्रेष्यते चेत् तस्य मुद्रणं चिन्त्यम् । पत्रस्य एकस्मिन्नेव
मुखे लेखनीयम् । भाषान्तरितः लेखः मूललेखकस्य अनुमतिपत्रेण सहैव
प्रेषणीयः । मुद्रितस्य लेखस्य कृते उचितं सम्भावनाद्रव्यं प्रदातुं
प्रयतिष्यते । सम्पादक-समितिः गुणं गात्रं च परिशील्य विषयेऽस्मिन्
व्यवहरति । पुस्तकविभागस्य कृते स्वीकृतो ग्रन्थः यथावसरं पृथग्रूपेणापि
मुद्रितो भविष्यति यदैव लेखकः पञ्चविंशतिः प्रतीः गौरवरूपेण प्राप्नोति ।
समेषां लेखानां ग्रन्थानां च भाषा यावच्छक्ति सरला सुगमा क्लेशरहिता
अधिकसन्धिसमासवर्जिता शुद्धा च भवितुमर्हति । ग्रन्थस्य लेखानां च
मुद्रणविषये सम्पादकसमितेः निर्णयः एव चरमः बाध्यश्च भवति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

सावरकरीयं सिन्धुसूक्तम्

डॉ. ग. बा. पळसुले

(१९५२ ख्रिस्ताब्दे पुण्ययत्ने 'अभिनव-भारत'-सङ्घटनस्य साङ्गतासिद्धि-विसर्जनावसरे बृहत्सभायाम् अभिभाषमाणेन स्वातन्त्र्यवीर-सावरकर-महाभागेन एकं हृदयशल्यं प्रकटितम् । तन्नाम स्वातन्त्र्यप्राप्तेः उत्तरमपि सिन्धुनद्या अद्यापि भारतेऽनन्तर्भावः, जनस्य च तां प्रति उदासीनता । मराठीभाषायां भाषमाणेन (अर्थात् गद्येन) तेन तदानीम् उद्गीतं सिन्धुसूक्तं संस्कृतभाषया दत्तपद्यरूपम् डॉ. पळसुले महोदयानाम् आगामिनः 'वैनायक' संज्ञकात् महाकाव्यात् इह प्रस्तूयते ।)

“गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् संनिधिं कुरु ॥”

स्नानमङ्गल-जलाधिदेवताः

शब्दिता इह हि लोकमातरः ।

भारतीय-गणराज्य-मन्दिरे

अत्र सन्ति सकला विराजिताः ॥१॥

जाह्नवी भवति, सा सरस्वती,

नर्मदाप्यथ च दृश्यतेऽत्र हि ।

गौतमी च, यमुनापि दृश्यते

हन्त! हन्त! क्व नु सिन्धुरस्ति तु? ॥२॥

भूयसा तदितराः सरिद्धराः

पुण्यपावनजलाः समागताः ।

सिन्धुरेव ननु नात्र दृश्यते

वञ्चिताः स्म बत! सिन्धुवर्जिताः ॥३॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

किं ब्रवीषि? 'ननु विस्मराधुना
तां, गतास्त्यपुनरागमाय सा?' ।
तन्न, तन्न, न कदापि तद् भवेत्
नैव सम्भवति सिन्धुविस्मृतिः ॥४॥

किञ्च, कृत्स्नजगतो वयं गताः
द्वेष्यतां, यदि च तेऽथवा हि नः ।
नैव, नैव— नहि हिन्दवो वयं
विस्मराम खलु सिन्धुमातरम् ॥५॥

किं ब्रवीषि? 'कुरु सिन्धुविस्मृतिम्'?
सिन्धुशून्यमपि हिन्दुजीवनम् ।
अर्थशून्यमपि शब्दभाषणम्?
प्राणशून्यमपि देहधारणम्? ॥६॥

नैव शक्यमिति, भो महाशय !
एक एव ननु जीवितो यदि ।
सोऽपि, सोऽपि, खलु हिन्दुरन्तिमः
विस्मरिष्यति न सिन्धुमातरम् ॥७॥

यत्तटे च ऋषिभिः पुरातनः
आद्य-साम-मधुरं ह्यगीयत ।
सान्ध्यवन्दनकरैश्च तैर्यतो
अर्घ्यदानममलैर्जलैः कृतम् ॥८॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

यां च सिन्धुनदि! दैवतीकृतां
तेऽथ विष्णु-वरुणादिभिः सह ।
सुन्दरादपि च सुन्दरोत्तमैः
अस्तुवन्त मधु-सूक्त-मण्डलैः ॥९॥
तां सदैव सुतवत्सलां वयं
त्वां समस्त-जन-मातरं शुभे ।
देवि पावनतमे, 'नदीतमे'!
विस्मराम न कदापि हिन्दवः ॥१०॥

* * *

कर्तव्यपालनमेव स्वचित्तशान्तेः मूलो मन्त्रः ।

- मुनशी प्रेमचन्द

असत्कर्मणे असहयोगदानं मानवस्य परमं कर्तव्यम् ।

- महात्मा गान्धी

कर्मैव मानवविचाराणां सर्वश्रेष्ठ व्याख्यानम् ।

- लॉक

आरोग्यमेव सौभाग्यम् ।

- कन्नड आभाणकः

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

**For Auto Electrical Jobs and New Batteries for
your Auto Vehicles**

contact

RUBY AUTOMOBILES CO.

**No. 31, A.R. RANGNEKAR MARG
CHOWPATTY, MUMBAI - 400 007.**

TEL.: 3611286/3610253

**AN INTERNATIONAL SANSKRIT AND HINDI
PROFESSOR TEACHES AT MUMBAI THE
FOLLOWING SUBJECTS THROUGH ENGLISH,
HINDI, GUJARATI AND MARATHI MEDIA BY
ADOPTING NEW METHODS :**

**VEDAS, UPANISHADS, EPICS, PURANAS,
SANSKRIT LANGUAGE, LITERATURE, GRAMMAR,
RITUALS AND HINDUISM.**

Contact by phone : (022) 3871860

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

बोपदेवस्य चरितम्

- पडाल ब्रह्मा रेड्डिः

बोपदेवः बाल्यावस्थायां मूर्खः आसीत् । यदा सः गुरोः अन्तिके शिष्यैः अन्यैः साकं व्याकरणम् अपठत् तदा सूत्राणि वारं वारम् आवर्तयन्नपि विसस्मार । गुरुरपि तं व्याकरणं बोधयितुं भृशं परिश्रमं चकार । बोपदेवः एकदा पाणिनीयं व्याकरणं पठति चेत् अन्यदा महाभाष्यम् अपरदा जैनेन्द्रव्याकरणम् । परन्तु व्याकरण-पाठ्यग्रन्थेषु अनेकेषु परिवर्तनेषु कृतेष्वपि सः व्याकरणज्ञानं प्राप्तुं न शशाक । यदा गुरुः काव्यनाटक-पाठनादनु व्याकरणं बोधयति स्म तदा व्याकरणज्ञानप्राप्तिभाग्यम् आत्मनो ललाटे न लिखितमिति मत्वा बोपदेवः समीपस्थितां काञ्चित् नदीं गच्छति स्म । तत्र एका महिला नद्यां स्नात्वा पात्रं जलेन पूरयित्वा तत्रस्थशिलायां स्थापयति स्म । ततः सा शोभनाङ्गी शिलायाः पात्रं स्वशिरसि अनायासेन उद्धरति स्म । प्रत्यहम् एतत् सर्वं बोपदेवः ददर्श ।

वर्षाकालस्य एकस्मिन् दिने पृथिव्याः सर्वत्र पङ्क्तिमयत्वात् उपवेष्टुं शिलां प्रति अगच्छत् । तदा तस्यां शिलायाम् एकं गर्तम् अपश्यत् । सः मनसि आलोचयामास यत् अस्यां कठिनतरायां शिलायां गर्तोऽयं कुतः सञ्जातः? पूर्वं तु इयं शिला समतला आसीदिति । सा ललिताङ्गी प्रत्यहं जलपात्रम् उद्धर्तुं शिलायां निक्षिपति खलु । अत एव कठिनतरायाम् अपि अस्यां शिलायां गर्तः संवृतः इति ज्ञातवान् । तदा सः आत्मनि तर्कयामास यत् यदा अस्यां दृढायां शिलायां प्रत्यहं जलपात्रनिक्षेपणात् गर्तः सञ्जातः तदा मुहुर्मुहुः व्याकरणम् अहं निरन्तरं पठिष्यामि चेत् व्याकरणज्ञानम् अवश्यं प्राप्स्यामीति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

बोपदेवः धावन् आश्रमम् आगत्य दृष्टं सर्वं वृत्तं गुरवे निवेद्य आह - “अनेन दृष्टान्तेन मनः एकत्रीकृत्य वारंवारं व्याकरणे पठिते सति अवश्यं व्याकरणज्ञानं सम्यक् लप्स्यते इति मे प्रतीयते ।” गुरुः आह- “सत्यम्! अवश्यमेव प्राप्स्यसि । आत्मनि विश्वासं कृत्वा वारं वारं प्रयतामहे चेत् तदा कठिनतमेऽपि कर्मणि सिद्धिम् अवश्यं प्राप्नुमः । अतः प्रथमतः त्वया सिद्धिप्राप्तिं यावत् एकमेव व्याकरणं पठनीयम् । कुत इति चेत् यदि सा सुन्दरी एकस्यामेव शिलायां जलपात्रम् अस्थापयित्वा प्रत्यहम् एकैकशः नवीनासु शिलासु अस्थापयिष्यत् तदा तासु शिलासु गर्तः न समजायिष्यत । अतः एकस्मिन् व्याकरणे पूर्णतया प्राज्ञो भूत्वा अन्ये व्याकरणग्रन्थाः पठितव्याः” इति ।

अथ बोपदेवः आत्मनि विश्वासं धृत्वा प्रत्यहं सर्वदा भूयोभूयः व्याकरणसूत्राणि आवर्तयितुम् आरम्भे । कतिपुचन वर्षेषु व्यतीतेषु सः व्याकरणे पूर्णतया प्राज्ञो बभूव । ततः गुरुवचनानुसारेण अन्यव्याकरणग्रन्थानाम् अध्ययने परिशीलने च संलग्नो बभूव यस्मिन् स झटिति सफलो बभूव । व्याकरणशास्त्रे नितरां विज्ञो भूत्वा बोपदेवः आलोचयामास यत् मया व्याकरणसागर-पारङ्गतेन लोकोपकारः कर्तव्यः । सः संस्कृतव्याकरणे मुग्धानां (मूर्खाणामपि) सुखप्रवेशाय सम्पूर्णज्ञानाय च मुग्धबोधव्याकरणम् इति व्याकरणग्रन्थरत्नं रचयामास । बोपदेवः १३००-१३५० वैक्रमाब्दनिकटसमये स्वग्रन्थं रचयामास इति विदुषां विश्वासः ।

इत्थं प्रथमतो मुग्धोऽपि बोपदेवः व्याकरणशास्त्रे विज्ञो भूत्वा मुग्धबोधव्याकरणप्रदानेन विश्वे अमरतां गतः विराजते ॥

मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

वृक-अविपुत्रयोः कथा

(मृदुर्हि परिभूयते)

- बालगोपालः

कस्यचन ग्रामस्य समीपे किमपि काननम् आसीत् । प्रत्यहं तत्र गावः इतरे प्राणिनश्च तृणम् अतुं गच्छन्ति स्म । कस्मिंश्चित् दिने एकः अविः (Sheep) कानने तृणं खादित्वा तत्र निर्झरिण्यां पिपासां परिहरति स्म । अधस्तने प्रदेशे जलं पिबति तस्मिन् अविपुत्रे कस्मादपि स्थानात् एकः वृकः (Wolf) आगच्छत् । वृकः उपरि विद्यमाने प्रदेशे जलमपिबत् । ततः यदा सः अधस्तात् पश्यति तत्र एकाकी अविः जलं पिबन् दृष्टः । भक्षणविषये वृकस्य तृप्तिः न कदापि सम्भवति इति सर्वविदितं किल! येन केनापि मिषेण वाग्वादं कृत्वा अविम् अतुं वृकः एवम् अवदत् -

वृकः - रे रे अविपुत्र! त्वम् अधः तिष्ठसि । अहम् उपरि स्थितोऽस्मि । त्वया पीत्वा विसर्जितम् उच्छिष्टं जलमेव अत्र आयाति । अतः जलं मा पिब ।

अविः - भोः भोः वृकमहाशय! किमेवं वदसि । जलं न कदापि निम्नप्रदेशात् उन्नतप्रदेशे प्रवहति । अतः त्वया विसृष्टम् उच्छिष्टं जलम् अहं पिबन् अस्मि । न त्वम् ।

वृकः अतीव बुद्धिमान् इति आत्मानं मन्यसे । त्वमसि दुरहङ्कारी । मह्यं गालीः ददासि किम्?

अविः अहं केवलं जलपाने मग्नोऽस्मि । तुभ्यं कदा गालीः दत्तवान्? किमर्थं च?

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

वृकः अधुना न चेत् गतवर्षे त्वं मां निन्दितवानसि । असत्यं
वचः मा ब्रूहि ।

अविः इदं विचित्रं प्रतिभाति । गतवर्षे अहं नैव जातः आसम् ।

वृकः - त्वं न चेत् तव पिता वा माता वा मां गतवर्षे अनिन्दत्
। त्वमधुना आगत्य मया सह वाग्वादं करोषि ।

एवमेव वदन् स वृकः उत्तरदानाय अवसरम् अदत्त्वा तम् अविम्
आक्रम्य हत्वा अभक्षयत् ।

यथा अरण्ये तथा ग्रामेषु पत्तनेषु नगरेषु च बलिष्ठाः जनाः
दुर्बलान् जनान् एवमेव हिंसोपद्रवैः पीडयन्ति । अत एवोक्तं मृदुः
परिभूयते इति ॥

GITA EXAMINATION

The next Gita Examinations of the Bharatiya Vidya Bhavan will be conducted on 28th and 29th April 1997. The last date for receiving application forms is 31.3.97. Please write to Sri Kamal Kishore Tanwar, Asst. Exam Secretary, Bharatiya Vidya Bhavan, Chowpatty, Mumbai-400 007 for further information.

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

पञ्चैतानि विजानीहि

- पञ्चास्यः

पञ्च भूतानि	-	पृथिवी, जलम्, तेजः, वायुः, आकाशः
पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि	-	चक्षुः, श्रोत्रम्, नासिका, जिह्वा, चर्म
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि	-	वाक् (मुखम्), हस्तः, पादः, उपस्थम्, पायुः
पञ्च प्राणाः	-	प्राणः, अपानः, समानः, उदानः, व्यानः
पञ्च पाण्डवाः	-	युधिष्ठिरः, भीमः, अर्जुनः, नकुलः, सहदेवः
पञ्चाङ्गानि	-	तिथिः, वासरः, नक्षत्रम्, योगः, करणम्
पञ्चामृतानि	-	दुग्धम्, दधि, घृतम्, शर्करा, मधु
पञ्च देववृक्षाः	-	मन्दारः, पारिजातः, सन्तानः, कल्पवृक्षः, हरिचन्दनम्
पञ्चमहायज्ञाः	-	देव-पितृ-भूत-मनुष्य-ब्रह्मयज्ञाः
पञ्चविषयाणि	-	शब्दः, स्पर्शः, रूपम्, रसः, गन्धः
पञ्चकोशाः	-	अन्नमयः, प्राणमयः, मनोमयः, विज्ञानमयः, आनन्दमयः
पञ्च अवस्थाः	-	शैशवम्, कौमारम्, यौवनम्, वार्धक्यम्, मरणम्
पञ्चायतनदेवताः	-	आदित्यः, अम्बिका, विष्णुः, गणनाथः, महेश्वरः
पञ्चक्लेशाः	-	अविद्या, अस्मिता, रागः, द्वेषः, अभिनिवेशः
पञ्चयमाः	-	अहिंसा, सत्यम्, अस्तेयम्, ब्रह्मचर्यम्, अपरिग्रहः
पञ्चनियमाः	-	शौचम्, सन्तोषः, तपः, स्वाध्यायः, ईश्वरप्रणिधानम्
पञ्चलोहाः	-	सुवर्णम्, रजतम्, ताम्रम्, सीसकम्, अयः

क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत् ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

With the Best Compliments from :

PRAMANIK

360, K.N. BUILDING,
BHANDARKAR ROAD
MATUNGA (C.R.), MUMBAI - 400 019.

TEL : 412 3137/414 4597

RESI : 401 6199

- RAMNIK G. GALA

With the Best Compliments from

S.W.CREATIONS

EXCLUSIVE READYMADE PUNJABI SUITS

360, K.N. Building, 2nd Floor, Bhandarkar Road,
Matunga (C.R.), Mumbai - 400 019.

Phone : 414 29 16/414 34 71

संविद्

फरवरी १९९७

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

लौकिकन्यायमाला

- तीर्थकाकः

३. अन्धपरम्परान्यायः

अक्षणा काणाः अन्धाः । तेषां पंक्तिरेव परम्परा । अन्धानां परम्पराम् आश्रित्य इयं कथा सुप्रसिद्धा संस्कृतसाहित्ये ।

कदाचित् एकः अन्धः अपरम् अन्धं, सः अन्यम् अन्धं, स च इतरम् अन्धम् ... एवं प्रकारेण सर्वे अन्धाः अन्धान् एव आश्रित्य क्वचित् गच्छन्ति स्म । यद्यपि सर्वे अन्धाः आसन् सर्वेऽपि एवं मन्यमानाः आसन् यत् परम्परायाः अग्रिमः पुरुषः चक्षुष्मान् इति । ते न जानन्ति स्म यत् अन्यः अपरः इतरः अपि स्वयमिव अन्ध एव इति । तथापि एकस्य अन्धस्य वस्त्राञ्चलम् आश्रित्य अपरः गच्छति स्म ।

इमाम् अन्धानां परम्परां दृष्ट्वा कश्चित् चक्षुष्मान् पुरुषः चकितः अभवत् । सः तत्र एकम् उद्दिश्य अवदत् 'हे अन्ध! किं त्वं जानासि यत् कुपथं गच्छन् वर्तसे इति? यदि एवमेव अग्रे सरसि तदा अपायोऽस्ति । निश्चितं गते पतिष्यसि' इति । सः अन्धः अवदत् - 'अरे किमिदं ब्रवीषि? वयं बहवः स्मः । बहोः कालात् एवमेव गच्छन्तः स्मः च । यदि मम चक्षुर्नास्ति अग्रिमः पुरुषः अपि अन्धः किम्? स सर्वं समीचीनतया पश्यति' इति । तदा चक्षुष्मान् पुरुषः पुनरवदत् - 'आम् सत्यम् । सः अग्रिमः पुरुषः, ततो अग्रिमः, ततश्च अग्रिमः आदिम इति सर्वेऽपि अन्धाः एव । अतः परम्परा इयं साधु न सरति ।'

अनेन वचनेन अन्धः क्रुद्धः अभवत् । सः चक्षुष्मन्तं पुरुषं प्रति उच्चैः अगर्जत् - 'रे मूढ! कथं वा अस्मत् - परम्परायाः सर्वे जनाः अन्धाः भवन्ति? वस्तुतस्तु त्वमेव अन्धः वर्तसे । न मे त्वयि विश्वासः

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

। एकापेक्षया बहवः वरम् । वयं बहवः स्मः । अतः परम्परा एव विश्वासयोग्या न त्वम् एकाकी दुष्टः' इति ।

एवमेव लोके जनाः साधारणतया तर्क-युक्ति-विवेक-विहीनाः अन्धपरम्परान्यायेन प्राचीनां श्रद्धाम् आश्रित्य व्यवहरन्ति । न खलु विचारयन्ति विज्ञानाश्रितं वास्तविकं वचनम् । यदि यः कोऽपि सत्यं विवरीतुं प्रयतते तम् उपहसन्ति च ।

जीवने श्रद्धायाः स्वीयं किमपि प्रमुखं स्थानं विद्यते । श्रद्धां विना शान्तिः नास्ति । सर्वत्र संशयः अनपेक्षितः । संशयात्मा विनश्यति । श्रद्धावान् सुखमेधते । तथापि अन्धश्रद्धा न खलु प्रशस्या । यदा च युक्तियुक्तः विचारः प्रस्तूयते तत्र विचारः करणीयः । न खलु सर्वदा श्रद्धायाः आश्रयः ग्राह्यः । सबुद्धिकश्रद्धा एव सुखशान्तिहेतुः । अन्धविश्वासः आत्मवञ्चनापि भवेत् कदाचित् ।

यथा वैयक्तिकजीवने तथा सामूहिकाभिप्रायेषु अपि अन्धपरम्परान्यायेन दुर्विचाराः पूर्वग्रहाः बहवः भवन्ति । देशदेशयोर्मध्ये जनगणानां मध्येऽपि अयं न्यायः साधु अन्वेति । विवेकी पुरुषः पौर्वापर्यविवेचनं कृत्वा साधून् अभिप्रायान् केवलं स्वीकरोति । बहुभिः गृहीतमिति कारणात् एव किमपि वस्तु सत्यं तथ्यं वा न भवति इति तु न कदापि विस्मर्तव्यम् । युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यं बालादपि शुकादपि ॥

पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि सर्वं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेय बुद्धिः ॥

- कालिदासः

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

शिशुगीतानि

- विद्वान् एच्. वि. नागराज राव्

१

झुगभुगयानं
सुखप्रयाणं
सर्वजनानां
वितनोति ।

महाविमानं
व्योमवितानम्
अतीत्य दूरं
प्रापयति ।

कुटकुटयानं
सुखतररूपं
गेहाद् गेहं
ढौकयति ।

नौकायानं
जलनिधितरणं
कृत्वा लोकं
दर्शयति ॥

२

हे पूर्णचन्द्र
गगनतलेन्द्र

निरस्ततन्द्र

मां पाहि ।

हे बालसूर्य
कृतशुभकार्य

ग्रहगणवर्य

मां पाहि ।

हे नक्षत्र

जनगणमित्र

प्रकाशगात्र

मां पाहि ॥

३

ग्रामे ग्रामे वृक्षोऽस्ति

वृक्षे वृक्षेऽपि च शाखा ।

शाखायां शाखायां

नीडाः सन्ति च सुन्दराः ।

नीडे नीडे पक्षी च

पक्षिणि पक्षिणि चञ्चुरपि ।

चञ्चौ चञ्चौ धान्यकणो

माधुर्यं किल कणे कणे ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

४

आयाहि चन्द्र
उडुनिवहेन्द्र
परिहृततन्द्र
सुन्दर!

दर्शय रूपं
दूरय तापं
परिहर कोपं
चन्द्रि!

पोषय सस्यं
तोषय लोकं
घोषय विजयं
बन्धुर!

५

एहि एहि वानर
आम्रफलम् आहर
देहि मह्यं वनचर
सकललोकसुन्दर ।

रामपादसेवक
लोकशोकहारक
दैत्यनाशकारक
एहि भीतिवारक ।

वालधिं प्रचालय
दन्तगणं दर्शय
अपराधं मर्षय
शिशुगणं प्रपालय ॥

SARAL SANSKRIT EXAMINATIONS-1997

The next Saral Sanskrit Examinations will be held on 1st and 2nd March 1997. The last date for receiving filled up forms is 31.1.97 for further particulars contact the Asst. Examinations Secretary, Bharatiya Vidya Bhavan, Chowpatty, Mumbai - 400 007.

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अन्त्याक्षरीश्लोकसङ्ग्रहः

- अन्तेवासी

(पूर्वाङ्कतो अनुवृत्तः)

‘ए-ऐ-ओ-औ’-आदीनि पद्यानि

एकं वस्तु द्विधा कर्तुं बहवः सन्ति धन्विनः ।
धन्वी स मार एवैको द्वयोरैक्यं करोति यः ॥९२॥

एकं हन्यात् न वा हन्यात् इषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिः बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद् राष्ट्रं सराजकम् ॥९३॥

एकः परोपकारस्तु संसारेऽस्मिन्ननश्वरः ।
यो धर्मयशसी सूते युगान्तशतसाक्षिणी ॥९४॥

एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥९५॥

एक एव खगो मानी वने वसति चातकः ।
पिपासितो वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥९६॥

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।
आक्रमत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नमस्तलम् ॥९७॥

एकचक्षुर्न काकोऽयं बिलमिच्छन् न पन्नगः ।
क्षीयते वर्धते चैव न समुद्रो न चन्द्रमाः ॥९८॥

एकतश्चतुरो वेदाः ब्रह्मचर्यं तथैकतः ।
एकतः सर्वपापानि मद्यपानं तथैकतः ॥९९॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

एकरद द्वैमातुर निस्त्रिगुण चतुर्भुजोऽपि पञ्चकर ।
 जय षण्मुखनुत सप्तच्छद गन्धि-मदाष्टतनुतनय ॥१००॥
 एकवृक्षसमारूढा नानावर्णा विहङ्गमाः ।
 प्रभाते दिक्षु दशसु का तत्र परिदेवना ॥१०१॥
 एकशक्तिप्रहारेण म्रियतेऽश्वो नरोऽपि च ।
 सहेच्छतं प्रहाराणां महायुद्धेषु वारणः ॥१०२॥
 एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।
 गतानुगतिको लोकः न लोकः पारमार्थिकः ॥१०३॥
 एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
 सोऽपि संवाह्यते लोके तृष्णायाः पश्य कौतुकम् ॥१०४॥
 एकेन राजहंसेन या शोभा सरसो भवेत् ।
 न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ॥१०५॥
 एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना ।
 दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा ॥१०६॥
 एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भयम् ।
 सहैव दशभिः पुत्रैः भारं वहति गर्दभी ॥१०७॥
 एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
 वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥१०८॥
 एकोदरसमुद्भूता एकनक्षत्रजातकाः ।
 न भवन्ति समाः शीलैर्यथा बदरिकण्टकाः ॥१०९॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

एकोना विंशतिः स्त्रीणां स्नानार्थं सरयूं गता ।

विंशतिः पुनरायाता एको व्याघ्रेण भक्षितः ॥११०॥

एकोऽपि यत्र नगरे प्रसिद्धः स्याद्भुधरः ।

ततो यान्तरयो दूरान्मृगाः सिंहगृहादिव ॥१११॥

एकोऽहमसहायोऽहं कृशोऽहमपरिच्छदः ।

स्वप्नेऽप्येवंविधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते ॥११२॥

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥११३॥

ऐन्दवादर्चिषः कामी शिशिरं हव्यवाहनम् ।

अबलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्ययम् ॥११४॥

ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।

ऐश्वर्यमदमतो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥११५॥

ऐश्वर्यात्सहसम्बन्धं न कुर्याच्च कदाचन ।

गते च गौरवं नास्ति आगते च धनक्षयः ॥११६॥

ओजसापि खलु नूनमनूनं नासहायमपयाति जयश्रीः ।

यद्विभुः शशिमयूखसखः सन्नाददे विजयि चापमनङ्गः ॥११७॥

ओन्नमः परमार्थैकरूपाय परमात्मने ।

स्वेच्छावभासितासत्यभेदभिन्नाय शम्भवे ॥११८॥

औरसं कृतसम्बन्धं तथा वंशक्रमागतम् ।

रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥११९॥

..... अनुवर्तते

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

कुत्र वा प्रस्थिता वयम्?

- नारदः

प्रतिदिनमपि प्रातः प्रबुध्य प्रवृत्ति-पत्रिकाः पठ्यन्ते चेत् तत्र प्रकटिताः उदन्ताः कीदृशाः भवन्ति इति सर्वे विदन्ति । अद्य एतावन्तो जनाः मृताः, अत्र अयं रोगः सङ्क्रान्तः, अत्र प्रवाहः, अत्र अतिवृष्टिः, अत्र अनावृष्टिः, अत्र दुर्घटना, अत्र चौर्यम्, अत्र लुण्ठनम्, अत्र अत्याचारः, अयम् अनाचारः, एष भ्रष्टाचारः, अत्र युद्धम्, अत्र भयोत्पादकता, अत्र अपहरणम्, एष मारितः, सः कारागृहं प्रेषितः, तं न्यायालयः अपराधिनम् अधोषयत्, अत्र एष विरोधः, तत्र तं विरुध्य अभियानम्, एकः धनं खादति, अपरः वीथीं खादति, अन्यः वापीमपि खादति, छात्राः गुरून् निन्दन्ति, बालशोषणं भवत्यत्र, अतन्ना महिलाः कृताः.... इत्यादीत्यादि ।

सर्वस्यापि ईदृशविद्यमानस्य मूलं कारणं मनुष्याणां चित्तमेव । काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यनामभिः प्रसिद्धाः षड् रिपवः सर्वदोषाणां निदानम् । एते न केवलं जनानां मध्ये परं देशदेशयोर्मध्येऽपि स्वीयं कुकृत्यं बहुधा कुर्वन्ति । यदा षड् रिपूणामेव प्राबल्यं प्रवर्धते तदा सामाजिकं जीवनं पातालं प्रविशति । विज्ञानतन्त्रज्ञानयोः अभिवृद्धिः जनसमस्यां न खलु परिहरति वास्तविकरूपेण । विपरीततया तु समस्याः अद्य उल्बणाः जाताः ।

सर्वसमस्यानां परिहारः न खलु साध्यः । परं समस्यानां दुष्परिणामान् न्यूनीकर्तुं शक्यत एव । एतदर्थं समर्थाः नायकाः, प्रज्ञावन्तो प्रजाप्रतिनिधयः, राजकीयं स्थैर्यं, सर्वजनानां सहकारः प्रतिबन्धकानाम् अभावः अपि अपेक्षिताः भवन्ति । सर्वाः वृत्तपत्रिकाः यदि जनान् अस्मिन् मार्गे नयन्ति तदा एव सन्मार्गप्रवृत्तिः भवति । केवलं दुर्वृत्तानां प्रकटनेन पत्रिकाधर्मः न अवसीदति ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

हास्यमधुबिन्दवः

- द्विरेफः

एतत् प्रगतचिन्तनम्

पत्नीम् उत्थाप्य सहसा
साध्वसात् पतिरब्रवीत् ।
“किं ब्रवीमि पतिप्राणे
स्वप्ने तु विधुरोऽभवम् ॥”

“अब्रह्मण्यम्” अवोचत् सा,
“सत्यं निष्करुणो विधिः ।
वैधुर्यात् तव हे नाथ
वरं वैधव्यमेव मे ॥”

को भेदस्त्वनयोः द्वयोः?

कश्चित् युवकः विद्वांसं कमपि पृष्ठवान् “घटीयन्त्रस्य महिलायाश्च कः भेदः भवेत्” इति । स च उदतरत् एवम् - “यदि घटीयन्त्रं पश्यसि समयपरिज्ञानं भवति । यदि महिलां पश्यसि समयमेव विस्मरसि” इति ।

अयं बालो न जानाति

एकः - युष्मत्पुत्रस्य बुद्धिः नास्ति । सः मां घोटकम् आह्वयत् ।

अपरः - सत्यं तस्य बुद्धिः नास्ति । घोटकगर्दभयोः भेदमपि न जानाति ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

एतत् मित्रस्य लक्षणम्

स्वपरिणयस्य निमन्त्रणपत्रं वितरन् एकः स्वमित्रं प्राह - “ममैव विवाहः वर्तते । त्वया अवश्यम् उपस्थातव्यम् ।”

मित्रम् उवाच - “आम् अवश्यम् आगमिष्यामि । ईदृशे प्रसङ्गे त्वाम् असहायं न करोमि । स सुहृद् व्यसने यः स्यादिति हि वदन्ति विदग्धाः।”

कुत्र वा इष्यते इदम्

खाद्यापणे कदाचित् वार्तालापः प्रावर्ततैवम् ।

क्रेता - युष्माकमापणे शुनकानां बिस्कुटानि (Biscuits) विद्यन्ते वा?

विक्रेता - विद्यन्ते । अत्रैव अशनार्थं ददानि? उत गृहभोजनार्थं पिण्डीकृत्य प्रयच्छानि?

तर्हि तन्नेष्यते मया

निरुद्योगः कश्चित् युवा साक्षाद्दर्शनावसरे केनचित् एवं पृष्ठः अभूत् ।

“त्वं किं कार्यं कर्तुमिच्छसि?”

“अहं कर्मकरचयनसमितेरस्याः अध्यक्षकार्यं कर्तुमिच्छामि।”

“त्वम् उन्मत्तोऽसि किम्?”

“समितेरस्याः अध्यक्षो भवितुम् इयमर्हता अपेक्ष्यते चेत् मास्तु । नास्ति मे हानिः ।”

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

लुण्टाकाः किं न कुर्वन्ति

दूराद् धावन् आगतः चोरः 'जीजामाता' उद्याने शुण्ठवरम् अपृच्छत् - "अत्र कोऽपि आहिण्डमानो आरक्षकः दृष्टः त्वया?" । "न खलु दृष्टः" उदतरत् शुण्ठः । "तर्हि झटिति तावकीनं सर्वस्वं विमुच्य देहि । नो चेत्" इति वदन् स चोरः पिस्तूलं प्रादर्शयत् ।

नाहं पश्यामि चक्षुषा

देवालयस्य पुरतः उपविष्टो भिक्षुकः कृपणस्वामिनं भिक्षां याचमानः निजगाद एवम् -

भिक्षुकः - "स्वामिनः अन्धोऽहमस्मि । रूप्यकं यच्छत ।"

कृपणः - "त्वमन्ध इति कथं वा विश्वसिमि?"

भिक्षुकः - "तर्हि तत्र पश्यत । गोपुरमेकं गोचरीभवति ननु।"

कृपणः - "आम् तत्रास्ते भव्यं गोपुरम् ।"

भिक्षुकः - "परं तत् न मे दृश्यते ।"

पुनरपि एकवारम्

जलतरणम् अजानानः कश्चित् कृपणः कदाचित् कथमपि कुल्याजले निपपात । साहाय्यार्थं "रक्ष मां, रक्ष माम्" इति उच्चैः चुक्रोश च । तस्य ध्वनिं श्रुत्वा तटस्थः कोऽपि ग्रामीणः सहसा जले प्लवित्वा तं तटमानीय ररक्ष ।

रक्षितः पुरुषः प्रोवाच - "अहं तुभ्यं रूप्यकमेकं दातुम्

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अभिलषामि । मयि तु केवलं रूप्यकद्वयमितं नाणकमस्ति । किं करवाणि?"

ग्रामीणः प्रत्युवाच - "चिन्ता मास्तु । भवन्तं कुल्यां प्रक्षिप्य पुनरपि एकवारं रक्षिष्यामि । तदानीमेव तत् रूप्यकद्वयनाणकं मह्यं प्रदीयताम् ॥"

संख्याप्रमादः स भवेत्

अग्निशामकदलस्य कार्यालये कदाचित् घण्टानादे सति दूरभाषयन्त्रं स्वीकृत्य 'किमभूत्?' इति पृष्ठवति कर्मकरे उत्तरं दत्तं ससंभ्रमध्वनिना - "कृपया सत्वरम् आगम्यताम् । भयङ्करः अग्निः विजृम्भते ।" कर्मकरः - "कुत्र?" । ततः ध्वनिः - "हृदये । क्व अन्यत्र?" एतावता श्रान्तः कर्मकरः "संख्याप्रमादः सञ्जातः" इति वदन् यन्त्रम् अधस्तात् प्राक्षिपत् ॥

इदं त्वनुभवामृतम्

कीर्तनकारः कश्चित् परिवारनियोजनस्य आवश्यकताम् उपयोगितां च प्रतिपादयन् ग्रामीणानां मेलायां कदाचित् बह्वभाषत । तस्यैव कुटुम्बस्य जनबाहुल्यतां जानानः कोऽपि तं पप्रच्छ - "भवत एव बह्वपत्यता वर्तते इति जानीमः । एवं सति किमर्थं लघुकुटुम्बस्य परिवारनियोजनस्य गर्भनिरोधस्य च प्रचारः अस्मासु विधीयते?" इति ।

कीर्तनकारः अविचलितः सन् निजगाद तूर्णम् - "अतः खल्वहं प्रभवामि उपदेष्टुम् । अधुनातनकाले बह्वपत्यतामूलानि कष्टानि मया

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भृशमनुभूतानि । अतः कृत्वा ब्रवीमि 'एकापत्यं गृहं यस्य भवेत् सर्वं सुखं तस्य' इति ॥

गोपालो ननु घूर्जरः

पुत्रः - हे पितः भगवान् श्रीकृष्णः गुर्जरदेशीयः आसीत् ननु!

पिता - कथमेवं सम्भावयसि?

पुत्रः - मीराबाई कथयति - मीरायाः प्रभुः गिरिधर नागरः इति। अस्माकं प्रतिवेशी अमृतलालनागरः घूर्जरः अस्ति । एवं श्रीकृष्णः (गिरिधर नागरः) अपि घूर्जर एव भवितुमर्हति ।

कस्याप्यन्यस्य चोरितम्

नूतनकार्यालयं गत्वा तस्य केवलं सप्ताहावधिः समाप्तः आसीत्। अतर्कितोपपन्नं त्यागपत्रं दृष्ट्वा तदुपरितनो अधिकारी आहूय अपृच्छत् कुतः एवं कृतमिति । स्वकर्मणः सहेतुकत्वं स्पष्टीकुर्वन् स कर्मकर आह 'नेदं वेतननिमित्तकं वर्तते । मम आत्मा मां सदा तुदति स्म । अत हेतोः एवं कृतवान् ।'

“आत्मा तुदति स्म । कोऽस्य अभिप्रायः?”

“सप्ताहपर्यन्तमपि मे एवं भासते स्म यदिदं कार्यं कुर्वता मया कस्यचित् मूर्खस्य मलिनस्य मन्दमतेः वराकस्य उदरभरणकारणं चोरितमस्ति । स च कुत्रापि मां शपन् शेते ।” इति॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

WITH THE BEST COMPLIMENTS OF

**MATHEW
INTERNATIONAL**

Bombay

Bangalore

Cochin

Ambala Puzha

संविद्

फरवरी १९९७

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भारतीय-विद्या-भवन-प्रचालिताः

शास्त्रीय-संस्कृत-परीक्षाः

भारतीय-विद्या-भवनं नाम संस्कृत-संस्कृति-संस्थानम् । अतः एतत् संस्कृतविश्वपरिषदः प्रेरणया शास्त्रीय-संस्कृत-परीक्षाः प्रचालयति। पूर्वं केवलं संस्कृत-भाषा-शास्त्राणि एव परीक्षा - विषयत्वेन प्रकल्पितान्यासन् । किन्तु १९५८ ख्रिस्ताब्दमारभ्य तत्र इतिहास-भूगोल-गणित-विज्ञानानि अर्वाचीना भाषाश्च परीक्ष्यत्वेनान्तर्भाविताः ।

परीक्षा इमा भारते यथानियमं स्वीकृतेषु केन्द्रेषु प्रतिवर्षम् एकवारं प्रायः अप्रिलमासे प्रचाल्यन्ते । अथ च परीक्षा इमा विविधैः राज्यशासनशिक्षाविभागैः सम्मानिता भवन्ति । परीक्षाः— प्रवेशिका-पूर्वमध्यमा- उत्तरमध्यमा-शास्त्रि-आचार्येति नामभिः प्रकल्पिताः । आचार्योत्तीर्णानां कृते वाचस्पतिरिति (Ph.D.) शोधात्मकमहानिबन्ध-प्रस्तावद्वारा शोधोपाधिरपि प्रदीयते ।

परीक्षाणाममूनां विशेषबोधाय तदर्थं प्रकाशिता निममावली-पाठ्यग्रन्थावली परीक्षाविभागात् प्राप्तुं शक्यते ।

परीक्षामन्त्री
शास्त्रीय-परीक्षा—विभागः
भारतीय-विद्या-भवनम्
मुम्बई-४०० ००७ (भारतम्)

संविद्

फरवरी १९९७

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

With Best Compliments from

KAP AXLES PRIVATE LIMITED

Manufacturers of :

Rear Axle Shafts for Cars & Trucks

Wheel Spanners for Trucks

Regd. Office & Admn. Office :

C-36, Shriram Industrial Estate,
G.D. Ambekar Marg,
Wadala, Mumbai - 400 031.

Factory :

Survey No. 98/1, Bamanbor,
Taluka Chotila, Dist. Surendranagar, Gujarat.

संविद्

फरवरी १९९७

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अभिनव-साहित्य-दर्शनम्

अस्मिन् स्तम्भे आधुनिकसंस्कृतसाहित्यग्रन्थेभ्यः आद्यता दीयते । ग्रन्थकर्तारः प्रकाशकाश्च परिचयकरणार्थं स्वीयान् अभिनवान् ग्रन्थान् प्रेषयितुं प्रार्थ्यन्ते । पाठकाः विमर्शकाश्च समीक्षात्मकलेखान् प्रेषयितुं प्रभवन्ति । पुस्तकेन सह प्रेष्यन्ते चेत् महान् उपक्रमो भवति । अन्यथापि लेखाः इष्यन्त एव । अधिकस्याधिकं फलम् ।

१. भारतीयदेशभक्तचरितम् (द्वितीयो भागः) — लेखकः—
 डॉ. के. एस्. नागराजन् । प्रकाशिका—अखिल-कर्णाटक-संस्कृत
 परिषत्, बेङ्गलूरु-१९. पृष्ठानि—१४६, मूल्यम्—१५ रूप्यकाणि,
 प्रथमावृत्तिः १९८६.

साहित्यालंकार-श्रीमन्नागराजलिखितेऽस्मिन् ग्रन्थे
 भारतमातुरनन्यसेवकेष्वन्यतमानां पञ्चानां देशभक्तानां चरितालेखः
 राजते। महात्मवरः गान्धी, राजनायकः नेहरुः, भारतकोकिला सरोजिनी,
 कविमहर्षिः रवीन्द्रनाथः, हिन्दूविश्वविद्यात्मा मदनमोहनमालवीयश्चेति
 विभूतयः स्वकार्येण भारतेतिवृत्ते सनातनं शाश्वतयशः लेभिरे ।
 प्रतिचरितं घटनानां प्रसङ्गाणाञ्चेतिवृत्तस्य वैशद्येन सह चरित्रालेखनं
 विशिष्टमस्ति । कवीनां निकषं गद्यमत्र सार्वविधां सुषमामादधाति ।
 लेखनशैली त्वनल्परुचिरा, भावानामभिव्यक्तिः सुचारुतरा
 स्वच्छलालित्यपूर्णा, अलंकाराणामलंकृतिस्त्वनुपमेति भाषासमृद्धिः
 अनन्याऽस्ति कविभूषणस्य । व्याख्यानवाचस्पतेर्लेखकस्य
 महापुरुषचरिताख्यानानि निश्चितमेव सच्चरितजीवनं जीवितुमुपदिशन्ति।
 देशप्रेमप्रोज्ज्वलमिदं पुस्तकरत्नं प्रत्येकभारतीयस्य चेतस्तलं
 स्पर्शितुमलम् ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

२. एकचक्रम् (लघुरूपकम्)—लेखकः विद्वान् एन्.
रङ्गनाथशर्मा । प्रकाशिकाः— अखिल-कर्णाटक-संस्कृत-परिषत्,
बेङ्गलूरु-५६० ०१९. पृष्ठानि-३२, मूल्यम्-५ रूप्यकाणि,
प्रथमावृत्तिः १९९०

महाभारतस्य भीमबकासुरवृत्तान्तमवलम्ब्य रचितमिदं
चतुरङ्ककलेवरं लघुरूपकं शास्त्रीयनाट्यपरम्परायाः प्रतिनिधिरूपेण
तिष्ठति । रूपकतत्त्वस्य सारः घटनाक्रमविशेषः रूपकेऽस्मिन् विनायासं
रसाद्रसान्तरं प्राप्य चमत्कारं जनयति । पाण्डवानां दुरापन्ना स्थितिः, तेषां
धर्मात्मकं जीवनं, परदुःखभञ्जनैकव्रतत्वं,
क्षत्रियसुलभमुत्कटमोजस्तेजोमयञ्च व्यवहरणम्-इत्यादीनि अङ्गानि
विद्वद्भिर्येण स्वल्पेनैव शब्ददेहेन सुव्यक्तं निर्दिश्यन्ते ।
छन्दोऽलंकाररीत्यादीनां भूषणैः मण्डितमिदं दृश्यकाव्यं
शास्त्रनीतिवाग्गरिणा बहुसारमपि अतीव सरलसरससुरवाणीरसितमस्ति
। महाकवेः भासस्य प्रथितपरम्परा अद्याप्यनवच्छिन्ना प्रवहतीति
प्रतीतिर्जायतेऽस्य पठनेन । विद्वद्भिर्यस्य बहुशास्त्रवैदुष्यं पदे पदे दृश्यते
। कवेरस्य वागर्थं तदीययैव वाचा नुतिरित्थं भविष्यति:-

न मानुषी वदत्येवं देवता प्रतिभासि मे ।
स्थाने मया तपस्तप्तं येनेदानीं प्रसीदसि ॥

३. सम्मार्जनीशतकम्-कविः— श्री आसूरि
अनन्ताचार्यस्वामी । सम्पादकौ— विद्वान् रङ्गनाथ शर्मा, प्रा. गर्गेश्वरी
वेङ्कटसुब्ब-शर्मा च । प्रकाशकौ— श्री- यदुगिरियतिराजमठः (बेङ्गलूरु-
३) अखिल-कर्णाटक-संस्कृत-परिषत् (बेङ्गलूरु-१९) च, पृष्ठानि-६०,
मूल्यम्-१० रूप्यकाणि, प्रकाशनवर्षम्-१९९१

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

भगवद्रामानुजाचार्यकुलशेखरः श्री आसूरि-अनन्ताचार्य स्वामी नीतिभ्रष्टान्, अनधिकृतः, अयोग्यान् जनान् महासनसंस्थितान् समुज्ज्वलपीठासीनान् दृष्ट्वा स्वप्रकोपं निरोद्धुं न शशाक । स्वामिनः खरप्रखरतीव्रतरा वाणी सम्मार्जनीशतकमाध्यमेन दुराचारान् दुष्टान् सत्पथपांसुभूतान् दूरीकर्तुं व्यङ्ग्यवाक्यास्त्रेण प्रहरति । विचित्रेऽस्मिन् संसारे गुणिनामवहेलनां, दुश्चरितानां चादरं वीक्ष्य सम्मार्जनशतकस्य वाग्रावः प्रस्फुटतीव । स्वाशेषकर्तव्यं निरूपयन्निव कविवरः भणति—

वाचा परं व्यवहरन्ति विशुद्धधर्मा—
नाचारतस्तु न मनागपि रूढशाठ्याः ।
प्राचां पथः कलुषयन्ति सतोऽपि ये ते
नीचास्त्वयैव ननु मार्जनि ताडनीयाः ॥

अद्यकालीने समाजे एवंविधायाः सम्मार्जन्याः आवश्यकता विशेषतया वर्तते हि सर्वत्र नाम राजनीतौ वा व्यापारे, व्यवसाये शिक्षणजगति वा अत्र तत्र सर्वत्र भ्रष्टाचारस्य राज्यं दरीदृश्यते । शतकस्यान्ते पद्यानुक्रमणिका विशेषपद्यटिप्पणी चाधिकं साहायक्यौ स्तः । शब्दार्थचमत्कृतिः, विविधालङ्कृतिप्रयोगः, छन्दोवैविध्यञ्च नानाशास्त्रज्ञत्वं कवेरधिकमुदीपयन्ति । विडम्बनाकाव्यप्रकारे अस्य सम्मार्जनीशतकस्य स्थानं बहुमूल्यमनल्पादरञ्चेति न शङ्कालेशः ।

४. काव्यामृतम्— कवयिता— श्री बि. वेङ्कटरामभट्टः ।
प्रकाशिकाः— अखिल-कर्णाटक-संस्कृत-परिषत्, बेङ्गलूरु-१९.
पृष्ठानि-४८, मूल्यम्-१२ रूप्यकाणि, प्रथमावृत्तिः—१९९२

विबुधाग्रणीः श्री बि. वेङ्कटरामभट्टः स्वमातृभुवः कर्णाटकस्य साहित्येऽतीवप्रसिद्धस्य 'षट्पदी'—नामकच्छन्दसः 'भामिनी' - इति

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

प्रकारमाधृत्य भगवतः बालकृष्णस्य लीलामधुरिम्णा संमिश्रं काव्यामृतं पाययति रसिकान् । अस्य काव्यामृतस्य प्रथमे भागे प्रवर्तते कविवर-विरचित 'भामिनीमाधव'स्य माधवबाललीला यत्र बालमुकुन्दस्य मुग्धलीला, मातृस्नेहः, दधिनवनीतादिहरणम्, गोपिकारागः, विविधासुरवधाः, कंसादिविध्वंसः— इत्यादिविषयाः अपूर्वशास्त्रनैपुण्येन गुम्फिताः लक्ष्यन्ते । तत्र वागवैभवेन सह भक्तिरसोद्रेकोऽपि परां कोटिं चुम्बति । द्वितीये भागे महात्मगान्धिनः चरितमुपलक्ष्य विरचितस्य मोहनायन—महाकाव्यस्य प्रथमो सर्गः वर्तते । तस्मिन् भारतभूः, गुर्जरधरा, काठियावाड-प्रदेशः, गान्धिवंशोत्पत्तिविमर्शः, गान्धिमहोदयजनिः— इत्यादयः विषयाः रसिकतया निरूपिताः । प्राचीनभारतीयसंस्कृतेः मूलाधारसमायाः वर्णव्यवस्थाया अप्यत्र रोचकं वर्णनं चित्ताकर्षकम् । तृतीय-भागे विदुषानेन अनूदितात् 'मंकुतिम्मन कग'—इत्यस्मात् गृहीताः मन्दतिम्मसमस्याः विलसन्ति । व्यावहारिकज्ञानमणिमालासमा इमाः मन्दतिम्मसमस्याः नवनवेन कल्पनापुटेन समृद्धभाषाधिकारेण चालंकृताः निश्चितं विबुधचेतांसि हठादाकर्षन्ति । तुरीयभागे अस्य कविवरस्य देहावसानसमये विदुषः के.एस. भास्करभट्टस्य हस्तः गलितः बाष्पबिन्दुः वर्तते यदीयमिदमेकं पद्यं कविवरं सुष्ठु परिचाययति ।

हा हा वेङ्करामभट्ट भवता सौजन्यदुग्धाब्धिना
काव्यश्रीदयिता स्वयंकृतपरिष्वङ्गेण धन्यात्मना ।
हृद्येन स्मितभाषिणा सहृदयाः सर्वे वियुक्ता वयं
मग्नाः शोकमहार्णवेऽद्य विधिना शार्दूलविक्रीडितम् ॥

५. सुब्बण्णः (नवलकथा)—मूल(कन्नड)-लेखकः— डा. मास्ति-वेङ्कटेश अय्यङ्गार्यः, अनुवादकः— श्री हो.ना. वेङ्कटेश शर्मा ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

प्रकाशिका— अखिल-कर्णाटक-संस्कृत-परिषत्, बेङ्गलूरु-१९.
पृष्ठानि-९४, मूल्यम्—४० रूप्यकाणि, प्रथमावृत्तिः १९९३

कन्नडसाहित्यालंकारस्य श्रीमन्मास्तिवेङ्कटेश अय्यङ्गार्यस्य सिद्धहस्तलेखनीचमत्कारः सुब्बण्ण-नवलकथायाः समग्रेऽपि कलेवरे सर्वाङ्गेषु दृश्यते । विदुषोऽनुवादयितुः सरला, हृदयंगमा, सरसा च वाणी तत्कालीनसमाजचित्रणं, ब्राह्मणपरिवाराणामादरमानसम्मानयुतं स्थानं, प्राचीनपरम्पराभक्तिं, राजकुटुम्बानामवनतेरनन्तरं विप्रविद्वत्समाजस्याधोगतिं, कौटुम्बिकीं वास्तवस्थितिं, गभीरमर्थदौर्बल्यं, मानवभावानामगाधसाङ्कुल्यञ्च तथा चित्रयति यत्पाठकः प्रत्यक्षमिव सर्वं व्यवहारमनुभवति । सङ्गीतकलासमर्पितसर्वस्वः कथानायकः सुब्बण्णः नैकविधान् विपत्तहारानविगणय्याऽन्ते विभववाञ्छां विस्मृत्य पूर्णरूपेण सङ्गीतदेवताया उपासनारतो भूत्वाऽनन्तयात्रां गच्छति । सुब्बण्णस्य पिता नारायणपुराणिकशास्त्री भव्यप्राचीन-प्रणाल्या अन्तिमावशेषरूपेण स्वकर्तव्यमाराध्यतमं मत्वा महता जीवनसङ्घर्षेण सह आजीवनं युध्यति । सुब्बण्णस्य धर्मपत्नी ललिता आदर्शभारतीयनार्याः प्रत्यक्षमूर्तिः करालं दुःसमयं हसन्मुखं निर्वर्तयति । करुणामयमिदं समाजदर्शनं एकस्य कालखण्डस्य समग्रमशेषप्रभावं नः पुरस्तात्स्थापयति । भारतभाषान्तरेभ्यः एतादृशः साहित्यप्रवाहश्चेन् नित्यमेव प्रवहति संस्कृतामृतसागरं, निश्चितमेव द्वयोरपि पक्षयोर्नाम संस्कृत-तदितरयोः कल्याणाय भविष्यति । श्रीमद्रामस्वामिमहोदयस्य प्रस्तावना, डॉ. के. कृष्णमूर्तिमहोदयस्य कथाप्रवेशश्चाङ्गुल्यां वाचि कथाविशेषतत्त्वं सुष्ठु प्रस्थापयतः । नवलकथासाहित्ये इदमेकममूल्यं प्रदानमिति कथयितुं न काचिदतिशयोक्तिः ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

६. निबन्धनवनीतम्-लेखकौ- डॉ. बि.वि. वेङ्कटकृष्णः, डॉ. बि.एस्. रामकृष्णरावश्च । प्रकाशिका- इन्टरनेशनल् संस्कृत रिसर्च अकॅडमी, बेङ्गलूरु-८२. पृष्ठानि-१३८, मूल्यम्-१८ रूप्यकाणि, प्रथमावृत्तिः १९९३

माध्यमिकस्तरछात्रेभ्यः विशिष्य लिखितमिदं पुस्तकं वस्तुतः समेषां संस्कृतानुरागिणां कृते बहूपादेयं वर्तते हि अत्र अन्यत्रदुर्लभाणामनेकेषां साम्प्रतसमाजेऽपरिहार्याणां विषयाणां संस्कृते प्रथमवारं विशदं निरूपणं लभ्यते । संस्कृतं नाम न किञ्चिद् प्राचीनमेव वस्तु, अपि सनातनं नवनवीनं सदायौवनञ्च तत्त्वविशेषमिति हृदनुभवः ग्रन्थस्यास्य पठनेन सञ्जायते । विषयाणां वैविध्यं चकितचकिततां तनुते । राष्ट्रीयैकता-सम्पर्कमाध्यम-क्रीडा-राष्ट्रीयोत्सवादिविषयैः सह ज्वलन्तीनां समस्यानामपि सूक्ष्मनिरूपणं दृश्यते यथा आरोग्य-परिसर-जनसंख्या-सामाजिकदुष्प्रथादयः काश्चन समस्याः ग्रन्थेऽस्मिन् चर्चिताः । निबन्धलेखनं कया रीत्या भवेदिति विषये प्रथम एव पृष्ठे मार्गदर्शी निबन्धः दृक्पथमायाति । निबन्धेषु विषयाणामाकलनं प्राचीनशास्त्राधारपुरस्सरं नवीनाधुनिकानुसन्धानप्रमाणितं चेति द्विधा सुबद्धम् । कठिनशब्दार्थः, प्रश्नावलिः-इत्यङ्गद्वयमभ्यासिनां महते लाभाय । पत्रलेखन-प्रकरणेऽपि सैव वैज्ञानिकानुशीलनपद्धतिः स्वीकृता । विविधप्रयोजनेभ्यः पत्रकलेवरं कथं भिद्यत इत्यपि सुदर्शितम् । अर्थग्रहणप्रकरणे शब्दार्थयोः सम्यक्परिचयः, बहुवाचनम् शब्दकोषाभ्यासः, व्याकरणमादिविषयाः सम्यग्दर्शिताः । संस्कृतछात्रेभ्यः आरभ्य संस्कृतमहाचार्यपर्यन्तं सर्वेभ्यः संस्कृतरसिकेभ्यः अयं निबन्धसम्पुटः नितरामुपयोगी भविष्यतीति निश्चप्रचम् ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

७. आसीच्च मे मनसि (संस्कृतकाव्यसंग्रहः) - कवि:-डॉ. हर्षदेव माधवः, प्रकाशकः कविः स्वयम्, ३०६, विसत एवन्तु, वासणा बेरेज मार्गः, अमदावाद - ३८०००७, पृष्ठानि-२०, मूल्यम् - १० रूप्यकाणि, प्रथमावृत्तिः - १९९६

कवेः सप्तमेऽस्मिन् काव्यस्तबके षोडश काव्यानि सन्ति । अधुनातनं 'मोनो इमेज'- बिम्बचित्राख्यं काव्यप्रकारमालम्ब्य कविरयं देववाण्यां काव्यतत्त्वमवतारयति । काव्येष्वत्र नूतनाः विषयाः सर्वथानूत्नेन पथा काव्याङ्गभूताः । भाषाकीयं सारल्यं, भावानां प्रवाहिता, वस्तुजगतः सूक्ष्मनिरीक्षणं, अमरवाग्भक्तिश्चेति कविगुणाः काव्येषु सरसं निरूपिताः । भिन्नपथगामिनेऽस्मै कवये नैकाभिनन्दनानि ।

- गिरिशः जानी

८. अमरसंवादः (संस्कृतारतयः), आरतिकारः— श्री वसन्तः शङ्करसुतः नानिवडेकरः प्रकाशकम्— नानिवडेकर-शाहिरी-सङ्गम-प्रकाशनम्, १/१८, गोरेगांवकर चाळ, सेंट्रल-सिनेमा-समीपम्, गिरगांव, मुंबई-४०० ००४. पृष्ठानि—षोडश, मूल्यम्—रूप्यकाणां दशकम्, मुद्रणम्—१९९५

अस्मिन् लघुग्रन्थे श्रीगणपतेः, शङ्करस्य, दुर्गायाः, विठ्ठलस्य, श्रीदत्तस्य, रामस्य, मारुतेः, छत्रपतेः शिवराजस्य, अक्कलकोटस्वामिनः, मातृभूमेः... इति पञ्चदश नीराजनस्तोत्राणि विद्यन्ते । कानिचन हिन्दीतः अन्यानि मराठीतः भाषान्तराणि चेत् स्वोपज्ञान्यपि कानिचन वर्तन्ते । इमानि सर्वाणि गेयगुणयुक्तानि सरल-शब्द-गुम्फितानि भावुकहृदय-हारीणि च सन्ति । संस्कृतप्रचारार्थमपि एतानि उपयुक्तानि भवन्तीति लेखकप्रकाशकमहाशयाः सर्वे

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अभिनन्दनमर्हन्ति ।

- डॉ. बि.एस्. रामकृष्ण रावः

९. काव्यशास्त्रविनोदः (षट्प्रबन्धिका)— कविः— विद्वान् वी.डी. हेगडे, प्रकाशनम्— व्याडिप्रकाशनम्, एम्-१२९९, विवेकानन्दनगरम्, मैसूरु-५७० ०२३, पृष्ठानि-१०६, मूल्यम्-२० रूप्यकाणि, प्रथमावृत्तिः १९८८ ।

प्रबन्धिकायामस्यां विविधान् शास्त्रविषयानाधृत्य षट् लेखाः निबद्धाः । ते च यथा 'रेफ्भीतो हि मारीचः', 'ज्वलनमित्रं भासो हासः', 'विनयधनः कालिदासः', 'कविरेकः कव्यन्तरमभिजानाति', 'वैयाकरणः कालिदासः', 'सुकविः पाणिनिः' इति । शास्त्रीयविषयाणां परामर्शरूपेणात्र निरूपणमस्ति । विदुषोऽस्य भाषा शैली च रसावहा विद्वत्प्रिया च । निश्चितमेव अनेन काव्यशास्त्रविनोदेन धीमतां कालः सुखं यास्यति ।

१०. विद्यारण्यकथातरङ्गिणी-कविः विद्वान् ह.वे. नारायणशास्त्री । प्रकाशकः श्रीमदभिनवविद्यातीर्थनिधिः, श्रीशारदापीठम्, शृङ्गगिरिः-५७७ १३९. पृष्ठानि-९४, मूल्यम्-५ रूप्यकाणि, प्रथमावृत्तिः १९८१

चतुर्दशभिस्तरङ्गैर्विराजितायामस्यां कवितायां श्रीमतः विद्यारण्यस्वामिनः जीवनचरितं सुललितगैर्वाणवाण्यां गुम्फितमस्ति । क्रैस्त-चतुर्दशशतमाने जातोऽयं यतिवरः दक्षिणभारते म्लेच्छा-क्रमणात्सनातनधर्मं ररक्ष, तेजस्विहिन्दूसाम्राज्यञ्च प्रस्थापयामास । कथावतारः, कर्णाटभूःसौन्दर्यं, यतिजनिः, तच्छृङ्गाचलप्रस्थानं, गुरूपदेशः, तपश्चरणं, संन्यासः, हक्कदेवसमागमः, तदुपदेशः,

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

जनताबोधः, कनकप्रवृष्टिः, जैत्रयात्रावर्णनं, विजयनगरनिर्माणं
हक्कदेवराज्याभिषेकश्चेति विविधविषयवस्तु तरङ्गेषु वर्णितम् ।

कवेः शैली हृदयंगमा, चेतःप्रसादिनी चास्ति । छन्दोबाहुल्यं,
रसचमत्कारश्चालंकारविभवश्च रचयितुः साहित्यनैपुण्यं सुष्ठु
प्रकाशयन्ति । सरलायाममरगिरायां निबद्धेऽस्मिंश्चरिते कवेः स्वामिनं
प्रति अनन्या भक्तिः स्फुटतरा भवति । काव्यमिदमवश्यं सचेतसां
चेतांसि नन्दयितुमलम् ।

— गिरिशः जानी

अधोनिर्दिष्टानि दश पुस्तकानि क्रमशः दश-पुष्परूपेण 'संवित्'-
संस्कृतग्रंथमालायां भारतीय-विद्या-भवन (मुंबई-४०० ००७) तः
१९९६ तमे वर्षे प्रकाशितानि ।

११. श्रीजगन्नाथशङ्करगौरवम् (लघुनाटकम्)—नाट्यकारः
(मराठीमूलम्) श्रीविद्याधर गोखले, संस्कृतानुवादकः- श्रीवसन्त शङ्कर
नानिवडेकरः, पृष्ठानि-४८, मूल्यम्-१२ रूप्यकाणि ।

महाराष्ट्रस्य प्रसिद्धसाहित्यकारेण श्रीविद्याधर गोखले महोदयेन
विरचितस्य मूलमराठीनाटकस्येदं श्रीवसन्तनानिवडेकरेण कृतं
संस्कृतानुवादरूपम् ।

मुम्बईमहानगरस्य आद्यप्रणेतुः श्रीजगन्नाथशङ्करश्रेष्ठिनः
चरितांशमवलम्ब्य प्रणीतेऽस्मिन्नाटके त्रयः प्रवेशाः सन्ति । प्रथमे प्रवेशे
कथानायकस्य समाजोद्धरणतत्परता बाढं प्रदर्श्यते । द्वितीये
आङ्ग्लसाम्राज्याभारतमुक्तिप्रयासान् प्रति तस्य भृशमनुरागः
भागभागित्वञ्च निरूप्येते । तृतीये प्रवेशेऽस्य नेतुः नाम 'नाना'
जगन्नाथस्य भूरि देशप्रेम, संस्कारपरकत्वं, लोकहितैककार्यत्वञ्चेति

संविद्

१८५

फरवरी १९९७

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

बहुमुखिप्रभुत्वं दृक्साक्ष्यं भजते । संस्कृतानुवादस्य भाषा नितरां हृद्या,
रसभावालंकृतिसमर्था चास्ति । मूलकृतिकृदनुवादकाभ्यां
नैकशोऽभिनन्दनानि ।

१२. ऋजुरोहितम् (बालकथाः)— लेखकः— श्री एस.
जगन्नाथः, पृष्ठानि-३२, मूल्यम्-८ रूप्यकाणि ।

कथासम्पुटेऽस्मिन् पञ्चविंशतिः बालकथाः विराजन्ते याः न केवलं
बालानामपितु वयस्कानां वृद्धानामपि चेतःप्रसन्नतां तन्वन्ति । कथास्वासु
पशुपक्षिणः पात्राणि, येषु मानवभावानां तादृशनिरूपणं दृश्यते ।
कथनवैविध्यं, भाषासुषमा, परोक्षतया कथाबोधनिरूपणं शैलीसारल्यञ्चेति
लेखकस्य संस्कृताधिकारं निगमयितुमलम् । पञ्चतन्त्रहितोपदेशादि-
परम्परायामवतीर्णमिदं ऋजुरोहितमवश्यमेव सहृदयानां हृद्देशं प्रसन्नपरं
करिष्यति ।

१३. टुप्कविताः (शिशुकविताः)— कविः— श्री एस.
जगन्नाथः, पृष्ठानि-२२, मूल्यम्-६ रूप्यकाणि ।

संस्कृतसाहित्ये बालसाहित्यं विरलमेव । काव्यकदम्बेऽस्मिन्
पञ्चदश कविताः वर्तन्ते । संस्कारक्षमाः विशुद्धानन्दकरीः कविताः
आस्वाद्य बालकाः परमाह्लादमनुभवन्ति । 'मम माता' इत्यादि कविताः
मनसि भावान्दोलनं जनयन्ति । एतद्विधं बालसाहित्यं संस्कृतस्य
लोकप्रियतां वर्धयितुं भूरि साह्यं करिष्यति इत्यत्र न सन्देहावकाशः ।

१४. विदुलापुत्रीयम् (लघुनाटकम्)— कविः— श्री एच्. वि.
नागराजराव्, पृष्ठानि-२४, मूल्यम्-६ रूप्यकाणि ।

कांश्चन नूतनविषयानधिकृत्य नाटकानि रचयितव्यानि इतीच्छता
लेखकेन नाटकमिदं विरचितम् । महाभारतीयं विदुलोपाख्यानमाश्रित्य

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

निर्मितेऽस्मिन् रूपके वीररसः प्राधान्यं भजते। वीरमाता, वीरपत्नी, वीरपुत्री चेति पात्राण्यपि नायकेन सह वीररसं सुष्ठुतया निरूपयन्ति। धर्मपरकताया अत्र परमं स्थानम्। कवेः वाणी ओजस्विनी, शैली अतीव रुचिरा, वैदुष्यञ्च बहुमुखमिति एकत्र एवात्र गुणराशिः लभ्यते। आङ्ग्लभाषायां प्रदत्तः रूपकस्य कथाप्रवेशः बहुजनसाधारणत्वेन नितरामुपयोगी। संस्कृतनाटकपरम्परायामिदमेकं प्रशस्यं प्रदानम्।

- अनिलकुमार पाठकः

१५. श्रीगुरुकृपातरङ्गिणी (अभिनवं प्रौढमहाकाव्यम्)—
कविः विद्वान् के.एस्. भास्कर भट्टः, पृष्ठानि-१५६, मूल्यम्-३२
रूप्यकाणि।

षट्सु तरङ्गेषु प्रवहति कर्णाटदेशीय-रामचन्द्रापुरमठस्य
आचार्याणां चरितेतिहासः। अत्र प्रथमद्वितीययोस्तरङ्गयोः
प्राचीनाचार्याणामिति वृत्तं दर्शितमस्ति। तृतीयस्तरङ्गः
प्रवर्तमानानामाचार्याणां पूर्वाश्रमवर्णनपुरस्सरं योगपट्टाभिषेकादिवर्णनं
गायति। तुरीये तरङ्गे आचार्याणां विद्याभ्युदयः जेगीयते। पञ्चमे तरङ्गे
मुख्यमठस्य महिमा सविस्तरं वर्णितः। अन्तिमस्तरङ्गः
मठीयविविधकार्यकलापं वर्णयति। तदनु परिशिष्टे श्रीमद्राघवेन्द्रभारती-
स्वामिनां शुभाशंसनं विराजते।

महाकाव्यमिदं यथार्थं प्रौढमहाकाव्यमस्ति। अत्र बाह्यजगतः
आन्तरिकविश्वस्य च प्रकृतेः भावचित्रणमनुपमम्। कल्पनाविभवः,
छन्दोविभवः, रसालंकारगुणराशिः, शैलीसारल्यं, शास्त्रमूलत्वञ्चेति
अनन्यगुणाः काव्यमिदं साहित्यतलस्योच्चकोटिस्तरे स्थापयन्ति।
काव्यस्यास्य पाठेन भारत्याः अद्वितीय सुषमायाः साक्षात्कारोऽनुभूयते।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

अद्याप्येतादृशं सुरवाणीसाहित्यं सृज्यत इति नः पूर्वजानां पुण्यराशिफलम् । विद्वद्वराय कवयेऽमरवागनुपमभक्ता-याऽनेकशोऽभिनन्दनानि । श्री के.टी. पाण्डुरङ्गी, श्री के. कृष्णमूर्तिश्चेति विबुधद्वयं स्वनिवेदने काव्यतत्त्वं सुष्ठु न्यरूपयत् । विदुषा रङ्गनाथशर्ममहोदयेन संस्कृतेन प्रस्तुता प्रस्तावना काव्यस्यास्य वैशिष्ट्यं साधु निरूपयति च ।

१६. पुण्डरीकः (बाणभट्टस्य कादम्बर्याः अभिनवगद्यावतारः) —

कविः— श्री एस्. जगन्नाथः, पृष्ठानि-१४२, मूल्यम्-३० रूप्यकाणि ।

‘गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति’ इति वागाधारेण यदि परीक्षा क्रियते तर्हि श्री एस्. जगन्नाथस्य कादम्बरीनवावतारः नाम ‘पुण्डरीकः’ निश्चितमेव प्रथमकक्षायामुत्तीर्णः । बाणभट्टस्य कादम्बर्याः सम्यक्पठनमेव दुष्करं कुतः वार्ता तस्याः विमर्शस्य विगाहनस्य वा । अनल्पगभीरममुमायासमङ्गीकृत्य कविः निश्चयेन सचेतसामन्तःकरणहरणं कुरुते । टुप्-कवितायाः ऋजुरोहितस्य च कविः बालसाहित्ये तथैव प्रौढसाहित्येऽपि अप्रतिहतगतिः यथेच्छं रसोत्सवं करोति । ‘द्वित्रा वाचः’ इति स्वकीयविषयप्रवेशे कविवरः कादम्बरीपात्राणां विशिष्टपरिचयं ददाति । बाणवाणीमहासरसः अमृतस्यन्दमानीय कविः अपूर्वेण साफल्येन भावुकानां हृदयचषकानि पूरयति । भाषायाः नित्यनवीनां विकाससरणीमविकलाम् अनवरोधां विधातुं धाता विदधाति एतादृशकविनिर्माणसन्ततिमिति स्पष्टम् । पुण्डरीकस्य पठनेन पाठकः स्वयमेव तत्तत्कालीनां स्थितिमपरोक्षतया साक्षादनुभवितुं शक्नोति । कवेः भाषासौष्ठवमद्भुतं, ग्रहणशक्तिश्च निरुपमा । कथनप्रवाहस्य अखण्डता, साहित्यिकगुणानां मण्डनमिति वैशिष्ट्यद्वयं अत्र पदे पदे दृश्यते । समग्रायां कथायां अस्मिन् कवौ

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

एकः भाषाशास्त्री अपि जागरूकः सन् सर्वं वाग्व्यवहारं पश्यतीति परा-
मुद्-आदेशः ।

— गिरिशः जानी

१७. तेन्नाल-रामकृष्ण-कथा कविः श्री होसकेरे नागप्प
शास्त्री, पृष्ठानि-४८, मूल्यम्-१० रूप्यकाणि ।

पुस्तकेऽस्मिन् कर्णाटान्तर्गत-आनेगोदिनृपतेः श्रीनरपतिकृष्णरायस्य
सभाकवेः रामकृष्णस्य हास्यविनोदकथाः वर्णिताः । प्रतिकथं
बुद्धेश्चातुर्यस्य चापूर्वो विलासः दृश्यते । अष्टादशसु कथासु
विस्तीर्णमिदं हास्यविनोदकं साहित्यं सरलयाऽमरगिराऽधिकमेव हृद्यं
रुचिरञ्च भवति ।

कवेः कथाकथनशैली चित्ताकर्षका चाह्लादिनी चास्ति । सर्वासां
कथानामाङ्गलभाषासारः सर्वजनोपयोगी भवितेति निःशङ्कम् । अस्यैव
कवेः कृतिद्वयं 'सत्यशोधनम्' 'बुद्धभागवतम्' च भारतीयविद्याभवनेन
प्रकाशितमासीत् । इदमपि पुस्तकं भवनेन प्रकाशितमिति
महम्मोदस्थानम् ।

१८. समुद्यता (लघुरूपकम्)— कविः- श्री एच्. वि.
नागराजराव, पृष्ठानि-२४, मूल्यम्-८ रूप्यकाणि ।

अधुनातनकाले करालरूपेण प्रचलितायाः वरदक्षिणा(दहेज)
प्रथायाः कुप्रभावमवलम्ब्य विरचितमस्तीदं रूपकम् । रूपकेऽस्मिन्
समुद्यतायाः संकल्पदृढता सुष्ठु निरूपिता । तस्याः गुणज्ञेन सुरेशेन सह
विवाहः वास्तवरूपेण यूनां प्रगतविचारबुद्धेः यौतुकात्याचारोपरि विजयः
गणयितुं शक्यते । संस्कृतसाहित्ये साम्प्रतिकत्वं नानल्पं दृश्यते तत्र
एतादृश्यः कृतय अवश्यमेव तद्धीनतां पूरयिष्यन्ति । रूपकस्य भाषा

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

लोकभोग्याऽपि विद्वत्त्रिया । शैली तु साम्प्रतसमाजस्य निरूपणे अधिकमेव साफल्यं भजते ।

१९. तिलोत्तमा (चित्रयुक्ता लघुकथा) मूल(आंग्ल) लेखिका— श्रीमती मीरा उगरा, चित्रकारः— श्री राम वाईरकरः, संस्कृतरूपम्— डॉ. बा. श्री. रामकृष्णरावः, पृष्ठानि-१६, मूल्यम्-५ रूप्यकाणि ।

पुराणप्रसिद्धं तिलोत्तमावृत्तान्तमत्र चित्रकथामाध्यमेन अवतारितम् । चित्राङ्कनं नेत्रानन्दकं भाषाविभवश्चान्तःकरणप्रसादकः । भारतीयसाहित्यस्य कथारत्नानां चित्रप्रकाशः यदि एवंरीत्या बहुजनसमीपमानीयते तर्ह्यवश्यमेव देवभाषायाः अमृतसन्देशः अधिकमेव जनबोधं जनयिष्यति । अनुवादयितुः आङ्ग्लभाषाबद्धः कथासारोऽपि पाठकानां कृते महते सौकर्याय लाभाय चेति । अमृतभारतीपुष्पमिदं सर्वेषां तोषायालम् ।

२०. दाम्पत्यकलहम् (सामाजिकं लघुरूपकम्) रचयिता— श्री एच्. वि. नागराजराव, पृष्ठानि-३२, मूल्यम्-८ रूप्यकाणि ।

पतिपत्न्योः मध्ये अन्तरा बुद्धिविचारं कलहः सञ्जायते । स्वपत्न्या मालिन्या सह सञ्जातकलहः मोहनः खिन्नचेताः भूत्वा आदर्शदम्पतिदर्शनार्थं स्वमित्राणि द्रष्टुं गच्छति । तस्य मित्राणि गोविन्दः, मुकुन्दः, आनन्दश्च-सर्वेऽपि भार्यात्रस्ताः सन्ति । प्रतिगेहं ताण्डवं दृश्यते । साम्प्रतयुगदर्शकं, मनोविनोदात्मकं, सन्मार्गदर्शकञ्च लघुरूपकमिदं ललितायां देववाण्यां जनेभ्यः अमुमेव सन्देशं प्रददाति यत् विचाराणां समाधानेन विना युगलानि नानन्दं प्राप्तुं शक्नुवन्ति न वा ससुखं जीवितुम् ।

— बि. एस्. हिरेमठः

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

२१. मधुसूदन (काव्यसंग्रहः) कविः श्री रा. गणेशः,
प्रकाशकः- कविः स्वयम्, १२५० (३०), चतुर्थमुख्यवीथी, 'इ'
विभागः, II स्टेज, राजाजिनगरम्, बेङ्गलूरुः- ५६० ०१०, पृष्ठानि-
१२६, मूल्यम्-३० रूप्यकाणि, प्रथमावृत्तिः- १९८१ ।

प्रभावकसंस्कृतभाषायां विरचितासु कवेरस्य कवितासु
संस्कृतवाङ्मयस्य सुवर्णातीतकालः पुनर्जागर्ति इति प्रतिभाति ।
मङ्गलाचरणम्, आत्मनिवेदनम्, श्रीकृष्णलहरी, श्रीसाम्बलहरी,
शृङ्गारलहरी, जाता शकुन्तला, ऐलकैवल्यम्, श्रीशङ्करविवेकीयम्,
अन्तःकान्तिः, एवमपि ऋतवः, सौगन्धिका, चातुचन्द्रिका, चित्रचूलिका,
अन्वेषणम्, उपसंहारश्चेति विषयोपन्यासः । कवेः काव्यप्रतिभा
अद्वितीया, भाषा चाप्रतिभा । पुस्तकस्य प्रारम्भ एव डॉ. के. कृष्णमूर्तिः
स्वकीयनिवेदने स्थान एव भणति यद् असौ कविः प्राचीनपरम्परायाः
समुपासकः नवकालं साम्प्रतिकं प्रति जागृतश्चास्ति । कवये भूरिशः
शुभाशंसनानि ।

२१. अस्माकं गृहस्य दीपः (नवलकथा) मूलकन्नडलेखकः
डॉ. हा. मा. नायकः, संस्कृतानुवादकः विद्वान् एच्. वि. नागराजराव,
प्रकाशिका - प्रतिभासंसत्, कुवेम्पुनगरम्, मैसूरु - ५७००२३,
पृष्ठानि - ९०, मूल्यम् - २० रूप्यकाणि, प्रथमावृत्तिः १९९६

'नम्म मनेय दीप' इति मूलकन्नडकथायाः सुरवागनुवादोऽयं
संस्कृतसाहित्येऽद्यावधि स्वल्पप्रचारं साहित्यप्रकारमानयति । पिता
स्वसुतायाः प्रादुर्भावं तस्याः विकासञ्च कथंरीत्या पश्यतीति अत्र
कथानकम् । बालप्रकृतेश्चित्रणमतीव हृदयंगमम् । बालिका रमा अत्र
कथाकेन्द्रपात्रत्वेन राजते । तस्याः क्रीडाः, स्नेहोक्तयः,

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

निर्मलव्यवहरणानि च जनकेन प्रेमैकप्रवणेन तथा रीत्याऽत्र निरूपितानि यदस्माकं दृक्पथे सकलं प्रत्यक्षं दृश्यते । अनुवादकस्य भाषाधिकारस्त्वनुपमम् इति स्पष्टं प्रतीयते । एवंविधसाहित्यस्य संस्कृतावतरणे भागभागिभ्यः सर्वेऽभ्योऽभिनन्दनशतानि ।

- गिरिशः जानी

२२. मधुराञ्जलिः - कविः - गलगलि रामाचार्यः,
प्रकाशकः पि.आर्. गलगलि, जर्नलिस्ट् कालोनि,
हुब्बल्लि-५००८३२ (कर्णाटकम्), ३३०-पृष्ठानि, मूल्यम् :
अशीतिरूप्यकाणि, प्रथममुद्रणम् - १९९६.

संस्कृतपत्रिकाप्रपञ्चे चिरप्रसिद्धायाः सर्वोत्कृष्टायाः
मधुरवाणीनामकमासपत्रिकायाः संस्थापकानां प्रधानसम्पादकानां
साहित्यरत्नमित्यादिबिरुदाङ्कितानां प्रथित यशसां पण्डित-गलगली
रामाचार्यवर्याणां कृतीनां संग्रहरूपोऽयं ग्रन्थः । यद्यपि रामाचार्याणां सर्वाः
कृतयः नात्र सम्मिलिताः परं यावदधिकं काव्यं सम्पुटेऽस्मिन् एकत्र
उपलभ्यमानं विद्यते । प्रा.के.टि. पाण्डुरङ्गिभिः तथा पण्डरीनाथाचार्य-
गलगलिभिः विरचिताभ्यां दीर्घप्रस्तावनाभ्यां पुस्तकस्य महत्वं
संवर्धितमस्ति । ग्रन्थस्यास्य विस्तृतः विमर्शः पुनर्विधास्यते । संक्षेपतोऽत्र
सूचयितुमेतावदशयं निर्दिशामि यत् सकलसंस्कृतसहृदयानां सम्पद्रूपोऽयं
ग्रन्थः निरपवादतया संग्राह्यः पठनीयः रक्षणीयश्च । अस्थ
प्रकाशनकर्मणि संलग्नान् सर्वान् अपि प्रणिपातपुरः सरम् अहम्
अभिनन्दामि अभिवादये च ॥

- डॉ. बा. श्री. रामकृष्णरावः

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

परिहास-विजल्पितम्

- वैधेयः

* सुखिनः परिवारस्य मूलसूत्रं किम्?

सहधर्मिण्याः निरङ्कुशप्रभुत्वमेव ।

* परिणीताः प्रमदाः कुङ्कुमसिन्धूरमङ्गलसूत्रादिभिः
अभिज्ञायन्ते । ऊढः पुरुषः कथं वा ज्ञेयः ?

तस्य लम्बमानं मुखमेव सर्वं प्रचक्षते इति अभिज्ञानान्तरस्य
आवश्यकता न भवति ।

* विवाहेन कस्य सुखं जायते वरस्य उत वध्वाः ?

वस्तुतस्तु वधूवरयोः पितृभ्यः केवलं सुखं समायाति ।

* शुक्रग्रहे जीविनः सन्ति वा ?

न वयं निश्चितरूपेण जानीमः । परं भूमौ जीवोत्पत्तये 'शुक्र'
ग्रहः (ग्रहणम्) नितराम् आवश्यकः ।

* राजकीयव्यक्तयः देशसेवां कया रीत्या कुर्वन्ति ?

स्वात्मानमेव मूर्तरूपं देशं मन्वानाः स्वस्यैव सेवां कुर्वन्ति
आजीवनम् ।

* संस्कृतं राष्ट्रभाषा इति वाक्यस्य किं तात्पर्यम् ?

विपरीतलक्षणया तु भारतदेशे स्थातुमनर्हा इयं भाषा इत्येव
तात्पर्यम् । सति सन्दर्भे अन्ताराष्ट्रियसम्मेलनेषु अनुपयोज्या इत्यपि ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतोत्थापिका सभा (पञ्जीकृता)

३३६/११ आदर्श जनसेवा सोसायटी,

गोकुल नगर (क्रान्ति-नगर)

कान्दिवली (पूर्व), मुम्बई - ४०० १०१.

संस्थापकाध्यक्षः श्री कृष्ण कुमार झा

* सभायाः प्रवृत्तयः

१. सरलसुगमरीत्या संस्कृतशिक्षणम्
२. जनसमाजे संस्कृतस्य प्रचारप्रसारकार्यम्
३. संस्कृतशिविराणामायोजनम्
४. व्याख्यान-परिसंवाद-विद्वद्गोष्ठीनाम् आयोजनम्
५. विद्वज्जनसम्मानम्
६. संस्कृतस्नातकानां विविधसमस्यानिवारणे प्रयत्नाः
७. पाठ्यक्रमे संस्कृतस्य पुनः स्थापनार्थं राज्यशासनानि केन्द्रशासनं च प्रेरयितुं प्रयासाः
८. संस्कृतभाषायां लिखितस्य प्राचीनार्वाचीनसाहित्यस्य प्रकाशनम्
९. संस्कृतच्छात्रेभ्यः पुरस्कारादिप्रोत्साहनम्
१०. भारतीयसंस्कृतेः परिरक्षणार्थं अभियानम्

* संस्कृतस्नातकेभ्यः संस्कृताध्यापकेभ्यः संस्कृतरसिकेभ्यः निवेदनम्

भोः संस्कृतानुरागिणः! उत्तरोत्तरं सर्वत्र विद्यालय-विश्वविद्यालयपाठ्यक्रमेभ्यः भारतसंस्कृतिमूलस्य संस्कृतस्य निष्कासनं भवदस्ति । राज्यसर्वकाराणां केन्द्रशासनस्य च संस्कृतविषयकम् औदासीन्यं दूरीकर्तुम् अस्माकं सर्वेषां प्रयासानामावश्यकता वर्तते । संघे शक्तिः कलौ युगे । पाठ्यक्रमे संस्कृतस्य सम्मानपूर्णं स्थानमपेक्ष्यते, संस्कृतं विना भारतीयतायाः विनाशः भविष्यति-इति मन्तव्यात्मकं पत्रं हिन्दीभाषायां आंग्लभाषायां वा लिखित्वा अस्पत्कार्यालयं प्रेषयितुं प्रार्थ्यन्ते भवन्तः । भवतां पत्राणि नीत्वा राज्यशासन-केन्द्रशासनानां-समक्षं पाठ्यक्रमे संस्कृतं पुनः स्थापनार्थं प्रयतिष्यते । कृपया संस्कृतार्थं पत्राणि प्रेषयन्तु भवन्तः । निरुद्योगिनः संस्कृतविद्वांसः स्वपरिचयपत्रेण सह स्वीयं सङ्केतं प्रेषयितुं प्रार्थ्यन्ते । एवमेव संस्कृतसेवाकर्मणि साहाय्यं प्रदातुं स्वीकर्तुं वा संस्कृतानुरागिणामपि सङ्केताः इष्यन्ते ।

संस्कृतोत्थापिकासभायै धनसाहाय्यं संस्कृतोत्थापिका सभा, मुम्बई इति नाम्ना प्रेषणीयम् ।

॥ जयतु संस्कृतम् ॥

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृत-संस्कृति-समाचाराः

(संगृहीताः)

वार्ताहरः

वन्दनं चाभिनन्दनम्

रामकृष्ण-डालमिया-श्रीवाणी-न्यासेन सङ्कल्पितः “रामकृष्ण-डालमिया-श्रीवाण्यलङ्करणम्”— नामकः १९९६ तमस्य ख्रिस्तवर्षस्य पुरस्कारः व्याकरण-विद्या-विशारदाय, वाराणसीनगरे विद्यमानात् सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयात् सेवानिवृत्ताय, डॉ. राम प्रसाद त्रिपाठी महोदयाय उद्घोषितः । न्यायमूर्ति-श्री-रङ्गनाथमिश्र-महाभागस्य अध्यक्षत्वविभूषितेन निर्णायकमण्डलेन एषः पुरस्कारः त्रिपाठीमहोदयस्य प्रकाशितान् समस्तान् संस्कृतग्रन्थान् विशेषतया “पाणिनीय व्याकरणे प्रमाण समीक्षा” इति ग्रन्थमभिलक्ष्य प्रदत्तः अस्ति । पुरस्कारस्य धनराशिः लक्षद्वयरूप्यकमितः वर्तते । एतेन सह प्रशस्तिपत्रं, श्रीवाणीप्रतिमा, मङ्गलवस्त्रं, श्रीफलं चापि समर्पयिष्यन्ते । पुरस्कारप्रदानसमारम्भः यथासम्भवं १९९७ तमवर्षस्य जनवरि मासे नवदेहलीनगरे भविष्यतीति ज्ञायते ।

गीताया ध्वनिमुद्रिका

श्रीमद्भगवद्गीता यथा दर्शनविषये उत्कृष्टो ग्रन्थः तथा गेयतागुणेन उत्तमगीताग्रन्थः अपि वर्तते । अतः कृत्वैव अद्यत्वे बहुभिः विविधरागैः गीता गीता विद्यते । इदमिदानीं MUSIC TODAY समवायेनापि प्रसिद्धस्य चित्रसङ्गीतनिर्देशकस्य श्री वनराज भाटिया महोदयस्य रागसंयोजने संगृहीतपद्यानां नानारागैः गीता गीताध्वनिमुद्रिका प्रकाशिता वर्तते । माधुर्यम् अक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

इत्युक्तानुसारेण ध्वनिमुद्रिकेयं निर्दुष्टा मनोहरा च अस्ति इति विमर्शकाः अभिप्रयन्ति ।

अन्तर्जाले (INTERNET) अपि इदानीं भगवद्गीता उपलभ्यते । इत उत्तरं वेदाः रामायणं महाभारतमपि अन्ताराष्ट्रिय-अन्तर्जाले प्रास्यन्ते इति सिडाक् (C-DAC) निर्देशकः श्री विजय भाटकरः पत्रिकोक्तिम् अयच्छत् । संस्कृतज्ञाः आधुनिकतन्त्रज्ञानमाश्रित्य इतोऽप्यधिकं विश्वसेवाकार्यं कर्तुं प्रभवन्ति । परमेतदर्थं संगणकस्य संस्कृतस्य च सुष्ठुतया अध्ययनम् अनिवार्यम् । कथ्यतां कृपया सत्यं सिद्धता कियती कृता?

यावनी विश्वसुन्दरी

भुवनमनमोहिनी विश्वसुन्दरीस्पर्धा बेङ्गलूरुनगरस्य चिन्नस्वामी क्रीडाङ्गणे २३-११-९६ तमे दिवसे सायं समायोजिते चित्ताकर्षकसमारोहे समाप्तिमगात् । ग्रीसदेशस्य अष्टादशवर्षदेशीया अङ्गना कुमारी अयोना स्वलीवा (IRENE SKLIVA) सप्ताशीतिदेशानां सुन्दरीः पराजित्य भुवनसुन्दरीकिरीटं धृतवती । नाना समस्याभिः कुप्रसिद्धेयं सौन्दर्यस्पर्धा कथञ्चिदपि विनासङ्घर्षं समाप्तिमेत्य समायोजकानां सौन्दर्योपासकानां च सन्तोषस्थानमभूत् । इतः पूर्वं भारतदेशस्य रीटा फेरिया, सुष्मिता सेन्, ऐश्वर्या रै इतीमाः विश्वस्तरे सुन्दर्यः निर्णीता अभूवन् । अस्यां स्पर्धायां बेङ्गलूरुनगरस्था कुमारी राणी जयराज् पञ्चमे स्थाने एव तृप्तिमाप्तवती ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

छन्दस्वत्याः प्रकाशनम्

षाण्मासिकी पत्रिकेयं नवारब्धास्ति संस्कृते ।
सैषापि पूर्णरूपेण छन्दोबद्धा भविष्यति ॥
लेख-द्रव्यप्रेषणार्थं सङ्केतः सूच्यतेऽधुना ।
सम्पादकस्य नामास्ति भट्ट-‘उमाकान्त’पूर्वकः ॥
‘मेलुकोटे’ भवेद् ग्रामः ‘कण्टि’, ‘मंड्य’ मण्डले ।
अष्टाशीत्युत्तरशतं गृहसंख्या निगद्यते ॥
प्रैषालयो मेलुकोटे, कल्याणी नाम वीथिका ।
पञ्च-सप्त-एक-चत्वारि-त्रीणि-एकम् इति ‘PIN’ भवेत् ॥

राजस्थान-संस्कृत-अकादमी

प्रतिवर्षमिव अस्मिन् वर्षेऽपि राजस्थान-संस्कृत-अकादमी संस्कृत
वाङ्मये विविध-आयामेषु कृतभूरिपश्चिमेभ्यः विद्वद्भ्यः राज्यस्तरे
राष्ट्रस्तरेऽपि पुरस्कारान् प्रयच्छति । विविध पुरस्काराणां विषये विस्तृतं
विवरणम् इष्यते चेत् अधुनैव सम्पर्कः साधनीयः यत्कृते सङ्केतः
एवमस्ति-

डॉ. प्रभाकर शास्त्री
निदेशकः
राजस्थान-संस्कृत-अकादमी
गणगौरी बज़ार
जयपुर, (राजस्थान)

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतभाषासभा

महाराष्ट्रराज्यस्य नाशिकनगरे विद्यमाना इयं सभा स्वीये रौप्यमहोत्सवावसरे देशेऽस्मिन् संस्कृतक्षेत्रे कृतप्रयत्नानां संस्थानां व्यक्तीनां च परिचयं प्राप्तुकामा संस्कृतकाव्यरचनास्पर्धाम् आयोजितवती अस्ति । पञ्चसहस्ररूप्यकपर्यन्तं पारितोषिकद्रव्यं प्रदास्यते । स्पर्धाकृते न्यूनातिन्यूनं विशांतिपंक्तीनाम् अथवा दीर्घातिदीर्घं शतपंक्तीनां पद्यानि अपेक्षन्ते जानेवारी ३१ दिनाङ्कात् प्राक् । विशेषविवरणार्थं सङ्केतः एवमस्ति।

सौ. सरिता रमेश देशमुख, कार्यदर्शिनी, संस्कृतभाषासभा,
४३२,ब, देशमुख बंगला, वकीलवाडी, नाशिक-४२२००१.
(महाराष्ट्र)

चतुरङ्गबलो राजा जगतीं वशमानयेत्
अहं पञ्चाङ्गबलवान् आकाशं वशमानये ॥

शास्त्री राजेश जे. जोशी

(कर्मकाण्ड - ज्योतिष-शास्त्रज्ञः)

रूम नं. ६, कमलाबाई चाल,

दौलतनगर पथ क्र. ३

बोरीवली (पूर्व) मुम्बई - ४०००६६.

दूरध्वनि क्रमाङ्कः (०२२) ८०६९४५०

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

बेङ्गलूरुनगरे संस्कृतम्

शतावधानी रा. गणेशः

सम्प्रति प्रचलिष्यमाणस्य दशमविश्वसंस्कृतसम्मेलनस्य सुतरामातिथ्य-प्रदान-क्षेत्रभूते कर्णाटकराज्यराजधानीति ख्यातिसंपन्ने बेङ्गलूरुनगरे कीदृशं वास्ति संस्कृतमिति परिचाययितुमेव प्रकृतः प्रयत्नः । विशिष्य गणकयन्त्रनगरमिति वा भारतस्य वैज्ञानिक-विद्याकेन्द्रमिति वा प्रपञ्चे समग्रे महावेगेन वर्धमानेषु दशसु महानगरेषु चान्यतममिति वा प्रख्यातस्य बेङ्गलूरुनगरस्य संस्कृतेन सम्बन्धः कीदृशः स्याद्वेति विचिकित्सा विद्वत्सु वर्तत एव । आस्तां, अभिनवविद्यालोलुपस्य प्रत्यग्रनूतनता-कामुकस्य, नवीनयन्त्रतन्त्रविज्ञानजीवनविलास-भासुरताराधकस्य बेङ्गलूरुनगरस्य हृदये प्रत्नविद्याया भारतीयभूषाया आर्यवैशारद्यपराकाष्ठाया गीर्वाणवाण्याश्च स्थाने कथं भवत्विति प्रायेण बहुशो भणन्तु । शृङ्गगिरि-मेलुकोटे-मैसूरु-उडुपिमुखेषु प्रसिद्धसंस्कृतक्षेत्रेषु दैवीवाग्विलसति नन्विति श्रुतास्माभिर्वार्ता किञ्च न वयं जानीमो बेङ्गलूरुनगरीयगीर्वाणीविलसनमिति तत्र भवन्तो महान्तो वदन्तु । वयमिदानीं न खण्डनरताः, केवलं मण्डनपराः ।

बेङ्गलूरुनगरं विजयनगरसाम्राज्यकालादारभ्य प्रवर्धमानमस्ति । प्रायेण तदारभ्य तत्र संस्कृतज्ञाः काले काले निश्चप्रचमासन् । परं नेदं नगरं यथोज्जयिनी कालिदासं, काञ्ची दण्डिनं, कालटी शङ्करं, प्रयागः कुमारिलमस्मदीय इति यथा ख्यापयन्ति तथा चैकमपि प्राक्तनं महाकविं वा पण्डितप्रवरं स्वीय इति सगर्वं ख्यापयितुं क्षमम् । अस्तु नाम! गतवैभवढक्कारणेन को लाभः? वर्तमाने हि वर्तन्ते विचक्षणाः । भूतमतिभवं न स्यात्, भवितव्यं दिव्यं कर्तुं वर्तमाने यतते खलु धीरः!

मैसूरुनगरी चिरादारभ्य संस्कृतविद्यापोषणे बद्धादरा । तत्र राजानश्च देववाणीप्रणयिनः । किञ्च बेङ्गलूरुनगरं प्रभुसेवया विनैव स्वतन्त्रवृत्त्या संस्कृतोज्जीवनपरमासीदिति विस्मयावहं विचारं बिभ्रति । अतः प्रजाप्रभुत्वस्य

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

स्वातन्त्र्यप्रियतायाश्च प्रौढगन्धोऽस्मिन्नगरे चिरकालात्समीरणं विलक्षणं कुर्वन्नास्ते ।

बेङ्गलूरुनगरस्य केन्द्रभूतसंस्कृताध्ययनसंस्था तु श्रीचाम-राजेन्द्रसंस्कृतमहापाठशाला । प्रायेण त्रिंशदधिकैकशतवर्षेभ्यः प्राक् स्थापितेयं महाविदुषां छप्पल्लिविश्वेश्वरशास्त्रिमुखानामाध्वर्यवे प्रारम्भमगात् । वेद-वेदान्त-व्याकरण-न्याय-साहित्यादीनि शास्त्राण्यत्र प्रौढपाठपर्यन्तमपि पाठ्यन्ते । अत्र भूतपूर्वा नैके प्राध्यापका राष्ट्रपतिसम्मान-सम्मानिता बहुशास्त्रगोष्ठीप्रतिष्ठितवादविद्या नैकग्रन्थकर्तारः प्रवक्तारश्च विद्यन्ते । इदानीमपि तत्र पाठयन्तः पण्डिताः श्रीमहाबलेश्वरभट्ट-नागराज-मञ्जुनाथशर्मादयस्तथा चेन्दि-रम्माऽग्निहोत्रीत्यादयः कृतभूरिपरिश्रमाः स्वशास्त्रेषु बद्धादराश्च । सन्ति च विद्यार्थिनोऽत्र जिज्ञासवः संस्कृतविद्याप्रणयिनश्च ।

उडुपिनगरीयद्वैतमहाम्नायपीठप्रयत्नफलमिव राजते पूर्णप्रज्ञविद्यापीठाभिधा प्रौढा पाठशाला । यत्र द्वैतवेदान्त-न्याय-साहित्यशास्त्राणि पाठ्यन्ते । सदाचारशास्त्रमर्यादासम्पन्नाः श्रीहयवदनपुराणिक-हरिदासभट्ट-गुरुवेङ्कटाचार्याद्या अध्यापका अत्र श्रद्धालवः पाठप्रवचनादिषु । एवमेव प्रायेण शतधिकेभ्यो वर्षेभ्यः प्रागेवाभिनवशङ्करख्यात्या विश्रुतैः शृङ्गगिरिशङ्कराचार्य-शारदापीठवर्तिभिः श्रीशिवाभिनवनृसिंहभारतीस्वामिभिः स्थापिता शङ्करमठीया पाठशालात्र नगरे विराजते । अत्र शाङ्करवेदान्त-मीमांसा-न्यायादीनि शास्त्राणि च ऋग्यजुस्सामादयो वेदाश्च पाठ्यन्ते । राष्ट्रपतिपुरस्कारपुरस्कृताः श्रीकृष्णजोयिस-बोलूरुरामभट्ट-शङ्करशास्त्रि-नारायणशास्त्रिप्रमुखा ज्येष्ठाश्च प्राध्यापकत्वेनात्र समुल्लसन्ति । श्रीगणेशभट्ट-कारन्तादयश्चात्रैव सोत्साहं प्रौढशास्त्रग्रन्थपाठने बद्धादरा विभान्ति ।

अन्याश्च मागडिकरणिकपाठशाला ज्योतिस्सांस्कृतिक-प्रतिष्ठानपाठशाला-काञ्चीकामकोटिपाठशालाद्या बह्व्यः सन्ति वेदपाठनाय कटिबद्धाः सदा सिद्धाः श्रुतिरक्षादीक्षिताः शालाः । महाविद्यालयस्तरेषु

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

संस्कृतमैच्छिकभाषात्वेनाध्येतुं प्रकल्पिता-वकाशयुक्ताः सन्ति नैके विद्यालयाः । तत्र सर्वकारीय-कलाशालास्तथा एम्.ई.एस्. विद्यालयः, एन्.एम्.के. आर्. वि. महिला विद्यालय इत्यादयः प्रमुखाः । प्रायेण प्रौढशालास्तरादारभ्य पदवीपर्यन्तं संस्कृतं भाषात्वेनाध्येतुं सन्ति सर्वत्र सर्वास्वपि शालासु सहस्राधिकासु, महाविद्यालयेषु शताधिकेषु विपुला अवकाशाः । बहवश्चाध्यापकाः प्राप्त पि.एच्.डी. पदवीका वा एम्.ए.विद्वदित्याद्युपाधिसमलङ्कृताः सन्ति पाठनाय ।

बेङ्गलूरुविश्वविद्यालये संस्कृताध्यापनमध्ययनं संशोधनञ्च प्रायेण सप्तविंशतिवर्षेभ्यः प्रागेव विश्वविद्यालयारम्भकालाद्धि प्रचलदस्ति । राष्ट्रपतिपुरस्कारसमर्चिताः प्रख्यातविद्वांसः श्री । के.टि. पाण्डुरङ्गिमहाभागा एवास्य विभागस्यादिमाध्यक्षा आसन् । सम्प्रति विभागेऽस्मिन् सन्ति गण्याः संस्कृतविपश्चितः श्री.एम्. शिवकुमारस्वामि-प्रह्लादाचार्य-श्रीलक्ष्मीमुखा वेदान्तालङ्कारन्याय व्याकरणादिशास्त्रनिष्णाताश्च । अस्माद्विश्वविद्यालयात्परश्शतं छात्राः प्राप्तस्नातकोत्तरपदवीकाः, समासादितडाक्टर्पदवीकाश्च राज्यस्य तथा देशस्य कोणे कोणे गीर्वाणवाणीप्रसारव्रतपराः ।

पाठशाला-विद्यालयादीनामन्तरा सन्ति बेङ्गलूरुनगरे नैकाः संस्कृतार्थं सङ्कलिताः सोत्साहं कार्योन्मुखाः संस्थाः । तत्र राष्ट्रियविद्यालयसंस्कृताध्ययनकेन्द्रं स्वकीयेनानु-पमवार्षिकसंस्कृतनाटकोत्सवप्रतियोगिताभिः, शास्त्रगोष्ठीनियोजनादिभिः, प्रकाशनादिभिश्च परां श्लाघामर्हति । अत्र प्रायेण संस्कृतस्य सर्वाण्यपि प्रख्यातानि रूपकाणि प्रदर्शितानि । नवानि चाभिनीतानि सद्योनिर्मितानि नाटकानि । अखिलकर्णाटकसंस्कृतपरिषदपि संस्कृतोज्जीवने बद्धादरा दरीदृश्यते । विचारगोष्ठीसमायोजनं, संस्कृतसाहिती-स्पर्धासमायोजनं, संस्कृतक्रीडाप्रतियोगिताव्यवस्थापनं चेत्यादीनि परिषदा नैमित्तिकेन रूपेण काले काले क्रियमाणान्येव । विशिष्य संस्कृतपरिषदा त्वाधुनिकसंस्कृतसाहित्यविषये

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

तथा प्राचीन-साहित्यसंरक्षणप्रचुरणादिविषये बहवो यत्नाः कृताः तेषु दशाधिकानां पुस्तकानां प्रकाशनं, श्रावणपूर्णिमातिथौ संस्कृतदिनाचरणत्वेन विशेषशोधसञ्चिकाविष्करणं, ज्येष्ठानां श्रेष्ठानां च साम्प्रदायिक विद्वत्ताविभूषितानां सम्माननं चेत्यादीनि कार्याणि स्मरणीयानि । अन्यच्च संस्कृतभाषायाः स्थान-मान रक्षायां तथा शालाविद्यालयादिस्तरेषु तस्याः पाठनव्यवस्थायां सर्वदा बद्धकङ्कणा परिषत् न्यायालयादिषु च सर्वकारव्यवस्थायामपि साग्रहं सहेतुकं संस्कृतयुद्धं कुर्वती देववाण्याः प्रतिष्ठाकार्येषु सफला भवन्ती भाति । सार्वजनिकेष्वपि संस्कृतजागरणाय यतमाना सार्थकनाम्नी विराजते । अस्याः परिषदः डा. बि.एस्. रामकृष्णराव् - डा. रामस्वामिअय्यंगार् - डा. नागभूषण भट्ट-डा. वेङ्कटकृष्ण, डा. श्रीधर - डा. राजगोपालाचार - डा. लीलाद्याः सदस्याः स्वीकृतप्रमुखकार्यभाराः स्तुत्या वर्तन्ते ।

बेङ्गलूरुनगरस्य चान्यत्संस्कृतवैशिष्ट्यं तु न केवलं समग्रे भारते, किञ्च विश्व एव सुवर्णाक्षरैर्निरूपणार्हजयगाथा-भाजनस्य संभाषणसंस्कृतान्दोलनस्य प्रथमकेन्द्रत्वम् । हिन्दुसेवा प्रतिष्ठान द्वारा रूपितमक्षरं नाम सङ्घटनं पञ्चदशवर्षेभ्यः प्राक् संस्कृतरङ्गे पदं विन्यस्य वामनत्वात्त्रिविक्रमतामघ प्राप्तुकाममस्ति । दिवङ्गतेनाजितकुमारेण चिन्तिता, संस्थैषा च.मू. कृष्णशास्त्रिण ऐतिहासिक विस्मयास्पदेन दशदिनसंस्कृतसम्भाषण शिबिरेण विकसिता, श्री सो.ति. नागराज महाबलेश्वरभट्ट-कोटेमनेरामचन्द्र-भट्टादीनां वैदुष्येण पल्लविता, जनार्दनहेगडे-विश्वासादिभिस्तथा शताधिकैः सेवाव्रतिभिरजस्रं संवर्धिता, सम्प्रति राष्ट्रव्यापिनी राष्ट्रान्तरगामिनी जेगीयते जगति । पल्लवप्रकाशनद्वारा बहूनि वैज्ञानिकरीत्या सरलसंस्कृतबोधकानि पुस्तकानि चाक्षरेण प्रकटितानि । देशस्य कोणे कोणे च सहस्राधिकानि सम्भाषणशिबिराणि बहुवारं प्रचालितानि । संस्कृताध्यापकानां प्रशिक्षणवर्गाः, शास्त्रवृद्ध्यै चिन्तनचक्राणि, विद्यार्थिक्लेशनिवारणाय समावेशाः सम्भाषणसंस्कृतप्रसाराय समस्तविधमाध्यमस्वीकरणं तथा नूनमभिनवस्य

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

‘सम्भाषणसन्देश’स्य मासपत्रिकाविशेषस्य प्रचुरणमित्यादीनि महाकार्याणि चानया संस्थया साधितानि । सम्प्रति संस्कृतभारतीति राष्ट्रस्तरीया संस्था त्वनयैव पल्लविता दिल्लीनगरे समारब्धा । इदानीं खल्वक्षरसंस्थाफलमिव बेङ्गलूरुनगरे सहस्राधिकाः सामान्या अपि संस्कृते व्यवहरन्ति । शताधिकानि संस्कृतगृहाणि च सन्ति । देशे भारते तु लक्षोपलक्षजनाः साम्प्रतं संस्कृतेन सरलतया वक्तुं प्रभवन्ति व्यवहर्तुं शक्नुवन्तीत्येतद्विन्दुसेवाप्रतिष्ठानस्य नूनमष्टमं विश्वादभुतमिति निर्णायकं वाक्यम् ।

त्रिंशद्वर्षेभ्यः प्रागेव बेङ्गलूरुनगरे स्थापितं भारतीयविद्या भवन केन्द्रमपि संस्कृतप्रसारे बद्धादरं वरीवर्ति । विदुषा डा. एन्.एस्. अनन्तरङ्गचार्येणात्र पञ्जीकर्तृत्वेन स्थानं निर्वर्त्य विंशतिवर्षपर्यन्तं प्रस्थानत्रयभाष्याणां सकलाचार्याणामपि सविस्तारं पाठनं कृतम् । प्रतिमासं बहून्पि प्रवचनानि, भाषणानि, संगोष्ठ्यश्च संस्कृतोज्जीवनायात्र प्रचलन्ति । वेदवर्गाः, शास्त्र-काव्यपाठनादीन्यपि यथाक्रममत्र वर्तन्ते । साम्प्रतिकः संस्कृताध्ययननिर्देशकः शतावधानी गणेशः कविर्विद्वांश्च संस्कृतवाक्प्रसाराय यतते । महाकविना विदुषा डा. डि.वि. गुण्डप्पमहोदयेन स्थापिता पञ्चाशद्वर्षवयस्था गोखले सार्वजनिकविचारसंस्था च संस्कृतप्रीत्यै प्रसिद्धा । प्रवचनभाषणादीन्यत्र संस्कृतपराणि कार्यक्रमरूपाणि बहून्पि प्रचलन्ति । महावैयाकरणेन कवितल्लजेन श्री रङ्गनाथ-शर्ममहोदयेनात्र काले कालेऽध्ययनगोष्ठ्यश्चायोजिताः । अन्यच्चात्र बहुविस्तृतो नानाशास्त्र-काव्य-पत्रिकासहस्रात्मकोऽस्ति संस्कृत-ग्रन्थालयः । मिथिक्सोसैटीनाम्नी च काचन संस्था मुख्यतयैतिहासिकविचारपरापि संस्कृते स्निह्यति बहुधा । शतायुष्मतीयं संस्था संस्कृतविज्ञानाय, संस्कृतकलायाश्च विषये कृतभूरिपश्चिन्ना लक्ष्यते । अस्या ग्रन्थालयोऽपि महानेवामूल्यपुस्तकसहस्रैस्संस्कृत-वाङ्मयविद्योतितैः । इण्डियन् इन्स्टिट्यूट् आफ् वर्ल्ड् कल्चर् इत्याख्या संस्था च एवमेव बेङ्गलूरुनगरे प्रसिद्धा । श्रीरामकृष्णमठशाखा च महती ननु संस्कृतसेवापरायणा । अत्र प्रायेण सर्वे प्रमुखसंस्कृतवेदान्तग्रन्थाः सानुवादटिप्पणी व्याख्याभूमिकाः

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

शताधिकसंख्याकाः प्रकटिताः । वेद-वेदान्त वर्गाश्च प्रचलन्ति । सुसज्जितोऽस्ति ग्रन्थालयः संस्कृतसाहिती-स्पन्दसुन्दरश्च । श्री सच्चिदानन्देन्द्रस्वामिभिस्समारब्धा वेदान्तप्रसाराय तथा संस्कृतपोषणाय बद्धस्पृहाऽध्यात्मप्रकाशन-कार्यालयनाम्नी संस्था च श्रीरामकृष्णमठवदबहुकृतिप्रकटनेन प्रवचनादिभिश्च नित्यं संस्कृतमयी भाति । अत्रत एवात्यन्त-जिज्ञासार्हाणि 'अद्वैत प्रक्रिया प्रत्यभिज्ञा' 'मूलाविद्यानिरासः' 'माण्डूक्यविवृतिः' इत्यादीनि प्रबुद्धानि विनूतनानि च पुस्तकानि प्रकाशितानि । एवमेवानेकैर्माध्वसङ्घः-श्रीवैष्णवसभादिभिरहरहः प्रवचनानि, पुस्तकप्रकटनानि च वेदान्तपराणि वर्तन्ते बहुधा । सन्ति चेतोऽपि बह्वयः संस्था याः संस्कृतप्रसाराय स्वान्तःसुखरूपेण यतमानाः सोत्साहमत्र बेङ्गलूरुनगरे । किञ्च नामनिर्देशनायापि स्थलाभाव इति हेतुनात्रैव दिङ्मात्रेण विरम्यते ।

गणकयन्त्र-संस्कृतसम्बद्धक्षेत्रे प्रायेण समग्रे विश्वे बेङ्गलूरुनगरमेवाद्यं पदमासीदित्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः । दशवर्षेभ्यः पूर्वमत्रैव श्रीशङ्करमठेऽन्ताराष्ट्रियं सम्मेलनमेतद्विचारात्मकं श्रीपरमानन्दस्वामिनां मार्गदर्शने प्राचलत् । तदारभ्यैव बहुत्र बहूनि च सम्मेलनानि, कार्यागाराः, प्रशिक्षणवर्गाः, प्रबुद्धाध्ययनानि च प्रवर्तितानि, अस्मिन् महोद्यमेऽन्यतमशोधको बेङ्गलूरुनगरवासी सी. ड्याक्-संस्थोद्योगी कृतशास्त्रपरिश्रमो हि पि. रामानुजन्महोदयः । प्रचलिष्यमाण विश्वसंस्कृतसम्मेलनायोजकाः श्रीशिवमूर्तिशिवाचार्य स्वामिनश्चास्मिन् क्षेत्रेऽन्यतमाः । कविर्विद्वान् डा. बि. वि. वेङ्कटकृष्णोऽपि विपुलशोधनपरोऽत्र राजते । डा. वनिता रामस्वामी, विद्वान् कण्णन् इत्यादयश्चात्र कृताध्ययनाः सन्ति । सुप्रसिद्धे भारतीयविज्ञानमन्दिरे (Indian Institute of Science) च संस्कृताराधकाः शोधका अपि विलसन्ति । तत्रैव संस्कृतसङ्घः सक्रियं तनुते गीर्वाणवाणीप्रसारम् । बेङ्गलूरुनगरस्यान्यदेकं वैशिष्ट्यं यद्बहवो विज्ञानतन्त्रज्ञानविद्यापरिणता अपि धृतसंस्कृतदीक्षाः कृतशास्त्रव्यासङ्गा विभान्ति । तेष्वन्यतमाः पूर्वोक्ताः शतावधानी गणेशः, पि. रामानुजन् मुखास्तथा वेदभारतीयज्ञानादिक्षेत्रेषु

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

कृतभूरिपरिश्रमो डा. नवरत्न राजारामः, श्री एच्. एन्. शङ्करः, डा. मुकुन्दः, डा. बालचन्द्रराव्, डा. बि.वि. सुब्बरायणः, डा. सुन्दरराजन्, प्रा. वेङ्कटाचलैङ्गार्यः इत्यादयः शताधिकाः । प्रत्यक्षानुमानशब्दादीनां प्रामाण्यविषये, पञ्चीकरणविचारे, शब्दापौरुषेयत्व-स्फोटसिद्धीत्यादीनां क्षेत्रे कृतानि क्रियमाणानि बहूनि संशोधनानि बेङ्गलूरुनगरादेव विद्वद्वलये प्रचुराणि वर्तन्त इति सत्यमेव ।

बेङ्गलूरुनगरस्य साम्प्रतिकेषु साम्प्रदायिकपाण्डित्यमण्डितेषु प्रमुखाः समस्तवेदान्तशास्त्रविज्ञातारो मूर्तिभूतयतिधर्माः परमशान्ता दान्ताः बहुशास्त्र-काव्यमर्मज्ञाः सर्वज्ञाश्च श्री रङ्गप्रियस्वामिनः, चुलुकीकृत पाणिनीयविद्याः साहित्यवेदान्तसिद्धाः श्रीरङ्गनाथशर्माणः, षट्शास्त्रसंपन्नाः श्री एन्. टि. श्रीनिवासय्यङ्गार्याः, वेदान्तसाहित्याचार्याः श्री सुदर्शनाचार्याः मीमांसाययवेदान्तकोविदाः पाण्डुरङ्गिमहोदयाः, विद्वानन्ताचार्य-श्यामभट्ट-अनन्तरङ्गाचार्य-भीमभट्ट-शेषाचलशर्म-शङ्करशास्त्रि-कृष्णशर्म - धाळीनरसिंहभट्ट-यज्ञनारायणशास्त्रि-अनन्तशर्मभुवनगिरि-सुब्रायशर्म-मज्जुनाथभट्टादयश्च पद-वाक्य-प्रमाण-वेद-वेदान्त-साहित्यादिशास्त्रनिधयस्सन्ति । अन्ये च सन्ति नैके प्रवचन-पटवः कालक्षेपरूपेण तत्त्वोपन्यासकाः संस्कृतज्ञाः पौराणिकाः । विदुषीमणयश्च विदुषी अनन्तलक्ष्मीः डा. इन्दिरम्मा, विदुषीसुभद्रा, विदुषी विजयलक्ष्मीभट्ट विदुषी श्रीलक्ष्मीमुखाश्च सन्ति शास्त्रमर्मज्ञाः ।

आधुनिक-साम्प्रदायिकसंस्कृतविद्यासेतुत्वेन विभ्राजमानाः डा. शिवकुमारस्वामि-डा. राजगोपालचार्य-डा. रामस्वामि अयंगार्य-डा. वेङ्कटकृष्ण-डा. एम्.के. श्रीधर-डा. एस्. रङ्गनाथ-डा. नरसिंहाचार्य-डा. प्रभञ्जनाचार्य-डा. नाराभूषण भट्ट-डा. श्रीराम भट्ट-डा. रामकृष्ण-डा. श्रीनिवासमूर्ति डा. एस्. आर्. लीला-डा. गायत्री-विद्वान् कण्णन्-विद्वान् एम्. एन् चन्द्रशेखराद्या नैके बोधकाः शोधकाश्च । अन्ये च शास्त्रसंपन्नाः शङ्करभट्ट-विजयहावनूरु-नारायणभट्ट-वेङ्करमणभट्टः होबळि गणेशभट्ट-

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

सूर्यनारायण भट्टमुखाः प्रौढशालादिषु विद्यालयादिषु च वर्तमाना नितान्तं संस्कृतोज्जीवनाय दत्तचित्ता यतन्ते ।

नाटकादिषु कृतपरिश्रमा लीला, सङ्गीतसंस्कृतसिद्धा सत्यवती तथा गायत्री, बहुशास्त्रशोधनिष्णाता बि.जि. श्रीलक्ष्मीः, नूतन-सिद्धान्तप्रणयिनी मीरा चक्रवर्ती, गणकविद्यानुरक्ता वनितारामस्वामी-त्याद्याः स्त्रियः संस्कृतक्षेत्रमधिवसन्ति बेङ्गलूरुनगरे ।

संस्कृतसाहित्यस्य वैज्ञानिक-सांस्कृतिकशोधोत्साही श्रीधरः, विशिष्ट-विचारपूर्णचिन्तकः श्रीनिवासमूर्तिः, आधुनिक-संस्कृतसाहित्यविमर्शको रङ्गनाथः, मीमांसादिशास्त्रकुतूहली श्रीनिवासः, अलङ्कारशास्त्रे विनूतनसिद्धान्तसंशोधको गणेशः, बहुविषयवेत्ता वेङ्ककृष्णश्च बेङ्गलूरुनगरस्य नवविद्वत्सु वैशिष्ट्यं वहन्ति । वेदाध्ययन-सम्पन्नतायां नागण्यश्रौति-शेषणश्रौति-नरसिंहभट्ट-राजगोपालन्-गणेशरविशर्मादयस्सन्ति कण्ठेकृतसमग्रसंहितारण्यकब्राह्मणादयः सुतरां स्तुत्या वर्तन्ते ।

बेङ्गलूरुनगरे संस्कृतलेखकाश्च विद्यन्ते । सरलतया कथा-प्रबन्ध-कवनकर्मकुशलाः सन्ति कोविदाः । तथा च प्रौढतया साम्प्रदायिकरीत्या काव्यनिर्माणधर्माणः सन्ति नैके पण्डितकवयः । केन्द्रसाहित्यअकाडेमी प्रशस्तिविजेता जयन्तिकादिगद्यकाव्यनिर्माता, अद्भुतदूतादिमहाकाव्यप्रणेता विशत्यधिकरस्योज्ज्वलरूपककर्ता दिवङ्गतमहाकविर्जगू वकुलभूषणः सुतरां स्मरणीयः । एवमेव बहुग्रन्थप्रणेता डा. के. एस्. नागराजन् महोदयश्च । तथैव संस्कृतवाचि कन्नडभाषाछन्दःपद्धतिमायोज्य कृतनानामनोहर-काव्यसमुदायः स्वर्गीयो वेङ्करामभट्टश्च स्मरणीयोऽभिवन्द्यः । राज्यप्रशस्तिपुरस्कृतो नाञ्चाराम्बाविजय-विद्यारण्यविजय-गुणपरीक्षणादिनानावृत्तिकर्ता नारायणशास्त्रिमहाभागोऽभिनन्द्यः । वैयाकरण-ग्रामणीर्नानाकाव्यनाटकप्रणेता, अभिनवभासभासो रङ्गनाथशर्मा च स्तुत्यः । तच्छिष्यो विडम्बनकाव्यकल्पनपटुर्महाबलेश्वर भट्टः, पूर्णप्रज्ञविद्यापीठप्राचार्यो हयवदनपुराणिकः, वेद-वेदान्तविद्वान् श्यामभट्टः, प्राड्विवकोऽपि

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

नाटकनिर्माणमर्मज्ञः-तिरुमले रामानुजमहोदयश्चान्ये सामयिक पद्यविद्याप्रवीणाः । प्राचार्यः के.टि. पाण्डुरङ्गी च नाटक-कविता-भाषान्तरव्यवसायेषु निपुणः । डा. लीला तु नवीनवस्तु-विशेषमादृत्य रूपकप्रणयने चतुरा, पद्यविद्यायां च हृद्यगतिर्वरीवर्ति । डा. वेङ्कटकृष्णस्तु समस्यापूरण-चित्र-विडम्बन-नवीनकवितासु कृतपरिश्रमो धीरः । सद्य एव परमपदंगतो धर्मशास्त्र-व्याकरणविद्यानिष्णातः

संस्कृतान्धकर्णाटवाणीप्रवीणो लङ्काकृष्णमूर्तिश्चित्रकवितायामपि रसध्वनिपूर्णपरिणामरणीयकविता विरचनक्षमः कृतानेककाव्यः सर्वथासेव्यश्च । मुम्बयिपुरस्थोऽपि सम्प्रति, गद्यपद्यनिर्माण-मार्मिको हृद्यो विडम्बनसाहितीसुगतो डा. बि.एस्. रामकृष्णराव महोदयः पत्रिकासंस्कृतपाठवसमुद्बुद्धितश्चकास्ति । संस्कृतान्धकर्णाटप्राकृतादिषु सप्तदशाधिकभाषाविशेषु कृतपरिश्रमोऽष्ट-भाषाकविर्धण्टाशतकलेखकश्चाशु प्रबन्धनिर्माता शतावधानी गणेशस्तु द्वादशकाव्यानां षोडशरूपकाणां तथा नाना लेखनानां निर्माता चित्रकविताविधाता नित्यकविताकर्मो विजयते । बालोऽपि प्रौढपाण्डित्यमण्डितशैलिसंस्कृतपद्यनिर्मितविद्याविदग्धः शङ्करः कमनीयकविसमयमयकवनसवनदीक्षितो विभ्राजते । वैयाकरणः कण्णन् तु वाचोयुक्तिपरिप्लुपेत विशिष्टे पातञ्जलसंस्कृते गद्यपद्यविद्यापटीयान् जेगीयते । एवं च सन्ति नैके कवयः, शतशो लेखकाश्च । पत्रिकासंस्कृतार्थमेव बद्धकङ्कणा जनार्दनहेगडे विजयलक्ष्मीविश्वास-वेङ्कटेश-चारुदत्त-पूर्णमा प्रमुखाः सन्ति शताधिका इति नातिशयोक्तिः ।

अद्यापि बेङ्गलूरुनगरे विविधविद्यालयाः (एम्.ई.एस्., वि.वि.एस्., एन्. एम्. के. आर्. वि., न्याषनल् इत्यादयः) संस्कृतसाहित्यसंगोष्ठीः समायोजयन्ति । तदा तदापि कविसमवायाश्च भवन्ति । सामान्यतो ये संस्कृतज्ञास्ते परस्परं संस्कृतेन सुकरं संवदन्ति । प्रत्यहं गीर्वाणवाण्यां नूतनताविष्काराय, प्राक्तनविद्यासंरक्षणाय यतन्ते ।

एवमस्ति सांप्रतं बेङ्गलूरुनगरे संस्कृतजीवितम् । किञ्च संस्कृतार्थं सर्वकारेण अधिकं न क्रियमाणमस्ति इति विषादनीयोऽशः । कर्णाटसर्वकारेण संस्कृतपरिषदः सर्वतोऽ भिवृद्ध्यै साह्यं बहुदेयमस्ति । महापाठशालायां

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

बहुशास्त्राणामाचार्याः स्थापनीयाश्चान्यानि शास्त्रान्तराणि बोधनीयानि च । विश्वविद्यालयेऽपि संस्कृतसंशोधनायेतोऽप्यधिकानुकूल्यं दाप्यम् । संस्कृताकाडेमी संयोजनीयास्ति । संस्कृतभाषापाठनाय विद्याशालासु प्राथमिकस्तरादेवानुकूल्यं कल्प्यम् । संस्कृतकवि-पण्डितपुरस्काराश्च देयाः । सार्वजनिकसंस्थासु चेतोऽपि संस्कृतानुरागः प्राप्यः । जनेषु सामान्येषु भूयोऽपि संस्कृतप्रवृत्तिः सम्भवेत् । अन्यच्च संस्कृतज्ञाः परां प्रौढि प्राचीनशास्त्रेषु प्राप्नुयुः । नवीनासु च विद्यासु संस्कृतानिवार्यतां दर्शयितुं विद्यावन्तः । संस्कृतज्ञाः स्वपुत्रान् पुत्रीश्च संस्कृतपथे विनेयुः । किं बहुना शतमानस्यास्यान्ते बेङ्गलूरुनगरं राष्ट्रस्य प्रथमं संस्कृतनगरं भूयादित्यस्माकमाशंसा ।

बेङ्गलूरुपुरी पूर्णं सारस्वतझरीवृता ।

वैशारद्यं मुदा तूर्णं यातु; पातु च शारदा ॥

भारतीय-विद्या-भवन-प्रचालिताः शास्त्रीय-संस्कृत-परीक्षाः

भारतीय-विद्या-भवनं नाम संस्कृत-संस्कृति-संस्थानम् । अतः एतत् संस्कृतविश्वपरिषदः प्रेरणया शास्त्रीय-संस्कृत-परीक्षाः प्रचालयति । पूर्वं केवलं संस्कृत-भाषा-शास्त्राणि एव परीक्षा - विषयत्वेन प्रकल्पितान्यासन् । किन्तु १९५८ ख्रिस्ताब्दमारभ्य तत्र इतिहास-भूगोल-गणित-विज्ञानानि अर्वाचीना भाषाश्च परीक्ष्यत्वेनान्तर्भाविताः ।

परीक्षा इमा भारते यथानियमं स्वीकृतेषु केन्द्रेषु प्रतिवर्षम् एकवारं प्रायः अप्रिलमासे प्रचाल्यन्ते । अथ च परीक्षा इमा विविधैः राज्यशासनशिक्षाविभागैः सम्मानिता भवन्ति । परीक्षाः— प्रवेशिका-पूर्वमध्यमा- उत्तरमध्यमा-शास्त्रि-आचार्येति नामभिः प्रकल्पिताः । आचार्योत्तीर्णानां कृते वाचस्पतिरिति (Ph.D.) शोधात्मकमहानिबन्ध-प्रस्तावद्वारा शोधोपाधिरपि प्रदीयते ।

परीक्षाणाममूनां विशेषबोधाय तदर्थं प्रकाशिता निम्मावली-पाठ्यग्रन्थावली परीक्षाविभागात् प्राप्तुं शक्यते ।

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

With Best Compliments from

**GUJARAT AXLES &
FORGINGS PVT. LTD.**

Manufacturers :

Horizontal (Upset) Steel Forgings
Closed Die Steel Drop Forgings

ADMN. OFFICE:

A/12 Shriram Indl. Estate, G.D. Ambekar Marg,
Wadala, Mumbai - 400 031.

Regd. Office :

45 Alkapuri, Vadodara 390 005, Gujarat State

Works :

Plot No. 184, G.I.D.C. Estate, VAPI 396 195,
Gujarat State

दशम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलन-विशेषाङ्कः - १९९७

SAMVID - A Quarterly Journal in Sanskrit. Feb. 1997. Regd. No. 9431/64

CHINMAYA INTERNATIONAL FOUNDATION

**(A Cross-Cultural Centre for the Study of
Sanskrit, Comparative Religion and Philosophy)**

P.O.BOX. No. 3, TRIPOONITHURA
COCHIN - 682317 (INDIA)

heartily welcomes the delegates to the

TENTH WORLD SANSKRIT CONFERENCE

wishing them fruitful sessions and
comfortable stay at

BANGALORE (INDIA)